

84 кәрҗ-4
У73

Кар: 3320-

ОРУСЛАНЫ АМИНАТ

Айсанаҗ

ОРУСЛАНЫ АМИНАТ

Айсанат

СТАВРОПОЛЬ КИТАБ БАСМАНЫ
КЪАРАЧАЙ-ЧЕРКЕС БЕЛЮМЮ
ЧЕРКЕССК 1987

Орусланы Аминат

Дисана

РОМАН

ЭКИНЧИ КИТАБ

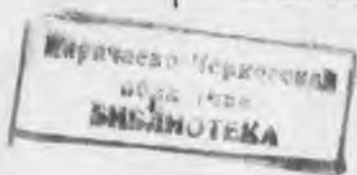
84 кар 7-4

С(кар)2

у73

*Туу дукъчугу ма —
Фатимага — атай ма.*

кар.-3320

у 4702260000—9 66—87
М 159(03)—86

© Ставрополь китаб басманы
Къарачай-Черкес бёлюмю, 1987.

Биринчи башы

Шагърей шахарында, атасыны арбазындача, таукел атлай, кеси эки джылны джашаб кетген эки этажлы уллу мекамны къабакъ эшигинден киргенинде, тансыкълаб джетген джюрегин джарытыр ышан табмайды Айсанат. Анда-мунда кёрюнген аз адам да, «нек басханды бу бери?» дегенча, сансыз къараб озады.

Ол, тал тереклени орталарында къурулгъан узун олтургъуча олтуруб солуй тургъанлай, арлакъда, аллына бюгюлюб, кючден атлаб баргъан къарыусуз къартны эслейди да, «ол болурму?» деб ишек эте, къатына джуукълашыб саламлашады:

— Петро, сизмисиз? — деб къучакълайды.

Къартны, ауузундан сёз чыкъмай, хыбыл эринлери бла сакъалыны къалтыраулары билдиреди кёлюню такъырланганын. Къынгыр бармакты уллу къолун Айсанатны имбашындан алмагъанлай саргъылдым мутхуз кёзлерин джумаракъ этиб, джити къарайды тюрсюнюне:

— Къалай билиб къалмадым кесибизники болгъаныны? — деб, къызны кесине къысыб, башын башына тирейди.

Къыз, кесини окъуу къайгъысын кёрюрге ашыкъса да. Петрону джазыкъсынмай болмайды, къатына олтуруб хапарына тынгылайды.

Кёзлеринде джыламукъ кесеге, агъыб кеталмай, тиширууну ауушханын, коммуна джабылгъандан сора тегерекни къуушуулугъу къартлагъа ауур тийгенин билдиреди.

Юч айны мындан алда Петрону ариу таралгъан кюмюш сакъалы да, отда къыздырылгъанча, нюрлю бети да, таймаздан халал ышара тургъан ала кёзлери да, саныны тирилиги да — неси да «бу къартлыкъ татымаз джан болур» дерча эди. Энди уа — кесек заманын ичинде Петрону мискин болуб къалыуу муну таныгъанланы титиретирчады.

Атылыб къалгъан чыпчыкъ уяча, джаш тёлюню тауушу тохтагъан шош арбаздан мыдахланыб чыгъады Айсанат.

ГУМ-ну экинчи этажна чыгыб, Къарачай-Черкес обла-
стны ВЦИК-де келечиси Рябовну кабинетине джуууклаш-
ханлай, эшикден кеси аллына ышара, хурджунуна бир къа-
гытны быстыра Абдул чыгады.

«Бу хайырсыз къайдан чыкты?» — дей ичинден, аны кёр-
генин онгсунмай, тураклаганын да истемей, кызы, кьаты
бла озуб, Рябовха киреди.

— Къалай келиучю болдунг энди уа? — деб, Батырны да,
юйдегисин да иги билген, узунбоюн, тау кийимли, акъ шилли
киши орнундан джарыкъ кёлтюрюлгенинде, Айсанат, кёл
табханча болуб, рабфакда окъургъа келгенин билдиреди са-
ламлашханлай.

Рябов, джан аурутхан кёзден къарай туруб;

— Айсанатка, бек табсыз этгенсе бу джол келгенинги,
рабфакла толуб бошагъандыла, орун болса да, къралда
джюрюген джорукъну бузуб, онбешджыллыкъ кызыны ал-
лыкъ тюлдюле.

Муратыны толмазына къоркъуб, кызы баштёбенлеб, ауур
сагъышха кире, кёзлери мылы тартыб: — Мен сора къалай
этейим? Ленинградха барырмедим? — себеб излеб къарайды
къатангы кишиге.

— Бош дыгалас этесе, къайда да джорукъ бирди, сени
джылынгдагыланы алмайдыла ансы, биз кесибишни атыбыз
бла тилек къагыт да берир эдик къолунга.

Кёмюле тебреген чёбге узалгъанча:

— Беригиз тилек къагыт, мен мычымай кетейим, — деб,
Айсанат ёрге къобады да, къагыт къолуна тюшгенлей, вокзал-
гъа атылыб, Ленинградха барлыкъ поездге олтурады.

Муратына джетерине ажымсыз болса, гаулу кызычыкъ,
Россияны сейирлик шахарына баргъанына кёлю кёлтюрюлюб,
джарый эди. Бусагъатда башын ауур сагъышла кючлебдиле.
«Не мадар да этиб, окъургъа керекме... ленинградчыла мени
джазыкъсыныргъа болурла, таш джюреккле тюл эселе».

Айсанат ачлыгъын унутса да, ол кесин билдиреди. Тар
орундан узалыб, чемоданчыгъын алыргъа таблыкъ табмагъа-
нын эслеб, кьатында олтургъан, джарашыу кийимли, асыл
къарамлы тишируу, арлакъгъа кысылыб, — Алыгъыз, — дей-
ди, кёзлерин джарыкъ къаратыб.

— Сау болугъуз, мен бусагъат, — деб, хызенчикден локъ-
умну чыгъарыб, чемоданчыгъын ызына тюртеди да, хоншу
тишируу орнуна джарашады.

— Сиз Востокдан кызычыкъ болурсуз? — дейди кьатын-
дагъы тишируу, ушакъгъа джол ачылгъанча кёрюб.

— Мен Кавказданма,— локъумну къабханлай джууаб берирге табсыз тюшюб, «къызчыкъ» деб, гитчечик этиб сёлешгенин да онгсунмай, джунчуб чыгъарады сёзюн къыз.

— Къонакъгъа бара болурсуз аждагъан Пётрны шахарына?

— Мен Ленинни пролетар шахарына окъургъа барама,— дейди Айсанат, тишируну алгъыннгы дуниягъа тартаракъ сёлешгенин сезиб.

— Ай, джашаулу бол, кавказлы къызчыкъ, ауузунгдан чыкъгъан тылпыуунг билдиреди бизни къаныбыздан болгъаныннгы,— деб, дуббушкъол, уллу санлы сарычач къатын, алакытай чепкенни дженги бла мангылай терин сюрте, къууанчлы къарайды къызны туурасындан. Дагъыда эслейди Айсанат кесине халал къарагъанланы.

Къатындагъы тишируу, къолуна сахтиян тышлы китабчыкъны алыб, анга битеди.

— Кеч джетерикбиз Ленинградха, къайда тохтарыкъса? Танышынг бармыды?— соруулайды сарычач.

— Билмейме не этерими, танышым джокъду.

— Алай эсе, манга барырбыз.

— Сау болугъуз, джангыз кечени къалыр джер керекди, андан сора сизни къыйнамазем.

Айсанатны ауур джюгюню джарымы къорагъанча болады, къонакъбай табылгъанында, кёрюрге кюсеб тургъан шахарына джууукълаша баргъанына да къууана башлайды. Ленинград къуралгъанлы Айсанатны халкъындан бир деб бир тишируну аягъы басмагъанды бери, биринчи болуб кеси келеди.

Вагонну джумушуи джюрютюучю сазбет къатангы тишируну гузаба къымылдагъанындан ишек этиб, Айсанат башын терезеден къаратханлай, поезд, ёкюралгъанын ёкюрюб, шахарны къыйырындан киреди да, къан тамырлача, тегерекге джайылыб рахат баргъан Неваны юсюндеги айбат Ленинградны вокзалына джетиб тохтайды. Бал четенден басынб чыкъгъан чибинлеча, поездде келгенле вагонладан платформагъа къююладыла. Хурмет джая ташайыргъа излегенча, батаргъа джуукълашхан кюн да, мекамланы башларын джылтырата туруб, къызгъылдым бегенеге кёмюледи, шахарны юсюне мор ауу тарта.

Айсанат вагондан чыгъар джеринде сюелиб, вокзалгъа, аны тегерегинге къууанчлы къараб, «ма келдим алапат шахаргъа, белгили акъылманла, уллу адамла, тулпар ишчиле джашагъан, ёмюрю таурух бла айтылгъан джерге» деб джа-

рыкъ ышарады. Фатарына элтирик тиширыу ашыкъдырмаса, дагъыда мычыракъ болур эди, тегерекге джарыкъ къарай.

— Тюш, юйге барайыкъ да, кереклибизге къарайыкъ, шахарны несин да тамбла кёрюрге,— къызчыкны бери биринчи келгенин, сормагъанлай, билиб къалгъан тиширыу, аны бир-гесине алыб, вокзалны туурасында тохтагъан трамвайгъа минеди.

Иш башланыр заман да джетиб, ариу мекамны кенг атауучларындан ёрлей барыб, эки джанына ачылгъан айбат эшигини башында Главпрофобр деб джазылгъан джылтырауукъ мор къангачыкны кёргенлей, Айсанатны джюреги кысха тебиб башлайды.

«Излеген джерими табдым... энди насыбым былайда этилген оноугъа кёре боллукъду...»

Къаллай адамды эке мени ишиме къарарыкъ?» — деб, тамаданы кабинетине кирирге тартыныб туракълайды.

Муну бу халда кёрген кыркъмачач, кёзлюклю тиширыу къалын папкасы бла киреди да, бир кесекден эшикден бери къараб;

— Былайда ишигиз болуб келген эсегиз, киригиз бери,— дейди. Айсанат кабинетге киргенлей, кенг столну джанында креслогъа олтуруб, телефон бла селеше тургъан узунчач улайгъаныракъ кишини кёреди, тиширыу къолу бла шиндикни кёргюзгенинде да, олтурургъа тартыныб, чалбаш тамадан кёзлерин алмай турады. Киши да къызчыкгъа кёз джетдире селешеди кимге эсе да. Ол телефонну чолпусун такъгъанлай, Айсанат анга салам береди.

— Джууукъгъа келигиз да, бизден не керек болгъанын айтыгъыз,— суююмлю ышара къарайды тамада.

— Мен окъургъа келгенме,— Рябов къол салгъан тилек къагъытны узатады.

— Бу къагъытдан хайыр джокъду, орунла толгъандыла,— дей келиб,— кесигизге да къаллай бир джыл толгъанды? — деб ышарады.

— Эки кюн болады онбешим толуб, оналтыгъа атлагъанлы.

— Кавказлыланы кёзлери бла къараудан уллу кызсыз, рабфакга кирирге уа джашсыз, этер мадарыбыз джокъду.

— Мен... Мен уллу кызладан аман окъурукъ тюлме,— Айсанатны кёзлеринден джыламукъ тама башлайды да, онг къолуну сырты бла сюрте келиб, кёкюрегине тегюлген къалын чачын сыртына силдейди.

Чалчач киши бла кёзлюклю тиширыу бир-бирине «не мадар табайыкъ бу джаш кызчыкгъа?» дегенча къарайдыла.

— Олтуругъуз, джыларгъа да керек тюлдю,— джазыкъ-сыннганы тамаданы къарамындан билине, Айсанатха шиндикни кѣргюзеди.

Къызчыкъ башын аллына ийиб олтурады, тохтамагъан джыламукъларын къолджаулукъчугъу бла сюрте.

— Атасы да уллу къуллукъда эсе, къызына бир-эки айны болушаллыкъды, абаданла бла окъуун билир ючюн, сынаргъа стипендиясыз джарашдырсакъ болурмеди? — деб, кѣлюн билдиреди тамадагъа кѣзлюкю тиширыу.

— Тилейме, алай этигиз, сынагъыз,— деб ёрге кѣлтюрюледи Айсанат, экисине да умутлу къарай.

Тамада телефон бла сѣлеше келиб;

— Узакъдан келген къызчыкъны окъургъа термилиб, былайда таралгъанын кѣрген, таш болса да, эзилмей къалмаз, не этерик эсенг да, муну эки айлыкъ болджал бла окъургъа ал да, бир сынайыкъ, рабфакда болалырча кѣрсек, стипендиягъа кѣчюрюрбюз, джашлыкъгъа тартса, ызына Кавказгъа кетер. Сѣзюбюзню былайда таусайыкъ, къызчыкъны сизге, Таш айрымканнга ашырама,— деб тамада джарыкъ ышара къарагъанында, Айсанат, кемсиз къууаннгандан, не айтырын эсгералмай туруб,— сау болугъуз,— деб тамадалагъа да, къатындагъы тиширыугъа да разылыгъын билдиреди. Тамада джазгъан къагъытны алыб тышына чыкъгъанында, Ленинград, ийнакълаб, къулачын кенгине джайгъанча, алай хурметли кѣрюнеди кѣзюне.

Шахарны орамларыны тюзлюклерни, кѣпюр къулакъланы къатларында джезден, мермерден къуюлуб этилген къаблан, аслан сыфатлы сфинксле, сууда къарамлары кѣрюне тургъан сейирлик мекамла, дагъыда айбатлыкъла бары кеслерине тарта, Айсанатны, трамвайгъа бошламай, джаяу джюрютедиле, алай болса да, тюшден аязыгъанча, барыр джерин эсине тюшюреди да, рабфакны джолун соруб билгенинде, трамвай бла джетеди джууукъдагъы тохтамышха.

Кѣксюлдюм ишчи огъары джанлары, аякъларында мор сандаллары бла таукел атлагъан джашыракъ тиширыуланы, мыжыкъ чурукълу сарымыйыкъ кишини, матрос кѣлекли кенгсюек кѣккѣз джашны, дагъыда алача, бирер джерден урууб келген сингиркъол абадан адамланы кѣргенинде, Егор айтхан сѣзлени эсине тюшюреди Айсанат. «Не да болсун, кесими уллу къызча басымлы тутаргъа керекме» — деб оюм эте, рабфакны директору ишлеген джерге киреди да, анда кѣб мычымай, къууанчлы къанда чыгыб, джашар джерине кетеди. !

Айсанат Карповка сууну джагъасындагъы, студентле джа-

шагъан мийик юде тиширыуладан алтаулан джашарыкъ отоугъа джарашыб, окъуу башланырдан алгъа юч кюнню ичинде, биргесине турлукъ кызла бла иги шагърей болады. Узбек кыыз Анахан Шаяхметова, мынга, кимден да эркинча, тагъылыб, тышында, юде да къатындан таймайды. Бу негр сыфатлы базыкъэрин, ууакъ эшмели джарыкъ кёллю кыызгъа таулу кызчыкъ да илешеди да, ана тиллеринде бирча сёзлени табыб да къууанадыла была.

Айсанат стипендиясыз къалай кечинирине оюм этмей болмайды, джанында къалгъан кесек ачхасы неге джетсин? Атасына билдирирге уа тартынады.

«Москпада окъурукъма, ары бармасам, джарым джолда къаллыкъма» деб, уллуну, гитчени да кесине ёкюл этиб, кёб кюнлени тилекчи болуб, атасы бла анасындан эркинлик табыб кетген Айсанат, узакъ Ленинградда стипендиясыз окъугъанын уялмай къалай билдирликди? Инджилсе да, быллай беднишликден кесин сакъларгъа кюреширикди.

Ол огъай, биргесине джашагъан тиширыулары, Анахан да ичлеринде болуб, бирине да сездирмезгеди акъылы ачхасыны дыккылыгъын.

Сагъышы кёбге бёлуне, чайниги бла тюрбюндеги титаннга бара тургъанлай, ёрлеб келген Абдулгъа тюрбейди да, «энди уа къайдан чыкъды бери бу тюлкю кылыкълы?» деб, ичинден соруу эте, къаты бла озады анга къарамай.

— Экибиз да бир рабфакда окъурукъбуз, манга хыны къарама, бир элденбиз, менича киши да джан аурутурукъ тюлдю санга,— дейди гыбытджаякъ Абдул, аны сан этмей, эниб баргъан Айсанатха.

— Сени джакълыгынг манга керек тюлдю,— деб ташады кыыз, Хасанбийни да, Абдулну да алгъыннгы тюрсюнлерин кёзюне кёргозе.

Къолунда сауутун къайнагъан суудан толтуруб, атлауучлапы бир айланчындан чыкъгъанлай, биягъы Абдулну кёреди.

— Къой, Айсанат, сууукълукъну, мен элтейим чайнигинги да,— хыйла ышара, къолун узатханлай, кыыз кёзюне тик къараб;

— Басма къатыма, сенсиз да элталлыкъма,— тири атлаб айырылады андан Айсанат.

— Кёрюрбюз эмилик болуб не заманнга дерн барыуунгу, акъ абчарны кызы,— харам акъыл алгъанын билдире, мурулдайды Харун афендини гитче джашы, кеси да Айсанатны ызындан гузаба чыгъыб, къайсы эшикден киргенин кёрюб, джанлайды.

Кызла бары, столну тегерегинде артсыз шиндиклеге ол-

туруб, Айсанат келтирген суугъа шекер орнуна джюрюютюлген сахаринден бирер кесек атыб, чай орнуна аны иче къабадыла ётмек бурхучукъларын.

— Къызла, келигиз бу къачхы айланы чындай кийимле этилген фабрикада ишлейик ансы, былайда аллыкъ стипендиябыз, къарныбыздан озуб, юсюбюзге джетерик тюлдю,— дейди Надя, саубитген, алакёз къыз, къанджал кружкадан «чайны» уртай, олтургъанлагъа къараб.

— Къалай окъурукъбуз сора? Эки къоянны ызларындан къуугъанча болурму ишибиз,— дейди къатындагъы.

— Мингле бла адамла иш табалмай, кечинмексиз тургъанлай, биржа бизни къатына къоймаз, «биз кийинейик, биз ашайыкъ» деб туруу да айыбды мени сарытын бу къыйын джыллада,— кёлюн айтады кёб урунганы санларыны ауур къымылдагъанындан билинген сабыр сёзлю, суююмлю къыз Лиза.

Быланы сейирлерине къараб тургъан Айсанат, кёзлерин барына кёзюу джетдиреди, фабриканы юсюнден хапар билрге излеб, сора сёз джукъланырча кёрюб;

— Надя, къайдады ол фабрика? — дейди.

— Ол а узакъда тюлдю, мен да, Лиза да, Вера да анда сабийликден ишлеб келгенбиз бери окъургъа,— Лизагъа бурулады Надя,— Лиза, сени, инджилгенлеге джан аурутуб, кесинги артха этиуюнг къачан къаллыкъды? Юсюнде алмашындырыгъа чепкенинг болмагъанлай, бир уллу кёллюсе. Кесинг билесе, биз ишге устабыз, джаныгы келген он адамын орун толтурурчабыз хар бирибиз, дерсле бошалгъанлай, юч сагъатда фабрикагъа барыб, алты сагъатха дери ишлесек да себебдн кесибибизге да. Биргебизге ишлеб тургъан экинчи сме-нада тишируула да берликиде бизге ал юч сагъатларын, бешикде балаларына, юй кереклерине тынгылы къарар ючюн.

— Мен иги оюм этмей айтханма, Надя, келигиз, тамбладан къалдырмай джарашайыкъ, аллыкъ эселе,— дейди Лиза.

— Мени да джарашдырыгъыз, сизден кёргеними этерге тырмашырма; мен да фабрикада ишлерге сюеме,— Айсанат, бети къызара, къызлагъа къарайды.

— Нек излейсе ишлерге? — Анахан сейирсиннген къанда уллу кёзлерин тенгине аралтады, алай а эси ишчи къызлада болгъан Айсанатдан джууаб табмайды.

— Айсанатка, санга ауур тиер ол букъуда юсюнг булчукъ болуб ишлеу, ансы санга да бир мадар этер эдик,— Надя аяулу кёргенин макъамын джумушатыб сёлешиюу бла билдире-ди.

— Сиз мени джылымдан джаш заманыгъызда ишлеб

башлагъансыз анда, сора мен нек къоркъаргъа керекме? — дегенинде, къызла аны айтханын огъураб, джарыкъ ышарадыла, кеслерине къысыб эркететедиле.

Эртденбласында юч абадан къызны биргелерине фабриканы тыш эшигинден киргенлей, гюрюлдеген, дыгъырдагъан тохтаусуз келиб башлагъанында, Айсанатны къууанч алады «мен да кирдим шахарны уллу фабрикасыны босагъасындан» — деб, коридоргъа ачыкъ эшикден кърюнген уллу машиналагъа, джаңлы шохларынача, суюмлю ышарады.

Директоргъа кирир кърюулерин сакълагъан юч студент къызны къргенле бары эркетиб, юйлю адамларына саламлашханча, джылы саламлашыб, къысха сѣз бла хапарларын биллиб озадыла, Айсанатха да сейирсиннген кърден къарай.

Бир кесекден машиналы бѣлмеден эки джаң адам, башларын берн узатыб:

— Эй, царевна, иди, попудрись,— деб, къаралгъан кърюуларын булгъаб чакъырдыла Айсанатны, алай а къатындагъы къызланы къргенлей, экиси да терк тас боладыла.

Ишге джарашыр кърюулерин айла бла сакълагъанла хыйсабсыз кѣб болсала да, директор фабрикада ъсген юч къызны ишге алады. Айсанатны юсюнден сѣлешине башлагъанлай:

— Кърюугъуз бу назик къызчыкъны биргегизге ишлетир акъылны, мени да барды кърлерим, кимни къалайлыгъын керюрге, бу стипендиясы бла кечинааллыкъ болур.

Хуртдабет кѣккѣз директорну ышара айтхан сѣзлерин онгсунмай, Айсанатны бети тюрленеди, къызладан джашырыб тургъан халын ачыкъ этмей болмайды:

— Мен эки айны стипендиясыз окъурукъма, джылым джетмегени ючюн ышанмайдыла уллула бла окъуяллыгъыма.

Къызла бир-бири кърлерине къарайдыла, сора, бири-бирини аузуна чаба, тилейдиле директордан Айсанатны да джарашдыргъа.

— Сизни окъургъа джарашханыгъызны ажимсыз билгинчи, орунларыгъызны сакълаб тургъаныбыз сизге да, бу ариу къызчыкъгъа да таб тюшдю,— деб, къагъытчыкъ джазыб, къызлагъа узата,— барыгъыз кадрланы бѣлмесине,— дейди.

Экинчи кюнюнде окъуу башланады да, Анахан бла Айсанатны алда столчукъланы бирини джанында олтуртадыла. Анаханига илешгенликге, аны бла бир джерде олтуруу кърыйын тиерин Айсанат биринчи дерсе огъуна аңгылайды—орусча къраруусуз сѣлешген узбек кърызгъа хаманда тылмачлыкъ этну къалай болсун тынч, узбек тилни иги билмеген адамгъа? Алай а аны ауурсуннганын аз да сездирмейди, бир аудиторияда олтургъан эркишилени, тиширыуланы билимлерини

къарыусузлугъун сезе башлагъанлы, артха къалмазына ба-
зыб, артыкъсызда джан аурутады Анаханнга.

Айсанатны инджитген джашланы накъырда, чам этиуле-
риди, билмегенча этиб дженгине узалыуларыды. Кеси джаш
болса да, саны абадан къызлагъа джетише кетген, сабийлик-
ден гимнастиканы бардыргъан къыз, назик кёрюннгенликге,
кесин къоруулаяллыкъды. Муну былайлыкъын бююн эртден-
бла ангылагъандыла кёбле. Айсанат бет-къол джууаргъа ко-
ридорда атлаб бара, джоббу джыйылыб тургъан студент
джашланы бири, абынганча этиб, Айсанатны имбашына
бармакъларын джетдиргенлей, джашны бетине къол аязын
ачы сылаб озады да, джаш, бурнундан къаны келе, ауузун
ачыб, сир сюелиб къалады, тенглери да харх боладыла.

Алай а хынылыкълагъа джетерге тартыннгандан, Айса-
нат, къызланы орталарында джюрюрге ёчдю, кечеге киногъа
уа бир да бармайды.

Бююн ишге барыр биринчи кюнюнде аны джюреге, уллу
къууанчха атланган адамныкъыча тебеди. Дерследен къайт-
ханлай, юч къызны биргелерине, фабрикагъа кетеди.

Халы къыппаланы чырмалгъан джерлеринден башха уллу
мекамгъа чархлы gyрын бла ташыргъа керек болады ишлеген
ал кюнлеринде.

Айсанатны хотя джаулукъгъа сыйыналмагъан къалын ча-
чын, биргесине келген къызла къаты туююб, тышы бла къы-
зыл атлес джаулукъчукъну тартдырыб къысадыла, юсюне да
къысхаракъ кёк абачыкъны кийиб, Айсанат, gyрынны сабын-
дан тебериб, ишлегенлени къатларына джууукълашханында,
муну эслеген бары ишден бёлюнюб, кавказлы джаш къызны
сейирине къарайдыла, джашыракъла айбатлыкъына сукъла-
на, абаданла кёз къарамлары бла ийнакълай.

Ишчилеге терк илешдирген аланы ачыкъ джюреклери,
къарнашлыкъ хурметлери болур. Эки-юч кюнню ичинде, Ай-
санат да цехледе адамла бла, эртдеден танышлары бла сё-
лешгенча, сёлеширча болады. Қъалайда да мунуча чагыб
келген джаш къызчыкъгъа этилиучю чам, къатында безерге
излеген джашла мында да джюрюйдюле, алай а Айсанатны
биргесине ишлеген тишируула да, тамада эркиншиле да къа-
тына басханны, экинчи кёрюнмезча чиркитедиле. Аяулу этеди
узакъдан келген бу джанны Ленинградны пролетары. Сора
джарымай, джашнамай къалырма окъууда, иште да адамладан
джылыу табхан къыз?

Иши тынч тюлдю: эки-юч gyрын къыппаны элтсе да тебе-
риб, терлейди, арыйды, алай болгъандыкъгъа, бетине ургъан
терни бир тюрлю джарыб сюртеди абачыгъыны этеги бла.

Муну кыуанчы хакъын алыу бла байланыб кыалмайды. Кертиди, стипендиясыз адамгъа кечинмек табмактылыкъ бош зат болмагъаны, ёнге «мен насыблыма къадар халкъ бла биргелей джуртума урунган, ишчилени юйюрюне кыошулгъан», деб, алайлыгъына неден да улуу магъана бергени билinedи ишчилени юсюнден джылыулу сёлешгенинден да, «бизни фабрикабыз» деб чертиуюнден да.

Узакъдагъы шахаргъа муну «кыара» ишде урунургъа келмегени бизге туруду. Джашауну теренинден билирге, нени да кеси кёзю бла кёрюрге, кыолу бла тындырыргъа излеген Айсанатны бир кёзюуге дери ишчи халкъны ортасында болургъа онгсуннганы да сейир тюлдю аны халисин билгенлеге.

Юч кыыз бла ишден кыайтханлай, Айсанат, кесин тазалаб, орундугъуну джанында тумбадан ётмекчигин алыргъа умут этеди, алай а ётмек бурхусу да, джангыз гаккысы да кыорабыла. Не айтыргъа билмей, джюреги тынгысыз тебе, юйде кыалгъан кыызлагъа бурулгъанында, Анахан:

— Сени излеб кыарнашынг келген эди, ишде болгъанынгы айтханыкъда, табханын алыб кетгенди,— дейди.

— Мени мында кыарнашым джокъду, ким эсе да, былай да затыма узалгъан иги адам тюлдю, энди мен болмагъанлай келсе, кыыстаб ийигиз,— деб, Абдулну кыолу джетгенин билиб кыояды.

— Биз да аны атламын, сёзюн да таб кёрмедик, кыарнашыма дегенинде, айтыргъа сёз табмадыкъ. Энди уа кёрсюнчю бери келиб,— дейди Анаханны кыатында олтургъан кыыз, кыайгыргъанын аууз тылпыуу билдире.

Айсанат ишден кыайтханлай, тегерегин кыызла аладыла, кюн сайын ол аланы дерслерин этдирирге болушмай кыалмайды, китаб окъургъа кёзю кыараса да. Биргесиндегиле предметлени барын да кыарыусуз биледиле. Быланы юретиу кемсиз кыйын тийсе да анга, урунуб келген абадан тиширыулары джангы затны билгенлерине кёллери бла кыуанганларын кёрюб, Айсанат да джарыйды, заманны кыалай озгъанын эслемей, онеки сагъатдан кечигиб джатады кёбюсюне. Тиширыулары башха отоуларындан келгенле да бардыла Айсанатдан болушлукъ излеб. Эркишиледен бери басаргъа излегенлени уа санлары тергеусюздю. Не келсин, Айсанат башха затда тамада нёгерлерини хатерлерин кёргенликге, кеси джашагъан отоугъа эркишини аягъы басаргъа болмазын кыызлагъа билдиргенди да, ушатсала, ушатмасала да, Айсанатны кыанын бузаргъа кыоркыуб, ол затха бек сакъдыла.

Айсанатны Лизагъа сансыз кёзден кыараб башлаууну чуруму да, кыызны эркишиге тагъылыб айланыууду. Бир кюн

биягъы гырынны тюртюб бара, кёзю Лиза бла кьолтукълашыб сюелген кенг сюекли бир уллу джашха илинеди. Ала эки-си да кюле-кюле чындай кийимле этиучю цехге кетедиле: «Кесин юйде сабыр тутханлыкъгъа, мында аман къайгъыла джата кёреме» — деб, Лизадан кёлю чыгъады.

Ол кюнден сора да, талай джолда кёреди аланы биргелей. Лиза кеси да эслейди Айсанатны сууугъанын, билалмайды къалай джазаргъа аны джюрегин.

Ыйых кюн, толугъа аякыны юсюне суу къуюлгъанча болады Айсанатны халы. Ол Анахан бла шахарда айланыб, айбат джерлерин кёрюб, кёлю кёлтюрюлюб, аламатыкыны сезген назик кыллалары сейир тартыуну тарта, Анахандан айырылыб келгенлей, кесини кыыз отоунда Лиза бла биягъы джашны джарыкъланыб сёлеше тургъанларына киреди да, Лизагъа, сыныкълыгъа къарагъанча, кёзюню кыйырын джетдириб, бет-кьол джууаргъа кетеди, ауузундаи сёз чыгъармай, ичи от джана. «Орус миллетни иги кыылыгъы, аманы да барды, тишируула кеслерин асыры эркин джюрютедиле эркишилени араларында, быллайланы къатларында кесинги намысынгы сакъларгъа кюреш» — деб анасы Мёлек айтхан сёзле кетмейдиле кызыны эсинден. Алай а кесинден он-он-тёрт джылны тамадалагъа, окъугъан затларындан тышында, кёлюндегин айталлыкъ тюлдю.

Кёлюн кюзюдеча кёргюзген кёз къарамыды. Айсанат ызына къайтханында, Лизаны татахыны кетиб тургъанын кёреди да, арыгъан санларын солутургъа бауурундан сойланады орунну юсю бла.

Бир кесекден Лиза, аны къатына чёгюб:

— Айсанатка, кыызла болмагъан сагъатда санга айтырым барды,— дейди бир тюрлю мискин макъам бла. Айсанат муну чола кёрсе да, кыызгъа бурулуб джатады да, «айтырынгы айт» дегенча кёзюне сууукъ къарайды.

— Айсанатка, сен мени билмегенлик этесе, мен сынагъан кыйынлыкъланы джюзден бирин да кёрмегенсе, дагъыда манга, сыныкълы тишируугъа къарагъанча, бир тюрлю сууукъ къарайса, не аманлыгъымы кёрген эсенг да,— Айсанатны джумушай башлагъанын бет къанындан, кёз къарамындан таныб, сёзюн юзмейди Лиза,— сабийликден ма быланы кыйынлары бла кечине келгенме,— кёб ишлегенден керилген уллу кьол аязларын кёргюзеди,— кёресе, не байлыгъым да юсюмдеги алакътатай чепкеним болгъанын. Алай а кесими бюгюнлюкде насыбсызгъа тергемейме; окъургъа джол ачылгъанды, кесиме да джашау нёгерге ариу кыылыкълы, кесимча халал урунган джаш табылгъанды. Мени бусагъатда ин-

джитген сени тик къарауунгду, бирси кюн билмеген задачи-мы соргъанымда, эштмегенча этиб кетдинг, ишни юсюнде да, дерсде да, юйде да мени кёрюб болмагъан къанда къарайса. Нек этесе алай?

— Лиза, кеч мени, терс ангылаб болгъанма алай,— Айсанат джылай къысылады кёз суулары бетин джууб баргъан Лизаны кёкюрегине. Къыз, Айсанатны кесине къысыб, чачын, мангылайын ба этиб;

— Энди экибизни джюреклерибизни туюб тургъан къара туюмчек тешилди. Тюзюн билмегенлей, адамны аманнга ушатыб къалыучу болмазса сен да, келир айда некаяхыбыз этилликди, кесим да бу отоудан къорарыкъма, тоюбузгъа келмей къалмазса,— дейди, ёрге кёлтюрюле

— Кеч, Лиза, мен алкъын кёб затны билмейме,— дегенден ары сёз табалмайды асыры джунчугъандан Айсанат, кеси да къызыны тышына къорарына ачийды.

Джашауда кёбню кёре, биле барадыла студентле да, къралда джюрютюлген уллу ишле да тартадыла аланы кеслерине. Бу кюнледе башланган кёбчюлюк джыйылыуладан кенгешлеге ала да къошулгъандыла, партияны баш джолундан джанлагъанланы Троцкийни, Каменевни, Рыковну, Бухаринни, Зиновьевни, дагыда алачаланы терслеб сёлешгенлени ичлеринде аладан да кёбле болгъандыла. Москвада окъуб келген Айсанат, джашлыкъгъа тартса да, джуртда баргъан затлагъа сагъайгъан бла къалмайды, теренден ангылар муратда, ичинден сюзерге ёчдю, саулай джамагъатны халын кесгин кёрюм дыгаласда, айтылгъанны барын Наратлыда не-да Пашинкада болдуруб да кёреди этген оюмларында.

Октябрь айны ал кюнлеринде Айсанатха уллу къууанч тюшеди — директорну буйругъу бла рабфакга алынган керти студентлени сафларына кёчюрюледди, стипендиягъа да джазылады, экинчи кюнюнде огъуна кеси разылыгъы бла ишден бошланады. Ол кюн Батыр да келеди Ленинградха. Тубанлы кюнлери аслам болуучу шахарны джайдача джылыу берген кюнлерини бири болады Батырны келген кюню. Алай а Батырны, ауур бушуу басханча, кёзлери тынгысыз джана, къызы джашагъан юйню излейди. Къайгъырмай къаламеди, ким эсе да, Ибрагим деб биреуню джазмасын окъуб? Къаллай сыныкъ хапарла джазылыбдыла ол къагъытха! «Айсанат мында сизни бетигиз бла ойнайды, окъургъа барама деб, сизни алдаб, хаулеликке келгенди бери, стипендия алмай, кеси аллына айланады шахарда джашла бла, хауле къызла бла, кеси да фабрикагъа джарашыб, багуш тёгуючу болгъанды, джашла бла джагъалашыргъа да ёчдю, мен,

джан аурутуб, джукъ айтсам, отдан кѣлек киеди. Бу барыу бара эсе, сизден озуб, халкын да бедншлик этерикди, муну терк кыоратыгъыз юйге». Бу сѣзле кѣаманы чанчханча ачы тие атагъа, «мени сюйген балам кѣалай киреди, аман тюрсюннге?» — деб кеси кесине соруу эте, Айсанатны босагъасына джетеди да, отоуну нчинден келген тауушлагъа тынгылай туракѣлайды:

— Айсанатка, мен мюйюшлени функцияларын билалмай-ма, бир ангилат,— дейди сабыр макѣамлы тиширыу.

— Манга уравненияны этдирсин да, андан сора юретир сени,— деб, биринчини ауузуна чаба сѣлешгени келеди башха кызыны. !

— Айсанатка, мен орус тилден асхайма, бюгюн, быладан озуб, манга джетиширик болмазса, кѣачан табарса манга заман? — дейди назик макѣамлы тиширыу.

— Барыгъызгъа да джетишалгъанымча болушама, алай а мен да билим алыргъа келгенме, китаб окѣургъа да, сурат салыргъа да, музейледе болургъа да кѣзюм кѣарайды.— Айсанат, сѣзюн юзюб, оюм эте келиб,— кюн сайын эки сагъатдан кѣб заманымы алмасагъыз, иги боллукъ эди, ансы юйюбюзге джазаргъа да табмайма бошлукъ,— дейди. Эшикни тышында сюелген Батырны кѣзлери кѣууанчлы джарыйдыла, санларына сейир тирилик табылады. Батыр тюгел эшикни ачхынчы, баш этаждан эниб келген Абдул, аны эслегенлей, ызына ташаяды.

Таулу кийимли мазаллы Батыр эшикден кѣарагъанлай, кѣзыны тѣгерегинде тиширыула сейирсиниб кѣобадыла. Айсанат: «а-атам!» — деб кѣууанчлы кѣчыра, шиндикни аудуруб, атылады да, кѣулачына джыйылады. Басмачла ѣлтюрген атасын эсине тюшюрюб таралды болур, Анаханны джаякѣларын джыламугъу джылтыратады. Айсанатны кѣууанчына кѣууаныб, кѣалгъанланы да кѣзлери джангы джууулгъан мянлача джарыйдыла. Батыр барыны кѣолларын башха-башха тутуб, джылыулу саламлашады да, былайда олтургъан кесек заманында ангылаб бошайды кѣзыны кертн адамланы орталарында джашагъанын да, не хапарын да болумуча.

— Ким эсе да, тукѣумун билдирмей, Ибрагим деб, кѣол салыб Айсанатны юсюнден чола затла джазгъан эди, кѣб ишими кѣалдырыб келгенме,— дейди Батыр, джазманы кѣргзюкюб джан кѣыйнаргъа излемей.

— Ибрагим атлы бизде джокѣду, бнягъы Абдул болур,— дейди Айсанат, кѣашларын тюерек этиб.

— Ким болгъанын ачмай кѣойсакъ, ол энтда заран салыр,

бу затны комсомол джыйылыуда сюзерге керекбиз,— фабрикада комсомолчулагъа эркечлик эте юреннген Надя, терсликни сансыз къалырын излемей, Абдулну атын эсде тутаргъа, эски дефтерини тышына джазады.

Хауа бла келгенча, терк джетгенди Къарачайгъа да, тыш шахарлада окъугъан джашлагъа да Айсанатны юсюнден Абдул джарашдыргъан аман хапар. Атасына ийген джазмасында атын тюрлендирген Абдул, башхаладан кесин джашырмай, къызгъа эркинча, учуз сёзлени мардасыз аслам хайырландырады.

Сейирлик мижегини табханча, Къандаур бла Шыйых бир бирлерине къысылыб, Ростовда трамвай тохтамышда олтуруб, Къандаургъа келген джазманы окъуб бошагъанлай, «муну баямларгъа керекди» — деб кёллерине келе, башларын кёлтюредиле да, арлакъда озуб баргъан Далхатны эслегенлей, джарыб къол булгъайдыла:

— Кел, сейир хапаргъа тынгыла!

Далхат, быланы къылыкъларын джаратмаса да, гырнау кёрюнюрге излемей, келиб къатларына чёгеди.

Аман хапарны къууаныб айтыучу Къандаур, ууакъ ышара келиб,— «Акъыл-балыкъ болгъунчу орамлагъа джайылгъан Айсанат, бир-эки джылдан саякълыгъы бла саулай Эресейге айтылырына не сёз»,— дейди, Далхатха узата.

Айсанатны аты сагъынылгъанлай бети тюрленнген Далхат, Къандаургъа джетдириге къымылдатхан къолун бошламай, кесин кючден тыйыб, алады къагъытны окъургъа. Солууун къысха ала окъуб бошагъанлай, джазманы дуккуллаб, Къандаурну кёкюрегине атады:

— Афёра кесичалагъа джазады ётюрюкню,— экисине да тик къараб,— сиз билген ашхыланы марауду,— деб кетерге тебрегенлей, Шыйых аллын алады.

— Бизге аман айтыб къутулургъа умут этме,— дейди дженгинден тартаракъ эте.

— Ненгди Айсанат, сен анга ёкюллук этерча?— деб къошулады Къандаур да.

— Къаннга боялыргъа излемей эсегиз, аны сёзюн къоюгъуз,— Шыйых къадалыб тургъан билегин бери бошлатыб, аяу салмазы къанындан таныла кетеди Далхат экеуленни къатындан.

Къандаур бла Шыйых адамланы бир-бирлерине юсдюрюрге ёч болгъанлыкъгъа, кеслерине джетген джерде, ауузларын уллу сёлешдирселе да, эркишилеча сермешаллыкъ тюлдюле, Абдулча, амалсыз ышара, кёлтюрюкдюле тийген таякъны,

атай а, юслерине аз да кюлтюм тюшсе, табхан ётюрюклерин джарашдырыб, джюреклери алмагъан адамны джойдуругъа бет этмезлери хакъды.

Экисини да татахлыкълары джашаугъа бирча къарауларындан болдурулгъанды. Кеслери да хазыргъа ёсгендиле. Къандаурну атасы атла урлаб, аланы Тау артында сатыу бла уллу бариш этиб джашатады юйдегисин. Аскерге джылкълары сыйырыллыкъ байла бла бир тилли болуб, ауушха джуукъгъа джыйгъан уллу джылкысы Батырны буйругъу бла къызыллагъа къоратылыб, къадар хайырындан къуру къалгъанын ол кёзлерине къан чаба айтыучанды джашына. Шыйыхны атасы да, кемсиз зар адам, кесини окъууу бла хайырлана, адамлагъа къагъыт, джазма джазгъан сылтау бла джамагъатдан гыл тюшюрюге тюзелиб, не джарлыгъа да хатер салмай, харам хакъ бла джашай келген инсанды, джангы дунияны, джолун кесерча кёрюб, джюреги алмайды эндиги джорукъланы да, оноугъа башчылыкъ этген къуллукъчуланы да. Шыйыхны халиси, къылыгъы да атасына ушабды.

Къандаур бла Шыйых, башха ёзенледе ёсюб, Пашинкада танышхандыла, экиси да джамагъатха джарар иннетли тюлдюле. «Окъуб бошасам, байлыкъ къуар джанындан болурма»,— деген оюмладан башха зат джокъду башларында.

Быладан айырылыб, джашагъан джерине бара, Далхат къыйын сагъышлагъа бёленеди, Абдулну ётюрюкчюлюгюн, хыйлалыгъын сабийликден билген Далхат бергенди анга Афера деб чам атны. Ол атын Абрек да, Айсанат да, дагъыда кёбле биледиле, сёлешинген джерде «Афераны кёрдюм» деген Абдулну кёргенин билиб къоядыла. Алай болса да аны джазмасында айтылгъан къадар осал хапар, ийнанмаса да, джюрегин талайды. Далхат да билмей, барлыкъ мекамындан озуб, къарау сокъурча, аллына тюбегеннге тюртюле, тиреле, джолну терсине атлай барыб, Дон сууну джагъасына джетеди. Джарашыу къырккылгъан къалын къара чачын судан ургъан аяз тозурата, сагъышлы кёзлерин сабыр баргъан кенг Доннга иеди.

Далхатны алакат анасы Кемисхан ауушханлы эки ай болады. Юйдегиде тамада Далхат, атасын да, кесинден кичи ёксюзлени да атыб, окъургъа кетерге тартынганында, ана къарнашлары Алимхан бла Сарыбий, атасы Адемей бла бир тилли болуб, ашыргъандыла ызына, Ростовгъа.

Апасыз къалгъан онсегиз джылдагъы джашны назик джюреги эзилгенди, кемсиз бушуу этгенди. «Ким билаллыкъды мени аныча? Ким къууанныкъды аныча, мени кёрсе? Ким-

ге ачаллыкъма кѣлюмдегин? Дуния дамым анам бла бирге кѣмюлдо, энди не татыу барды анасыз джашауда?» — деб, анасыз къалгъанлы кеси кесине этиучю сорууларын бардыра, тѣгерегин къара тубан басханча, хар зат мутхузланыб тургъанлай, бир кюн тубанны ортасындан Айсанатны джарыкъ тюрсюню кѣрюнеди кѣзюне. Далхатны билеклери къанатла болуб къалгъанча, аланы кенгине джайыб, кѣкню къаралды сына къараб,— Айсанат!—деб кычырады да джаш, кыыз тубанланы джарыб чыгъады ышара, бир кесекден кѣк ачылыб, кюн къуюлады, джашны кѣзлери къамаб, анга мийикден ийнакъ къарагъан Айсанатны ачыкъ кѣралмагъанына кыйыналады.

Ол кюнден сора терен бушуудан айыргъан, Далхат сабийликден илешген наратлычы кызычыкъды. Бююн Донну джанында сюелиб узакъгъа къарауу да Айсанатны кѣрюр умутда къарагъанча кѣрюнеди.

Эслеген неге ушатыргъа билмезча, кѣб заманны суугъа кѣзлерин ийиб тургъан Далхат, солууун терен алыб, джукъудан аязыгъанча, тѣгерекге къарайды да, «къалай да этиб, Ленинградха джетерге керекме»,—деб айырылады Донну джогъасындан...

Экинчи башы

Экинчи кюнюнде ингирги поезд бла кетерик Батыр, шахар бла иги шагърей болургъа онгсунуб, Айсанатны биргесине алыб, экиси да Ленинградны дунягъа айтылгъан сейирлик джерлерин кѣредиле. Къалайда да Айсанат бла атасын эслеген шахарчыла быланы сейирлерине къараб туракъламай къалмайдыла. Бу шахарда кавказлыланы кѣб кѣрмейдиле, кѣрюннген да юсюне бирча джарашуу тау кийимли болмаиды.

Батырны малгар тюймели акъ чесуча кѣлегини тышы бла кийилген мор чепкени къара хазырлары бла, къарасаутха алыннган кюмюш къамасы белибаундан салыныб, башында мийик бухар бѣркю—неси да уллу субай санларына келишиб, бурмачач кызычыгъына ышара, атлаб баргъанын кѣрген—сойюб къарарчады. Нева проспекте да, къалгъан орамларындача, джамагъатны кѣб тюрлюсю джюрюйдю: ишчиле, студентле, нѣпманланы юдегилери, тышындан келгенле, ъмюрлери бу шахарда джашай келген бурунгу дунягъа тартаракъ юдегиле, эски интеллигенция, кызыл аскерчиле,

дагыда кёбле. Тогъуз джылны мындан алда патчахны юйюрю, аны тегерегиндеги бийле, кюпее кеслерине кюн чакъыра, башхаланы бери бастырмай джюрюучю Нева проспекте, бююнлюкде узакъдан келген таулу бла кызыны джарыкъланыб айланынганлары джюреклерине кюч тийгенле да болурла. Алай а уруб келген джангы джашауну тыялмазлыкъларын ангылаб, кёллерин билдирмейдиле.

Алларына тюбегенле бирден джол бере, ата бла кызы бир-бири кёллерине кюуанчлы къарай, юслерин кюн джарыта, аслам джюрюб, Неваны туурасында кюрулган артлы олтургучга чегедиле.

Быладан арлакъда кийингени масхарага ушаш кыз да сребоккалы къартны джанына олтурады да, Батырга кез джетдире, сурат салыб башлайды, тобукъларыны юсю бла джайылган соргылдым кыагытда.

Таурухдача уллу таулудан тартыныб бармайды Айсанатны къатына ансы, суратчы кыз Катя, аны бла танышханлы ыйыкъдан аслам болады Бу Батырны тюрсюнюн салыб бошаб, юс кийимлерине кечгенлей, атасы, кызы да орунларында кёлтюрюледиле.

— Айсанатка!— деген таууш келиб, Батырны кызы арлакъга кез джетдиргенинде, эркиши кенчекли суратчыны кёреди да, анга кенгден башын силкиб, джарык саламлашады.

Суратчы, кёл табыб, къатларына джуууклашханлай.

— Бу академияда окъуган Катя Белашовады,— дейди Айсанат, атасына кызыны таныта. Керти сынамлы, адамланы не тюрюсюн да кёре келген, биле кетерге боллукъду кимни къаллай инсанлыгъын ансы, биринчи къарам бла кыйынды бу затны билмеклик. Батыр Катяны къолун тутуб, джылы саламлашады, кызы танытхан студент тиширыуну кийиниун, онг къолуну юч бармак учларыны тююн саргалтханнга ушагъанларын, чачын асыры чубур кырктылгъанын, мутхузуракъ ауаз бла селешгенин огъурамайды. Алай болса да Катяча джанны сансыз кёрюча адам тюлдю Айсанатны атасы. Къарангы элден келген, юсю-башы джашауну такъырлыгына шагъатлыкъ этген бу чортбурун кызыны суратлаулары академиясына кириб окъумакълыгы кимни да сейирсиндиричады. Аны ёхтемлиги, керти фахмусу, ала-матлыкъга талпыу болмасала, бу джунчуу джыллада, джилтинлей келиб, джукъланган кесеуча, сансыз къалыр эди сыгын тылпыулу саламбаш тыгырыкъларында.

Бу оюмлагъа кириб, Батыр кызыны къолунда тегерек чырмалган кыагытха кез джетдиреди:

— Сиз сора сурат саласыз, кёрюрге бек разы эдим иши-
гизни, — кыызга ышарады.

— Мен, суратда болмаса, кертти кавказлыны кёрмегенме. Сизни ызыгыздан атлаб айланама сагъатдан асламны. Былайда олтургъаныгыз таб тюшюб гузабалыкда тюрсюню-гюзню кёргюзюрге кюрешгенме, саныгызны, кийимигизни салыргъа заман джетмеди, — деб, тартыннгандан саргылдым кёк кёзлерин Батыргъа къараталмай, кьолунда къалын къа-гъытны узатады.

— Къалай бек ушатханды санга! — атасына да суратха да кёз джетдире, Айсанат Катягъа сейирсиниб къарайды, башха къабха киргепча, кёзюне тюрлю кёрюнюб.

Ичин кишиге ачмай, ненча кечени чыкъгъанды Айсанат джукъусуз, кесини аллында джашаууна оюм эте, ашхы мурат-ланы биче! Талай джылыны мындан алда муну джюрегинде кеслерине терен орун алгъан талай мураты сакъланыбды. «Мен белгилли суратчы, уллу джазыучу, не илмуланы теренин-ден билген алим, неда джсрни джюзюнде айтылгъан киноак-триса болургъа керекме» — деб, кеси кесине ичинден айтыр-гъа да ёч эди эки-юч джылны мындан алда. Энди айтмаса да, ол муратлары юсюнден кетмезча бегимлидиле.

Бюгюн Катяны усталыгын кёрюб сагъайгъаны Айсанатны кеси аллына болмагъанды, бусагъатда аны халы, кыллары-на сипи джетиб шууулдагъан кыл кьобузчады.

Батыр да сейирсинеди бу мутхуз къарамлы кызыны фах-мусуна, кызыны юсюнде Батыр онгсунмагъан шартла бары къораб, тюрсюню къарангыда джанинган чыракъча кёрюнеди.

— Сиз алакат закий кёреме. Бек къууандым Айсанат бла танышлыгъыгызгъа да, шохлукъну ташламагъыз. Энди ючю-бюз да ауузланыргъа керекбиз, келигиз, — кызыны чыпасына хатерли джетдиреди кьолун.

Ючюсю да къазанлы кюссени кенг ауузланчына кириб, кълмгъанла кёрмезча, къабыргъалары гетен бла джабылгъан бёлмечикде тегерек столукъну джанына олтурадыла.

Бу бёлмючюкню тышында, мынга кысыкъ олтургъанла Далхат бла Анзор, бирден сагъаядыла Батыр бла Айсанат-ны, Катяны сёлешгенлерин эштиб.

Пелах иеди десенг эки джаш да, Абдул джайгъан хапаргъа тыгъысыз болуб, экиси да эки шахардан джетгендиле бери ашыгъыш, Айсанатны кёрюр акъылда.

Анзорну джылын тамадагъа тергеб, Далхат аз да ишск этмейди ол Айсанатны излер, неда джаш кызычкъ муну сан этер деб. Анзорну да хапары джюкьду къатындагъы Далхат-ны дуння джарыгъы Батырны кызы болгъанындан. Билмей

туракъялайды да, асыры уллу кёллюлюк этгенин эскериб, кьотурганлай, бир поездден тюшюб, Ленинградны вокзалында тюбешген джашла бирер башха джумуш бла келгенча кёрюнюрге излейдиле бир-бирлерине, ахлаула болсала да, кёллерин билдирмезгеди акъыллары.

Бусагъатда джашла, хантха къадалыб, тогъайыр акъылда турганлайларына, къабылларын чайнамай, шум болуб тынгылайдыла Айсанатны джюуолдегенине да, атасыны кьууанчлы сёлешгенине да, ала танымагъан башха тиширыуну да, аллында тынгылай туруб, ушакъгъа таукел кьошулганына да.

Ауузланыб бошаганлай, Катя кетеди, была бла джылы саламлашыб.

— Къызы, былайда бир кесек олтурайыкъ.— Батыр аллында бош табакъланы столну ортасына тюртөрек эте, Айсанатха айтыр сёзлерин башына джыйышдыра келиб, андан кёзлерин алмай сёлешеди,— дуния кимге да бирча алакат болуб къалалмайды, джашауну мутхузландыргъан, такъырландыргъан, джюрекlege тынгысызлыкъ келтирген аман адамладыла. Кемсиз зарлыкъ, тилчилик, фитналыкъ—быладыла аллайланы къанларында, мыйыларында тамырланган. Аллайланы заранлары ашхылагъа, тюз иннетли адамлагъа джетеди. Абдул да, къарнашы да, Къандаур да, Шыйых да, дагъыда таллай адам — бары уллу сабанны ортасында ёсген аман хансладыла: кеслери джараусуздула, сабанны ёсюмюне да чырмау боладыла. Иги этесе, къызы, Абдулну саламын алмагъанынгы, мындан арысында да сакъ бол, аллайла джашыртын къабаргъа юренчекдиле, директоругъузгъа да аманат этгенме кёзкьулакъ болургъа.

— Сора мен сабийчикмеми кесими кьорууалаймача? Манга аман айтханны биргемдеги къызла да билликдиле кьоркьутургъа,— Айсанат, бети къызара, айтады кёлюн,— хар кимни къабынына джутланыучу Абдулну мында адамгъа тергемейдиле, аны ётюрюккюлюгюн билиб бошагандыла, къатына киши басмайды, анга тенг табылмайды... Билемисе, атам, Америкадан келген Хетагуров тегейлини кёргенлей, Абдул андан айырылмай, ол бергенини ашаб турганды, от кюйдюрген кёчегин тилеб алганды, алтын ачхасын кёрюрге излеген сылтау бла алыб, хурджунуна джашырыб, «Мен инджилген студентме, меники болсун» — деб ышаргъанында, Хетагуров, ачуланыб, Абдулну къыстаб ийгенди, аны аман хапарты къалайда да кёб айтылады.

— Сен мени кьууандыргъан, сабийликден мени джолумда атлагъан къызымса, мен санга ышанама махтаулу адам болурунга, иги бла айтылырунга,— Айсанатны башын кёкюрегине къысыб, тёппесин ба этиб бошлайды да джанында сагъатына

къараб,— энди бара барайыкъ, тюкенни да кёрсейик, поездге да кечикмезча болайым,— дейди.

— Атам, манга чурукъ бла чындайдан башха зат керек тюлдю.

— Чепкенчик да алырбыз, табсакъ.

— Огъай, биргемдегилени кийимлери менден аманды, мен артыкъ омакъ болургъа суймейме.

— Ай, аперим, кызы! Болсун, сора чурукълагъа къарарбыз,— деб, Айсанатны имбашына къол аязын джетдире, орамгъа чыгъады Батыр.

Атасы бла кызыны ауузларындан чыктыгъан сёзлени бирин ычындырмай, къулакъ салыб тургъан Анзор бла Далхат, ала кетгенлей, къайда олтургъанларын энди билгенча, къабынлары джутуб, къарайдыла бир-бири кёзлерине.

— Кимле болдула эке, ичинде олтуруб, бизни тилибизде сёлешиб кетгенле? — Анзор билмегенча къарайды Далхатха.

— Эркишини ауазын Батыргъа ушатдым, биргесиндегилени билалмадым,— деб къыйышдырады Далхат да. Мындан арысында былайда олтуралмазлыкъ джашлагъа бек табсыз тюшгенди бирге болмакълыкълары. Далхат джангыз кеси тюшсе былайгъа, Батыр бла кызыны ызларындан чыгъарына не сёз, атасы кетгенлей, кызына алайда огъуна тюберге боллукъ эди бир сылтау бла. Не келсин, къарачай къочхарны къуйругъуча, Анзор тагъылгъанды да, этерин билмей къалгъанды, Айсанатны ауазын эштгенлей санлары бирден эриб башлагъан Далхат.

— Далхат, мен тюбер адамыма барайым, сен да кесинги джумушунгу тындыр, поезд тамбла ингирде боллукъду, ары дери тюбешаллыкъ болмазбыз,— деб, джашны къолун тутуб кетеди Анзор, «эмчекден энди айырылгъан» Далхатны, аман хансча, аякъларына чырмалгъанына ичинден ачыусуна. «Сокъур сойген сау кёз». Анзор туурадан ташайгъанлай, Далхат орамни бирси джанына ётиуб, вокзалгъа элтген джолну барыб башлайды, кёзюн Анзор ташайгъан джолгъа джетдире, тюкенлеге да тюртюле да, алагъа кириб, аякъ кийимле сатылгъан бёлмелеге да къарайды. Айсанатны кенгден кёрюр акъылда, вокзалгъа джууукъда тюкенни эшигинден кирирге теберегенлей, Батыр бла кызыны тышына атланган халкъны ортасында къууанчлы къанда чыгыб келгенлерин кёреди да, асыры джунчугъандан, кенгине ачылгъан эшикни джанында сир къатады. Ата бла кызы бир бирлерине къууанингандан кишини да эслемейдиле. Къагъыт гирында джангы чурукълары кесине кысыб келген Айсанат, адам кёблукден столгъа тюртюлюб, чынасы бла Далхатны билегине тирелиб оза-

ды да, кимге тирелгенин билмей, башын бир джанына бурган ышан этиб,— «кечигиз»,— дейди, хауагъа ариу тылпыу урдургъанча, хатерли сёзю эштгенлени джюреклерине джараша.

Далхат а уллу насыбха тергер эди, Айсанат чынасын тийирген бла къалмай, джашны санына татырча ачытса.

Эси къызгъа кетгенден, къайры атларын билиб къалалмай, тюкенин къатындан айырылгъанлай, вокзал таба бара тургъан Анзоруу эслейди. «Мени джолуму кесерге къаст этгенча, бу манга азаб болуб къалды да»,— деб, ичинден от джанады ахлусуна, кенгден кёрюнген уллу сагъатха кёз джетдиреди да, Батыр кетерик поездни эки сагъатдан джетерин биледи. «Ары дери Айсанатны къатына басаллыкъ тюлме, кенгден кёре туургъа мадар излейим»,— деб, уллу вокзалгъа киргенинде, Батыр бла къызыны, кассада билет алыб, тышына тебрегенлерин кёреди да, бирси мюйюшге кёчеди ала элемезча. Узун олтургъуча чёгюб, газетни эки къолу бла кенгине джайыб, тюрсюню кёрюнмей, окъургъа къадалыб тургъан адамны сырты табасында сюелиб къараса, кесин газет окъугъанча кёргюзген Анзор болгъанын билиб, алайдан эслетмей таяр дыгаласха киреди. Насыбха, джашла талпыгъан къыз атасы бла кетеди да, Анзор, артха-алгъа къарамай, газетни бюклей барыб, босагъадан къарай туруб, къорайды.

— Бу да мен марагъанны ызындан болурму, мен билмегенликге? — деб ишек этеди Далхат, алай а «Айсанат кесин къарт джашлагъа алдатыр джан тюлдю», — деб, ичинден Анзоргъа кюледи. Башха къайгъыда айлана эсе да хапарым джокъду, гюнахын алмайым» — деген акъылгъа дженге, терезеге кёз джетдиргенинде, трамвай тохтамышдан берлакъда олтургъучда олтургъан ата бла къызы эслейди да, аланы джууукъда кёре туургъа таблыкъ тюшгенине кемсиз къууана, кёзлерин ташатын алагъа ийеди.

Ленинградчылары скойомсююб къарауларына юреннген Айсанат, былагъа айланыб тургъанлагъа да, къатлары бла озгъанланы да, ызларына бурула да кёз джетдире барыуларына да сагъаймайды, атасыны къатында табхан къууанчы муну сейирлик джарыкъ халгъа тюшюреди.

Далхат бла Анзор, бири терезеден, бири да мюйюшден къатыбдыла былагъа, азыкълык марагъан къушлача. Алай а, бугъасы ёкюре поезд джетеди да, атасы бла къызы, платформада басынган халкъны ортасын джырыб, Батыр олтурлукъ вагонну къатына джууукълашдыла.

Айсанат, атасына къысылыб, кёлю такъыр эте: — Анама

бек тансыкъ болгъанма, манга къайгъы этмесин, каникуллада барлыкъма,— дейди.

— Къызы, хомух болма,— Батыр къызыны джыламукъларын къол аязы бла сюртеди, кеси да экинчи къонгурау къагъылгъанлай, Айсанатны кесине къаты къысыб, мангылайын ба этиб, вагоннга ёрлейди, андан кёзюн алмагъанлай. Ючюнчю къонгурау бла ачы сызгъырыу бирден эшитилиб, поезд джолуна тебрейди да, Айсанат, аны ашыра темир джолну джаны бла чабалгъанын чабыб барады, атасыны тюрсюню ташайгъынчы. Атасындан айырылгъанына джаны къыйнала, кеси да сылыт болуб, Карповка сууну джагъасына джете, трамвайдан тюшеди да, кеси энчи солуру келиб, олтургъучха чёгеди, джашагъан юю джууукъда тургъанлай, ары бармай, мутхуз суулу Карповкагъа кёзлерин чыракъ ийиб олтурады, узакъдагъы тау джуртун, анда адамларын эсине тюшюре.

Чурукълары болгъан гырынчыкъны тобукъларыны юсю бла салыб, мангылайын, къол аязына тиреб тургъанлай, джюреги тынгысыз болуб, башын кёлтюргенинде, кёзю кёргеннге ийнанмагъанча болуб, мычыб къобады орнундан, Далхатны тартынчакъ узатылгъан къолун тутаргъа.

Къызгъа тюрбере табханына кемсиз къууана, джунчугъандан ауузуна сёз келмей, солуун къысха ала туруб:

— Келдим!— дейди Далхат.

Айсанат, кесин тыялмай, кюлюб ийеди, алай а джашны керти суймеклигин кёб затдан ышан этиб билген къыз кюлгенин терк тохтатыб, джашны кёзюне къарагъанында, анга таралгъан аламат ангылы кёзлерин кёреди да, джюрегине бир джангы джарыкъ къайгъы къонады. Тёгерекде сейир тартыула эшtile, кеси да ёзен булутланы юслери бла къалкъыб баргъанча, таурухлу дуниягъа тюшеди. Джаш да муну халын сезерек болгъанча, кесине таукеллик тарта сёлешеди:

— Айсанат, сени кёрюр ючюн келгенме Ростовдан, эртден бла кестерикме... Анам джокъду, не насыбым да сени къолунгдады... Джюрегими арта биле барыса, бусагъатда сенден тилерим—мени сансыз кёрме, башхалагъа сёз берме.

— Мени окъуудан башха къайгъым джокъду, боллукъ да тюрлю, быллай сёзле кимге керекдиле? — деб, Айсанат кетерге тебрейди.

Далхат билалмагъанлыкъ этди уллу къызгъача сёлешгенин. Андан эсе кёз къарамы бла къозгъагъан сагъышларын Айсанатха саугъагъа къалдырыб айырылса джарашыу эди.

Джаш къызланы суймекликлери таурух бояу алыргъа ёчдю, керти джашауну тылпыу ура тебресе, кёзбаулукъ зат къалмагъанча болады.

Далхат да келгени бла нени да тынгылы этиб кетер акылы-да сѣлешеди ансы, аны тартыначаклыгын а билебиз.

— Тилейме, бир кесек олтурайыкь былайда,—деб джаш шош кѣзлерин кѣратханында, Айсанат орнуна, Далхат да арлакьда олтурадыла.

Джашны ана кѣарнашларыны Алимхан бла Сарыбийни Батыр бла шохлукьларын билген кызыны, Далхатдан юркер акылы джокьду, алай а бусагьатда аны биргесине олтуруб турууну да таб кѣрмейди.

— Эсингдемиди, Айсанат, Наратлыда Абрек бла сизге барганыбыз?

— Аякьны сындыргьанынг эсимдеди,—кызы сѳюйюмлю ышарады.

Далхат бла Айсанат джарыкь сѣлеше тургьанлайларына Анзор келеди кьатларына. Экиси да ёрге кьобханлай, Анзор теренден кѣарагьан уллу кѣзлерин кыызгьа аралтыб, кьолун тулуб саламлаша:

— Уллу кызы болуб кьалгьанса да,—дсиди. Айсанат, сабыр ышарыудан ары сѣз айтмай, артхаракь атлайды.

— Сѣзюгюзню бѣлдьом дейме, не эсе да бир хапарла айтханча кѣрюндюгюз,—Анзор, экисине кѣзюу кѣараб, амалсыз ышарыу этеди, Далхатны да ким ючюн келгенин ангылаб, ичи от джанады.

— Айыб этмегиз, мени кызыла сакьлайдыла, заманым джокьду,—деб Айсанат кетиб тебрегенинде, аны тыяргьа онг табмай, эки джаш да саукуалды бериб, кызыны ызындан кѣарай сѳюеледнле солууларын алалмай. Ол ташайгьанлай, эки ахлау бир-бирлерине бурулуб, «этеринг былаймыды?»—дегенча чанчадыла кѣзлерин бири бирине.

— Сау келигиз, кьайдан чыкьдыгьыз? —деб, ууакь ышарыу эте, монголбет Абдул, бир джанларындан чыгыб, кьолун узатханлай, Далхат, аны джагьасындан алыб, Карповканы эрнине элтиб,—ма санга, Афера, Айсанатны бети бла ойнагьанынг ючюн!—деб, талай кере джумдурукьну джетдириб, суугьа тѣнгеретеди.

Абдул, хуппеги кьуюлгьан гыбытча, ары-бери чулгьана, кьылды болуб, кючден чыгьады джагьагьа.

Анзор керексиз джерде джетеклик этерге тартмады ансы, аны иннети да, Харун афендини джашын ашхы сопалаб, Батырны кызы ючюн кѣл кенгдирирге эди..

Джерге бауурланыб,арлакьгьа сесеккли кѣарагьанында Абдул, узая баргьан эки джашны, энди аны кьайгылы болмазларына кѣл баса, аякь юсюне минер дыгаласха киреди.

Ючюнчю башы

— О джаш, тѣсрек таш джетинимди, джонулгъан хыршы ташла табдыргъыз,— дейди, мангылай терин дженгине сюрте, суйюмлю ишчи эрменли Атаянц, арбачыгъа джууаш къараб, кеси да топракъ джугъулу гетен аллыгъын тешеди, кюнорталыкъ заман джетиб.

Наратлы аягъында къуралыб башлагъан джангы шахар, джер тебрениб оюлгъан тийреге ушабды бюгюнлюкде. Межмаланы къабыргъалары ѳсе баргъандан озуб, башы джабылгъан юй кѳрмейсе. Советлени округ съездлерин Хуналыны школунда джыяргъа оноу этилгени да амалсызлыкъданды.

Таймаздан ишни юсюнде, чепкен сокъгъанча, айланган къадар ишчи халкъ, къобаны джагъасыны башырагъы табхырда, баракълада джашайды. Сууукъла тюше башлагъанлы, ишден чачылгъанлай, сандан бир джаш-къыз ушакъ эте мычыса да тышында, бары бу джатма маталлы межмлагъа джыйылады. Адам тылпыудан толгъан такъыр, мутхуз баракланы бѳлмелеринде примусланы, неда чоюн пешчиклени юслеринде хапт эте, джерде олтуруб кийим джамай, балта билей, аякъ кийимлерин хазырлай, бир бѳлекни да джырлай, башхаланы да ишни юсюнден сѳлеше тургъанларын кѳрген сейирсинирчады бу табсыз халда ишлегенлени сабырлылыкъларына, чыдамлылыкъларына.

Джангы областны аралыгъы ишлениб битгинчи Керим да, башха оноучула да Пашникада мычырыкъдыла. Фатарларын Хуналы элге салыб, округга башчылыкъ этиб тургъанла, толтуруучу комитетин тамадасы Батыр бла парткомну секретары Макаровдула.

Эллени оноуларын этну, аланы инджилерине къарау тынч болмагъаны хакъды. Алай а джангы шахарны ишлеу да темир джокъсуз джерде кѳб къарыу излегени амалтыц, къурулушну къайгъысы округну башха джумушларыны барына артмакълыкъ этедн дерчады. Черкесли Ибрагим бла хуналычы Али-Солтан — экиси да къурулушха башчылыкъ этген адамла — джетмеген джер джокъду, танг алада къобханлары бла ашхамгъа дери аякъ юсюнде айланадыла. Худесден къобан бла къуюлгъан агъачны уруб келген суудан толусу бла чыгъарыу эм къыйын ишлени бириди. Ол джумушну боюнларына алган таулуланы къарамларындан билирчады шатык битген сингиркъол джашланы батырлыкъларын. Аланы тохтаусуз бардырылгъан ауур ишлерине джол табдыргъан «бери буругъуз», «къурукъну тирегиз», «артха туругъуз», «бирден басыгъыз»,—

дегенча буйрукъларыдыла уллумыйыкъ бригадирни. Хасебсиз къарыу керек болады шоркъа къобанда ары-бери бурула келген къадар терек агъачны джагъагъа чыгъарыр ючюн. Ёгюз-леге эришгенча, адамла да кюрешедиле бюгюн кючлерин са-лыб.

— Бу халкъны сейирине къарайма да, бизни миллетден башхалыгъы уллу тюлдю,— дейди Атаянц солургъа чёкген кёзюулеринде нёгери Михаилге.

— Кёлюме келгенни айтдынг,— деб Михаил анга бурула-ды,— джай Наратлыны арбазларында тиширыулары урчукъ ийире олтургъанларын кёргенимде, Краснодарда эрмен тиши-рыулагъа ушатдым. Қийимлерин, санларын тутууларын, чы-райларын — барын адам айырыб танымазча кёрдюм.

— Мен этген оюм бла, къарачайлыла бла эрменлилени тамырлары бирди, къачан айырылгъан эселе да, къанлары бла келген ушашлыкълары юслеринде сакъланыбды.

Была сёлеше тургъанлай алайгъа джууукълашхан Керим, Майыл, Мазан, Батыр, ишчиле бла джарыкъ саламлашыб, тегерекге кёз джетдиредиле. Батыр чакъыргъан бла келген-диле была Пашинкадан къурулушну барыууна, кереклиси-не къараб билир ючюн.

— Кесек заманга кёб иш этилгенди, къабыргъалары сюелиб бошагъан аслам юй барды, энди башларын джабар-гъа къошун, къанджал табылса, келир джылны бу заманына шахарны ачаргъа боллукъбуз. Тюзмю айтама, Атаянц? — деб Керим берч къолларына саз топракъ къатыб тургъан ишчиге джылы къарайды.

— Керек табылса уа, мекамланы башларын джабхандан сора да кёб юй ишлерге боллукъбуз,— деб, эрменли тенглерине кёз джетдиреди, шагъатлыкъ излегенча.

Майыл бла Батыр, къайда болсала да бир-бирлерине кы-сылыбдыла, быланы бу халилерин ким да биледи, кёб джыл-ланы сыналгъан тенглик не джууукъдан да багъалы этеди тенгни.

Қурулушну барыууна къараб бошагъанлай, Батыр къо-лун баракла таба узатыб:

— Келигиз ишчилени турмушларын да кёрюгюз,— дейди.

Бараклары бирини эшигин ачханлай, ичинден тунакы тыл-пыу урады, адамны ичгери атларгъа таукеллендирмезча. Алай а Батыр, алда, къалгъанла да ызындан киредиле. Ала кёрюн-генлей, ачыкъ бекшайдан бир кымыжа кыыз чыгъыб, орун-дукълукъ этген табха таба атылады да:

— Ой, я помыться хотела,— деб, уятлы болуб тыш джа-

быугъа чырмалады. Эркишиле да, ёмюрлеринде кёрмегенлерине тюбегенча, сейирсинедиле.

— Наташа,— дейди артдан келген Али-Солтан,— сиз ишден нек бёлюнгенсиз?

— Ишден бёлюнмей, къачан тазаларгъа боллукъма юсюмю? Мен да адамма.

— Тюз айтаса, Наташа, джууун,— деб Батыр кетиб тебрейди. Бары тышына чыкъгъандан сора Батыр къатындагъы-лагъа туртерек айтады.

— Хамам ишленирге кереклисин кёресиз, къайнагъан суу да табылыб турмаса, ишчиле джунчуйдула. Билдиртир керекли къоймагъанбыз уллу чоюнла керек болгъанларын, джан аурутсагъыз бу затланы Пашинкада табаллыкъсыз. Келгенигиз бла керекли затла келтирсегиз, ишчилеге кёл табдырлыкъ эдигиз, сиз а кёз ача айланнганлача келесиз.

Батырны ачыкъ сёзю бир заманда да къурумайды, Майыл да Мазан да муну кёзюне тансыкълаб къарайдыла. Керим а, Батырны ийнамлы, болумлу адам болгъанын билсе да, кесини сыйы тюшгенча кёрюб, ичинден къыйналады, артыкъсыз да Ибрагим бла Али-Солтан тургъанлай айтылгъан затны ушатмай.

— Сени дауларынгы эштмез ючюн, мындан къайтханлай кёрейим къайгъыгъызны,— дейди Керим мыйыкъларын секирте.

— Дагъыда кёбдю керекли зат, тюкенни юсю бла аслам мамукъ, гетен, рогожа къумач, габрайла, джылы кёнчекле, джаулукъла, аякъ кийимле келмеселе, сууукъ ауруулу боллукъдула ишчиле.

— Сен а кёбню излединг да — не керек эсе да эсеблеб джазыгъыз, сора кёрюбюз.

— Бизни аллай къагъытыбыз сизге тюшгенли эки ай болады, къайсы бюрократны къолунда эсе да. Энди сууукъла джетгендиле, болджал салыудан хайыр джокъду, инджилселе, ишчиле чачылыб кетерле.

— Ким келтиргенди ол къагъытланы облысполкомгъа?

— Толмачев.

— Тамбла биргебизге тебресин, къагъытны да копиясын ала. Керим нёгерлерине ышармыш къарай,— тейри, Батыр, белибауларыбыз бошланнгандыла, Хуналы элиме атланымедик кеф этерге,— дейди.

— Огъай, алай джарамаз, ишчилеге келген эсегиз, ала аузланыучу джерде болугъуз,— деб ышарады Батыр.

Хант ашаучу баракга джетгенлей, Батыр, Али-Солтанны бир джанына тыйыб айтады:

— Ишчилеге берилиучю мардадан чыкъсала, разы болмам, шапалагъа билдир.

Келгенле, ичгери киргенлей, ангылайдыла халны кьолай-сызлыгъын. Джерге урулгъан къазыкъланы юслери бла къан-гала бегитилиб, столлукъ этедиле, шиндик орнуна да аны эки джаны бла къанга олтургъучла къурулуб, хар нени джалын мелтелей, махорка тылпыугъа мыллык ийис къатышыб, къан-га тешелмеген юй туюб адам абынырча чунгурлу, терезени сыннган кёзюне гетен тартылыб...

Узун олтургъунчу кыйырына бухар бёркюн атыб:

— Бу неге ушагъан затды? — деб, ачыусунуб сорады Керим, алай а джууаб табмайды. Кимге да ачыкъды аш юйню ал кёзюуге, иги мекам битгинчи къуралгъаны. Керим а хар затны адетинде болуб къаллыгъын излейди халны билиб къалмай.

Бир кесекден къанджал табакълагъа къуюлуб, борщ маталлы джукъа шорпа, къара ётмек туурагъанла, туч къашыкъла келтиреди джамаухалат тишируу.

— Бу неди, не чыры не эти болмагъан? — Керим, тиширудан джууаб сакълай, анга къарайды.

— Эти барды,— деб шапа, къашыкъланы бурну бла бир къабынлыкъ адаргы эт кесекчикни чыгъарыб кёргозеди.

— Сиз ойнагъанмы этесиз, мен билирге сорама, нек салмайсыз эт?

— Болса, кыызгъаниганмы этерик эдик, бир юлюшге буюрулгъан ачха азлыкъ этеди, кёб джойсакъ, айыб табарыкълыз, джарашуу багъасы бла табылгъан этден аслам алыргъа болмайбыз — бузну сакълар таблыкъ джокъду,— кыйгъыргъан Керимге кёзюн джетдире,— джангы мекамгъа кёчсек, небиз да болурча айтадыла,— дейди да, чыгъыб кетиб, башха къанджал табакъчыкъла бла кесек чёплеу джау тамчыгъан перло баста келтиреди,— сизге мындан башха джукъ табалмайбыз,— деб кёзлерине джылы къараб, ызына кетеди.

Джунчуу джыллада быллай къурулуш баргъан джерде не да дженил джарашыб къалалмайды, бир джери джабылса, бирси джаны ачыла, табсызлыкъ бек джунчутады ишчилени да, тамадаланы да. Алай болса да, юч ёзенни арасында тууа башлагъан джангы шахарны ёсдюрюу да, сейир иш болуб, кесине тартханды да, неге да чыдайдыла халал кыйынлары бла джашагъан джанла. Ишлегенлени кёбюсю къарачайлыла болсала да, тартыуланы уллу согъууларына тюрлю тауушлу кьобузла, сыбызгъыла кьошулгъанча, башха халкъладан да адамла асламдыла. Бу кюнле дунияны джарыкъ джашаууна

таукел атламла этилген, тюрю тилли инсанланы урунууда бир-бирлерине илешдирген, адамны адамлыгъы танылгъан, унутулмазлыкъ кюнледиле.

Экинчи кюнюнде, Пашинкадан келгенле, Толмачевну да алыб, ызларына кетгенлей, Батыр, Макаровдан айырылыб, кеси аллына сагъышха кириб, мычхычыланы туураларында сюеледи. Почтаны джюрютюучю къартайгъан киши Кузьма келеди Батырны къатына, кёзлерин кюлдюре.

— Тепсемесенг берлик тюлме,— деб джазманы кёкге узатады.

— Артда тепсерме.

— Огъай, алай бла башынгы алаллыкъ тюлсе, деб, кынгыр бармагъы бла хауаны кесе, кюледи къарт.

Бу чамчы кишини, къартлыгъы бла хайырлана, уллу къул-лукъчугъа эркин сёлешгени Батыргъа джарыкълыкъ табдырыб, ол аякъларын чалдырыб,— харс!— дейди да узатылгъан джазманы алады. Джазгъан Айсанатды.

«Мени багъалы атачыгъым! Анамдан келген джазмадан билгенме сени шахар ишленгинчи Хуналыда джашарынгы, анда ач боласа деб къоркъама, алай а мени большевик атачыгъым нени да кёлтюре биледи. Шахарны ишлениб башлагъанын билгенимде, тенглериме да айтыб, бирден къууанч этгенбиз. Юйдегибиз Пашинкадан джангы шахаргъа кёчсе, тенглерим да барлыкъдыла ары къонакъгъа. Бирси кюн комсомол джыйылыуда Абдулну комсомолгъа алмай къойдула, кёбле сёлешедиле аны сёгюб

Ноябрны джетисинде демонстрацияда болуб, кёб сейир зат кёрдюм, барсам айтырма. Суратчы Катя да манга кёб келеди, кеси айтмагъанлыкъгъа юсю аманды, кеси да ачды. Сен къойгъан ачханы джарымын анга бергенме сурат салыу керегин алыргъа. Менден ачха алыргъа унамай турду да, къоймазымы билгенинде, асыры къууаннгандан кёзлерине джыламукъ уруб, алай алды. Дунияны оноуу къолумда болса, байланы болгъан затларын сыйырыб, инджилгенлеге берир эдим, бир кёбдюле джарлыла мында да, нэпманла уа байлыкъдан къутурадыла, къачан боллукъ эсе да артлары. Башха хапарым джокъду, уллу атама да, къалгъанлагъа да тансыкъ болгъанма.

Сау къал, атачыгъым!

Сени бек сюйген кызынг Айсанат».

Батыр джазманы окъуб бошагъанында, ичинден ышара, «эшта кызым терегинден узакъгъа тюшерик болмаз», деб кёлюне келеди.

Осташенко орамны адам аз джюриген кыйырында Зача-
тив монастырны межамы мийик хунаны ичинде ташайбыды.
Алгынлада мында адам джашайды деб ишек этмезча эди.
Монах тиширыула къара кийиб, бушуу басхан адамлача,
шыккыртсыз кыймылдай эдиле. Кертиси да къарангы эди ала-
ны дунялары: кёбюсю, джашауу хынылыгындан, башын
къалайгъа атаргъа билмей, ёмюрюн монахлыкъда ашыры-
гъа келгенди бери, зор бла чачлары кырккылыб атылгъанла
да аз тюлдюле.

Москваны неси да башхара тебреген кюнледе монастырны
да ичин арбазына джылыулу джарыкь урду, оноуну кьолгъа
джыйыб, насыбсыз тиширыулары джегиб байынган эки-юч
тамада тиширыу, ичлеринден дертли туюмчек болуб, тиш
кыса къорагъандыла аладан сыйырылгъан монастырдан—кёб
инсанны тери, къаны, джыламугъу тёюлген, таша зорлукъла
джюриютюле келген межамдан. Монахлары асламысы, джангы
дуняны не келтирлигин билалмай армау болса да, монастыр-
дан айырылгъанына кыйналмагъанды.

Бююлюкде алгыннгы монастырны межамына нелик эт-
ген Крупскаяны аты бла айтылгъан СПОН — акыл-балыкь
болмагъанлары эркипиклерин, джашау кереклерин къору-
улагъан — сабий юйдю. Бу юйге политкаторжанла бла Хамов-
ник районну Кремльде пионер отряды болушадыла. Къаудан-
лада сюриуу бла айлана кьолу-аягъы бузлаучу шатыкь къара-
чай джашчыкь Абрек мында джашагъанлы джылдан атла-
гъанды. Окъуудан бош кюнюнде, агъач ишле этилген джерде
урунуб берилген мардасын айыбсыз толтуруб, Москваны кыш-
хы хауасында солургъа чыккыгъанды арбазгъа, юсюнде Морозов
къарт берген дженгсиз тери габрайчыгъы бла, аякларында
джылы орус уюклары, башына да къулактылы схарла ёркину
къаблаб.

Степан Халтуринни биргесинде атлагъан тенги болгъанды
Морозов заманында, энди уа, къартлыгында сабий юйде ха-
лиге юретнучюлени бириди, кеси да Абрекге хакь кёлю бла
илешибди.

— Мени санга тартханым сени бир затдан артха турмай,
къара иште да джарыб урунуунгду,— деген эди бирси кюн,
Абрекни мастерскойда чам эте ишлегенин кёрюб.

Ма бусагъатда да, Абрекни тышында кёрюб, почта келтир-
ген джазманы анга табдырыгъа ашыгъыб джетеди къатына:

— Къайдан сакълайса джазма? — кёзюне ышара къарайды Морозов.

— Билмейме, ким мени сан эгерин,— деб кёлюн айта, къартха умутчу кёзден къарайды, къолун узатыб тилерге тартыыб.

— Ленинграддан келгенди, ма, кесинг рахат окъу, мен ичери барайым,— Айсанатны джазмасын Абрекге тутдуруб, кетеди.

Абрек, ийнаныб къалалмай, конвертни тышына джангыдан къарайды да, кимден келгенине ажымсыз болгъанында, дагъыда бир тюрлю джылыу табады джюреги. Ол Москвагъа келгенли бир деб бир джан джазмагъанды анга джазма, къайда тургъанын билмегенликден эсе да, «Керек болса, кеси джазар» деб, аны сакълаб мычыгъан эселе да юйлерин, тенглерин. Къалай да болсун, хапарсыз тургъанына, сансыз къалгъанча кёрюб, джюреги сынганлай айланганды. Энди уа, кёлю кёлтюрюлюб ачады Айсанатны джазмасын.

«Багъалы къарнашым Абрек!

Сени болгъан джеринги Махар билдиргенди. Сабий юйде тургъанынга къыйналама, менича джылауукъ болсанг, кесинги джазыкъсындырыб, сен да рабфакда окъурукъ эдинг. Алай а джылауукъ джашланы киши сую болмаз, чыда, санга да тиер иги кюн, сени джылынг да энди джетеди.

Кесими хапарымы айтыб, тауусаллыкъ тюлме. Уллуладан артха къалмай окъуйма, бары иги кёредиле, артыкъсызда биргеме тагъылыб айланган узбек къыз Анаханды. Октябрда атам келиб кетгенди. Наратлыдагъыла да, Пашинкадагъыла да тынч эсендиле деген эди. Сен юйююзге къайгъы этме. Атам кетген кюн сени тенгинг Далхат да келген эди, нек келген эсе да. Мен аны къатында беш минут чакълы бир олтуруб кетгенме — заманым джокъ эди, киши джаш бла кёб мычыргъа да суймедим. Сен кесинги юсюнгден аслам хапар джаз. Былтыр джазда санга Сухаревкада тюбеб, коммунагъа элтгеними унутханмыса? Къалай джутланыб ашагъан эдинг хант юйюбюзде! Энди уа азыкъ бла къалайса?

Махар айтыудан, сен агъач ишге уста болгъанса, окъуда, иште да махталаса. Сени юсюнгден Махар джазгъан затланы биргемдеги къызлагъа да окъугъанма махтапырым келиб. Бары санга салам айтдырадыла.

Муну бла тауусама джазмамы, санга насыб теджей къалама, сени тамам бек суйген эгечинг.

Айсанат.

1926 джыл, декабрны 15-инчи кюню.

Абрек, джазмань конвертге салыб, таукел атлай, кызыл мойюшге киргеннинде, аны бусагыатда, ким да эслерча, жарыганын кёрюб, нени эсе да джаза тургъан Морозов кёзлерине джити кыарайды.

— Эгечимден келгенди джазма,— дейди, билирге излегенин сезиб кыартны.

— Сени былай жарытхан эгечге сен да тыйыншлы джууаб хазырла,— Морозов, Абрекни халына кыууана, кесини ишине бёлюнгенинде, джукълаучу отоуларына кетеди джаш, джазар затыны оюмун этерге.

Айсанат андан эки джылны кичи болса да, орусча джазганы, сёлешгени да Абрекден башды. Была эгеч бла кыарнашны туудукъларыдыла. Алай а джаш кыарыусуз кёрюнюрге тартынады. Башха эгечлерине, уллу кёллюлюк этиб, чолакакъ джазама деб кыайгырлыкъ тюлдю, Айсанатха уа сакъды.

Эгечини джазмасы муну бастырылыб тургъан сагышларын кыозгъагъанды, кеси кесине эс ийиб кыарарча этгенди. Абрекни озгъан джылларыны бирер устуккулары кёзге кёрюне да, ташая тургъандан ары, ол сабийлигинден бюгюннге дер кёрген, сынагъан затын бусагыатдача эсге тюшюрюб, туурагъа чыгырыб кыармагъанды. «Энди уа мындан арысында атламым нелай болур, джамагыатны адамлыкъ бла айтылгъан адамларына кыошулур ючюн не этерге керекме?»— деб кеси кесине сора келеди да, «рабфакны бошасам, иш кесин танытыр» — деб, столчукну джанына олтурады.

Айсанатны кыызджаш хапаргъа кийирмей, Далхатны джюреги анга кемсиз тартханын да билдирмей, эгечин аяулу этиб тургъанлай, Далхатны чыдамсызлыгына не айтыргъа билмейди. Аны юсюнден биринчи окъугъанында харх этиб кюлген Абрек, энди башха оюмлагъа кетеди. «Далхат джашауну терк ангылаб, керти эркишича джюрюй билиб, сюегенин кёрюр ючюн узакъ джолоучу болуб, таукел айланады. Насыбны алай таба болурла, мен билмегенликге,» — дейди.

Абрекни сагышладан айырыб, джазма джазаргъа ийилген тышындан келген тауушла болдула.

Бешинчи башы

— Айсанат, билемисе, мени кыайры барлыгымы? — деб Анахан, асыры учунгандан айтырын, этерин билмей, огъары джанына тьюме тиге тургъан ишинден бёлюб, кёзюне кюлюмсюрей кыарайды.

— Ташкентге тебреген болурмуса, кѳууанчынг уллуду.
— Андан келген Ахунбабаевге барлыкѳма.
— Кимди ол?
— Қѳалай билмейсе аны? Ол, бизде Узбекистанда, Калинин-
чады.

— Сени чакъырғанмыды?
— Аллай уллу адамгѳа окъугъанла кеслери барыргѳа
борчлудула хошкелдиге.

— Бар сора.
— Кесим жангызлай қѳалай барлыкѳма?
— Насырова бла бар.
— Узбеклиле бары болгъандыла анда, мени хапарсыз
кѳойгъандыла, энди сенсиз атлайлыкѳ тюлме.

— Мен сени узбеклге тюбетеме деб, танымагъан адамы-
мы босагѳасындан атламам, менден умут этме, баш амалы-
нгы кѳр.

— Сен мени сѳймейсе,— мыдахланады Анахан.
— Ала сенкиледиле, мен нелери болама? Қѳалай ангы-
ламайсачакъырылмай баргъанны айыб болгъанын. Таб ча-
къырылсам да, тебреб қѳалайлыкѳ тюлме: мен кѳонакѳгѳа
айланыргѳа келмегенме бери.

— Қѳалай этейим,— қѳашларын қѳош джыйыб, кѳлю та-
къыр бола,— Ахунбабаев тамбла кетерикди, дейди Анахан.
Аз да бюгюлор акъылы болмай тургъанлай, тенгини миск-
ини қѳан алгъанын эслегенинде, Айсанат:

— Кел барайыкѳ, алай эсе. Алай а, мен ичгери кирмей,
тышында сакъларма, кесинг да сагъатдан кѳб мычымазса,—
деб, ѳрге кѳобуб, кесини тюзетиб башлайды. Анахан да, тубан-
дан бошланган кюнча джарыб, ууакѳ эшмечиклеринде тозу-
рагъанланы жангыдан эшиб, экиси да қѳышхы кийимлерин
кийиб, орамгѳа чыгъадыла да, трамвай бла барыб, тохтамыш-
да тюшгенлей бир-бири кѳолларындан тута, тайгъалакѳ джол-
да аякълары тая джетедиле Анахан барлыкѳ юйге.

— Мен аллындан айтханма кишини юйюне атламазымы.
Ангыладынмы? — деб Айсанат, тюкен таба бурулады.

Кесине нѳгер табалмагъанча кѳрюнмез ючюн, изледи эсе
да қѳарачай қѳызны биргесине элтирге, узбеклени баш адам-
ларын кѳргюзюб махданыргѳа онгсунду эсе да Анахан дыга-
лас этди тенгин кесинден айырмазгѳа, алай а умуту толмай,
кесин атлайды юйге.

Айсанат китаб тюкеннге киргенинде, уллу насыб табханча
зауукъланады. Ол китаблагѳа эсин ийиб тургъанлай, ким эсе
да, сыртына кѳол аязын джетдиреди да, ызына бурулуб қѳа-
раса: Анахан, дагъыда бир субай узбек қѳыз бла уллу кѳзле-

ри джарыкъ джаннган джащ сюелиб турадыла. Айсанатны къолун ийнакълаб тутадыла да, соруу-оруу этмей, эки къол-тутгундан тутуб юйге тебретедиле. Аланы биринчи кѣргенлей сезгенди Айсанат ангылы, ишленген адамла болгъанларын, алай алагъа бойсунуб, танымагъан джерине атланыргъа ушатмайды, къадар джарашыу, ийнакъ сѣзлерин эште тургъанлай гырнау кѣрюнюрге да тартынады.

— Мен къонакъгъа келмегенме, сау болугъуз, джашагъан джерибизге къайтайым, Анахан кеси келаллыкъды,— деб, аладан айырылыргъа умут этгенлей, къыз да, джарыкъ кѣзлю тѣгерекбет джащ да бир-бири ауузларына чаба айтадыла:

— Сиз тартыныр юй тюдю, Ахунбабаев бла юй бийчесидиле, Анаханны нѣгерин кѣрюрге излеб ийгендиле бизни. Келигиз, тартымагъыз,— деб бнягъындай кеслерине къысыб тыш эшикден кийиредиле да, Айсанат да, къалгъанлача, узунуна баргъан такъкъычны къатында тешинеди, чачын-башын тюзетиб, сыйрат кѣпюрге джууукълашханча, тартына атлайды нѣгерлери бла ич отоугъа. Ахунбабаев керти суююмлю адам, Айсанат босагъадан кѣрюннгенлей, джарыкъ ышара къобады да алашаракъ табджандан, аллына атлаб, уллу къызгъа саламлашханча саламлашады. Бирси отодан да чырайлы юй бийчеси, нѣгерлери бла келиб, Айсанатны къолун тутхан бла къалмай, кесине къысаракъ этиб эркететеди, кеслерича нелени эсе да айта.

Алашаракъ джылтырауукъ столчукъла юйню узунуна тизлиб, юслеринде кѣгетден толу ѳреаякъ табакъла орналыбдыла, хант юйден да эт къуурулгъан алапат тылпыу келеди.

Ахунбабаевни къатында джарыкъкѣз джащ бла, аны тегли дагъыда бир узбекли олтурадыла. Анахан бла Айсанат да эки абадан тиширыугъа джууукъда боладыла.

«Была бары бир миллетдендиле, кеслерича сѣлешедиле, манга ариу айтханлары да Анахан ючюндю, бу къарыусуз окъугъан къызын джазыкъсыныб келгеними билмей, кимге да тагъылыб тебреучюге ушатыб, учуз кѣрюрге да болурла, мени бѣгеклигим ангыламай,— былайдан терк къораргъа керекме, была столну хантла бла джасагъынчы».

Быллай оумланы эте, Айсанат кетерин Анаханнга билдиреди, эки тиширыу сѣзге бѣлюннген кѣзюуде.

— Олтурур-олтурмаз къалай къорарыкъса? — Анахан тегини айтханына джюреги джарсыгъандан, уллу кѣзлерин анга сескекли аралтыб, орнунда тебджилдейди,— кѣрмеймисе, кимле бла олтургъаныбызны?

— Тамаданы кѣреме, къалгъанланы билмейме.

— Къалай билмейсе Алимджанны? Ол бирси да алимди, Турсун.

— Быладан алакат джокъ эсе да, мен кетерге керскме, сен къал.

— Айыб этерле дженгил кетсенг.

— Этсинле, акъмакъгъа тергесинле, мен олтуралмайма, кел ашыр.

Айсанатны тынгысыз болгъанын сезиб, тамада тишируу кеслерича Анаханнга сѣлешиб, хапар алады да, къызы кетерин билиб, эркишилеге да хапарлайды. Ала бери бурулгъанлай, Айсанат орнундан кѣлтюрюледи, Анахан да къобады.

— Айыб этмегиз, бир сагъатдан къайтыргъа сѣз бериб кетгенбиз биргебиздеги къызлагъа, дерслерибизни этерикбиз, сау къалыгъыз,— деб ёрелеген эркишилеге, Айсанат бары бла саламланыб, тишируулагъа къысыла, такъкъычха джетеди. Ахунбабаевни юй бийчеси гузаба атлай барыб, ич отоудан къызлагъа сауугъа эки къауум фельдиперс чындай келтиреди, Анаханнга дагъыда гитче тыкъ бочхачыкны тутдурады, Алимджан назмучу да къызланы ашырыргъа чыгъады биргелерине, алай а Айсанат ашыртыргъа унамайды, къайтыгъыз биз къоркъарча кеч болмагъанды,— дейди.

— Мен кавказ тишируулары сизнича орус тилге усталыкълары билмей эдим, дей акъырын атлай барады Алимджан, Айсанатны ушатмагъанын ангылаб къалалмай.

— Бизни тиширууларыбызны билиуде мени ёлчеге алсагъыз, джангыллыкъсыз.

— Сиз къарачай къыз тюлмюсюз?

— Къарачай къызма, алай а...— Айсанат сѣзню созаргъа, кѣбноу кѣргенин сандырагъа излемей, Алимджаннга къысха бурулады:

— Сау къалыгъыз, биз гузабабыз,— деб къолун узатханында, Алимджан амалсыздан къызланы къолларын тутуб айырылады аладан. Кеслери къалгъанларында, Анахан орусча да, ёзбекча да аралаш сѣлеше, сыйлы хантладан кеф этмей кетгенлерине, пловну тылпыуу аууз суулары келтириб, ашаргъа хазырланыб тургъанлай столдан айырылгъанына джарсый,— ну зачим ты такой? — деб, тенг къызына мыдах кѣзлерин аралтханлай, Айсанат къара къатыб кюледи орамда болгъанларын эсден кетериб.

— Ёзбек мухарым, къолунгда бочханг тыкъды, къазанлыны аууланчына барсанг тогъайырса. Алай болмаса да, Халиманы ат этден къыймасы нѣден да алакатды,— дейди. Къолунда бочханы унутуб баргъан Анахан, эсине тюшгенлей,—

тохта неси барды? — деб ачса, ичинде ючюшер сомдан он бюклениб, турады.

Анахан, ийнанмагъанча къарай келиб:

— Ал, ушатханынг чакълы бирни,— деб, ачыкъ бочханы Айсанатха узатады.

— Мени стипендиям джетеди, Катягъа болушурса,— деб, алмайды Айсанат, разы уа болады бочханы тенгине бошлаб, эркинлик бере билгенине, Анахан да Айсанатны халаллыгъын билиб этеди ансы, кимге да алай болаллыкъды деген жангыллыкъды.

Анаханига кюле келиб, Айсанат сагъышлагъа киреди миллетлени юсюнден. «Тенглик, шохлукъ кеслерине орун табхандыла, алай а халкъланы тюрсюнлери, тиллери башхача, адетлери да тюрлюдо. Орусну кёбю болган джерде башха миллетли адам тартыммай олтурады, сёлешеди, джырлайды, тепсейди, оюнлагъа кюшулады. Ёзбеклени, неда азербайджанланы, гюрджюлени, башха миллетлени асламына тюшген башха халкъдан жангыз адам а джунчурукъду. Некди алай? Къалган миллетле оруслача кеннге джайылмай, бир джерде орналыб, энчи джашай келгенлери ючюн болур адетлерини, халилерини башхалыкълары» деб кёлуне келеди. Ол сагъатдан Мухаммат устазыны сёлзери эсинне тюшеди. «Миллетле бары бирча болсала, дуняда не сейирлик къаллыкъ эди? Бизни Союзбуз — тюрлю-тюрлю гокка хансладан джыйылган алапат тылпыулу гюл джоппугъа ушабды бусагъатда. Бирге урунуу да, орус тилге кёбню юрениую да миллетлени шохлукъларын мындан да деменгили бегитирикдиле,» — деген эди ол былтыр.

Къызла отоуларына къайтханларында, нёгерлери бир-бири аузларына чаба:

— Айсанатка, сени тау академияны хурметли ингирине чакъырадыла Кавказдан студентле, Юсуповну къаласында боллукъду! — дейдиле чакъырыу билетни узата.

— Мен бир джары барлыкъ тюлме, академияда окъумайма,— чакъырылгъанына магъана бермей, билетни столну юсюне атыб, тыш кийимлерин тешиб, къызланы къатларына олтурады да, дерсин эте турган Вераны дефтерине кёз джетдиреди: кыыз уравнениени тюз джарашдыргъанды, алай а аны этиуде жангылыч джерчиги болуб, суудан чыгъалмагъан бабушча, башын ары-бери ийилте, дыгаласдады. Айсанат кёлуна къалам алмай, гитче бармагъыны учу бла кёргюзюб башлагъанлай, Вераны тюрсюню къууанчлы джарыб,— билдим, билдим,— деб терк тындырады дерсин.

Оля да, Айсанатны кёзуне сейирсингенча къараб:

— Къалай насыблыса, Айсанатка, аллай джерге чакъырылгъан,— дейди.

— Не насыбы барды аны?

— О, аны уа ким да биледи. Мен чакъырылсам, башым кёкге джетгенча болуб, асыры омакъланнгандан ол таурухлу къаланы босагъасындан табанларымы джерге джетдирмей, кёзлерими да адамланы башлары бла аралтыб кирир эдим,— дейди Оля къалай этерин да кёргюзе,— алай а бу худжу катийле бла эски чепкеним ариулугъуму билдирлик тюлдюле,— деб, олтанлары джамалгъан чурукълары бла мутхуз чепкенине джарсыулу къарайды, нёгерлерин бекден бек кюлдюре.

Айсанат, Анахан бёлдюрген ишин тындырыб, къызла бла бирге джарыкълана туруб, китаб окъургъа джабышады.

Алтынчы башы

Бу ыйыкъда кюнлерин къалай ашыргъанын билалмай къалды Айсанат, асыры кёб затха бёлюннгенден.

Ма бююн да дерсieden сора назмучу Тихоновну назмуларын окъугъанына тынгылаб чачылгъанлай, Абрекге джууаб къайтарыр иннетде, джашагъан юйюне гузаба джетиб, солуун алыр-алмаз аллына тау кийимли бир джаш чыгъады.

Кюнашны бериб, узатхан къолун тутуб, къатындан таяргъа тебрегенлей, джол бермей; «бир кесек сабыр болугъуз, сёзюм барды»,— дейди джаш, къызны тюрсюнюне ийнакълы къараб. «Чырайсыз адамны тау кийимле бютюн да джапысыз эте кёреме,» — деб кёлюне алай келе:

— Не сёзюгюз барды? Мен гузабама, къызла сакълайдыла,— деб сууукъ къарайды къатында сюелгеннге.

— Тейри, атангы да таныйма, къарнашынг бла да шагърейме, биз бир-бирибизден къачарча тюлбюз... Сен мени танымагъанлыкъ этесе... Мен тау академияны ючюнчю курсунда окъугъан Муссабийме, эки джылдан инженер боллукъма...

«Ай хариб, къартайыб, гулоч таякъгъа таяныр заманында ючюнчю курсда окъугъаны бла махданныкъ табады,» деб, ичинден кюле;

— Айыб этмегиз, мен ашыгъышма,— Айсанат, аны къаты бла озар таблыкълны марай атлам этиб.

— Академиягъа чакъырыу билетни табдыргъанмыдыла?

— Бараллыкъ тюлме.

— Тилейме мени да, къалгъанланы да мыдах этмегиз, сизден сора мында бизни халкъдан тиширыу джокъду.

— Огъай, сѣз бералмайма, сау къалыгъыз,— деб, гузаба атлай, ичгери кириб ташаяды къыз.

Джаш да, тюзде аджашхан джанча, армау болуб, тегерекге къарай туруб, кетеди.

Айсанат, кесин тазалаб, ауузланыб, джазма джазаргъа олтургъанлай, эшик къагъылыб, юч чырайлы къыз киредиле бо-сагъадан. Аланы кийимлери, да кеслерин тутуулары да раб-факда къызладан башхаракъ, билимлиликлери эсли къарагъан ангылы кѣзлеринден таныла. Джаш къызчыкыны кѣргенлей, суююмлю ышарадыла.

— Айсанат сизмисиз? — дейди бири.

— Менме.

— Биз тау академияны студент къызларыбыз, сизни къо-накъгъа чакъыра келгенбиз, экибиз тегейбиз, бу да эрменди,— деб къалынкъаш кызылууурт къызны кѣргюзеди тегей къыз.

Айсанат алагъа джууб къайтаргъынчы, биргесине джа-шагъан къызла, уллу сѣлешгенлери, аякъ тауушлары кенгден эшнтиле келедиле да, танымагъан адамларын кѣргенлей къымсыз къарай туруб, аланы саламларын алыб, Айсанатха келгенлерин келиб, кеслерини къайгъыларына бѣлюнгенча этедиле.

— Сизде окъугъан Муссабийге айтхан эдим бармазымы,— дей келиб, къызланы олтуртмагъанын эскереди да,— кечигиз сизни ѳретинлей тутханыма, олтуругъуз,— деб артсыз шин-диклени кѣргюзеди. Къызла ышаргъанларын тохтатмай, паль-толларыны этеклерин бир джанына къайтара олтурадыла.

— Ол джангыз адам эди, биз а ючеулен болуб келгенбиз, бизни бла барыргъа тартынмагъыз, элтгенибизча, ызыгъызгъа да алыб келликбиз, землячествода сизден джаш джокъду, академияны уллу кюнюнде арабызда кѣрюнсегиз ушатабыз,— дейди бирси тегей къыз, Айсанатны кесине къыса. Эки нѳгери да, бири къолун сылай, бирси да билегине къол аязын джет-дире, эркелетедиле.

Айсанат, не айтыргъа, не этерге билмей, нѳгерлерине кѣз джетдиреди да, Оляны, «бар» дегенча, къолун, башын къымыл-датханын кѣрюб, кюлююгю келе, кесин кюнден тыяды. Анахан а, кѣзлерин къонакълагъа аралта туруб, «бош джалынасыз, Айсанат ары барыр-бармаз, кетеменни тебретсе кѣрюрсюз», деген акъыл тюшген болур башына, тенгине бурулуб кюлюм-сюрейди. Айсанат, тышына билдирмегенликке, кемсиз тарты-нады джаш башы бла кеси танымагъан къызланы биргелери-не кечеге къууанчча барыргъа, къызланы айтханларына бю-гюлмей халисиз кѣрюнюрге да къоркъады.

Аны таукелленмей тынгылауу Олягъа да, башха нёгерлерине да ушагъыусуз кёрюнүб:

— Айсанатка, нек тынгылайса? Огъары джанынгы мен итиуулайым, быланы сакълатма да, тебре,— дейди, орудугъунда ёрге кьоба Надя.

Рабфакчы кызладан джакълыкъ табханларына кьууана, чакъыра келгенле ариу сёзле айтыргъа кызадыла.

Айсанат а, кьабханнга тюшген кийик улакъча, джюреги кьысха тебе, бойнун узата, имбашларын кьымылдата, тегерекге кьарайды. «Къалай этейим? Анам юретген кьылыкъдан чыгъаргъамы тебрегенме кеч заманда тышында айланыб?»— деб соргъанча.

Надя да, айтханын толтурмай кьоймаучу кьыз, тышына чыгъыб, итиуню ары-бери силкиб кюрешеди, юрдюрүб кёмюрлерин кызыдыргъа.

— Айсанатчыкъ, бизден быллай бир нек юркесе?..

Тебре—заман джетеди,— дейди эрмен кьыз, сагъатчыгына кёз джетдириб.

— Болсун,— дегени бла терен солуб, Айсанат кызладан айырылыб, орундукъну тюбюнден скороход чурукъларын чыгъарады да, академияда киер акъылда кьагъытха чырмайды. Неден да кьыйыны кьалын чачын тарауду да, ол айыбны эрмен кьыз тындырады.

Бары бирден Айсанатны хазырлаб бошагъанларында, чакъыра келген кызла, аны арагъа алыб, ингирги Ленинградны тюз орамына кьууанчлы чыгъадыла.

«Тау академия», «Тау академия» деб ичинден талай кере айтады Айсанат, академияны студент кызлары джашагъан мекамгъа бара Аллында, келир акъылы болмай, башына джыаргъа излемеген затлары энди сагъайтадыла аны.

Узакъ заманладан бери ишлеб тургъан Тау академия уллу джуртну джер тюбюнден тауусулмазлыкъ хазнаны чыгъарыргъа неллай бир инженер хазырлагъанды! Бюгече ол академияны... 200 джыллыгъын белгилерикдиле.

«Мен джыйылгъанланы къаллайла болгъанларын кёрюрге, джангы затлагъа юренирге, биргемде джашагъан рабфакчы кызлагъа кёб хапар элитрге керекме,» — дейди ичинден Айсанат.

Кирген отоуларында быланы сакълагъан дагъыда сегиз студент тиширууну кёреди Айсанат. Была бары, бир юйюрге ёсгенлеча, бир бирлерине илешибдиле, ким да эслерча алайлыкъларын, ючюсю орус, къалгъанла да башха миллетледендиле. Джунчугъандан бети тюрлене, босагъадан тартына кир-

ген Айсанат, кызланы ачыкъ, халал сёзлеринден эс табыб, кёл басады.

Кёб мычымай, бары бирден чыгъадыла тышына, Юсуповну къаласы таба атлана. Аслам тишируну биргесине уллу къуанчха барыуу Айсанатха алапат кёрюне, санларын таукел къымылдатады. Къышхы аяз, адам сыртларындан тюртгенча, тебере, джетедиле къалагъа, эшикден киргенлей солуна атлаб, тешерлерин тешиб, кеслерин тюзетиб залны уллу эшигинден киредиле.

Айсанат кёзлерин тегерекге къаратыб сир къатады; ол сейирсинир зат аз тюлдю былайда. Патчахны акъыл негери Юсуповну кесине кюн чакъыра билмеклиги мекамны эшиклеринден, терезелеринден, къабыргъаларындан башлаб, юню башына, колонналарына — бурмаяк тегерек столларына, шиндиклерине берилген ариулукъдан кёрюнеди. Закийни кыйыны бла хайырланыб, кесине махтау чакъыргъан бочхалыладан болгъаны Юсуповну туруду. Энди хал тюрленгенди, кесин кимден да баш кёрючю Юсуповну къаласы къралны эркинлигиндеди. Бююн бери джыйылгъанланы кёбюсю къара ишни не ауурун да сынагъанладыла, кългъанла да халал урунган юдегиледендиле. Была бары жангы дуняны баш кълчыгъындандыла, билимлери бла журтларына хурмет чакъырыкъ джанладыла. Къадар люстрала джарытхан уллу залны тегерегине да, адамланы кёблуклерине да сейирсингенден Айсанат солуун алалмай къараб тургъанлай, алтын саблы ариу эшик ачылыб, чыммак-акъ сакъалы кёкюрегин джабыб, кёзлерин джыйылгъанлагъа ачыкъ къаратыб, къара костюмлу алапат акка кёрюнеди, биргесине сыйдам таралыб джыйылгъан къара чачлы ару кызы бла.

Джыллары келген талай адам, академияны тамадалары болур эдиле, гузаба атлаб барыб аланы алларына, къртны сыйын кёре, башларын ийилтиб, кълун тутадыла, кызыны эки кълун ба этедиле, залдагъыла да, буз даугъан таууш этдире, бирден къл кыгъыу бла тубейдиле эм сыйлы кълнакъгъа. Келген саулай къралны илмуларыны академиясны президенти Карпинскийди. Аны ким болгъанын Айсанат тегей кызыладан биледи.

Ол жыллада огъуна инженерле болуб ишлерик, билимни, ишленген кызыланы кёргенинде, кесини халкы энди тириле башлагъаны эсине тюшюб, джазыкъсынмакълык келеди Айсанатны кёлюне. Академияда окъугъанланы ичинде сынгар бир къарачайлы барды, ол да ючюнчю курсундады.

Джыйылгъанлада Айсанатдан джаш джокъду. Муну уллу джасаммалыгъы болмаса да, скороход чурукларына ке-

лишген фельдиперс чындайлары, кёк шеветдан тигилген тёбен джаныны юсю бла ийнлген кёк атлесден огъары джаны да таб джарашыб, акъ тюрсюню, къалын чачы мийик мангылайыны башы бла, тенгиз толкъунлача, тогъай ырджыла тартыб, кенгден къарагъанны кёзюне тюртюлмей къалмайды.

Карпинский, таулу кызычыкны кыаты бла оза тебрегенлей, тохтаб, Айсанатха сейирсинген кёзден кыарайды да, чал башын ийнлтиб, Айсанатны кюлун тута, мангылайын ба этеди, аны ызы бла кызы да, джарыкъ ышарыб, кюлун тутады. Ала кыатларындан джанлагъанлай, студент кыызла, джунчугъандан бети кызыл ингил тартхан Айсанатны алгышлай: «Аллай уллу адам эсин бёлген, сен насыблыса,» — дейдиле.

Былайда кёрген сейир затларына кесини эркелетилгенн да кюшулуб Айсанат джудзулагъа ётюб баргъан халгъа тюшеди, кёлю кёлтюрюлгенден. Алайлыгъын сездирирге тартыныб, ышаргъанын тохтатыр дыгаласха киреди.

Залдагъыла ложалагъа, джумушакъ шиндиклеге олтуруб, хар ким орнуна джарашханында, сценагъа кыыл кюбузчу чыгъыб, джюреклени таралтхан тартыула согъады. Аны ызы бла кюуанчыны барыр джоругъун билдиредиле да, джыйылгъанла омакъ джасалгъан кыадар столчукъланы тегереклерине олтурадыла. Тебсерге суйген да, оркестр таймаздан ойнай, залны ортасында таблыкъ табады.

Джюзле бла адам джыйылгъан, кёб тюрлю джарыктылыкъ табылгъан, хант да, пчки да эркин кече, эсирген кёрмейди Айсанат. «Ишленмеклик болгъан джерде адамны сыйы къалай уллу кёлтюрюледн, дуня нечик дамлы кёрюнеди!» Бу оюмну башына джыя, асыллыкъ юлгюню адамланы юслеринде кёб эслеб, ашхы джашаугъа учуна айырылады танг аласында кёзбау къаладан Айсанат. Кыызла, айтханларыча, ызына да ашыргъанларында, анга да уллу магъана бериб, алагъа да разылыгъын билдиреди, ючюсюн да ийнакъ кючакълаб.

Джашагъан отоууна, нёгерлери татлы джукъугъа кетиб тургъанлай кириб, эрлай тешиниб, орнуна джатады. Насыбха, туууб келген кюн ыйых кюндю, джукъудан тоярчады. Джангылыкъны кёб кёрген Айсанат, хар затны джангыдан эсине тюшюрюб сюзмей джукъылаялмайды. Джаш терекчик тамырларыны кючю бла джерден кереклисн табыб, ёсюб баргъанчады кызычыкны халы. Кёзю кёрген айбатлыкъны, кюлагъы эштген магъаналы затны — игиликни барын кесине сингдирирге, учузлукъдан сакъланыргъа бек сакъды. Аны бла бир-бирде эркишилеге суугъуракъ джууаб берную кийикликден тюлдю, алапат тылпыулу розала ёсген кёкенчикни дюрген

кьолдан чыгъаналары сакълагъанча сакълайды къызны тыйгъылылыкъ. «Эркишилеге ышарыучуну, ала бла энчи олтуруучу, ойнаучу къызны намысын теблерге излерик табылады эркишиледе» деб атасыны эгечи айтхан затлары эсинден кетмейдиле Айсанатны.

«Мен тиширыуладан айырылмай олтургъанма, тамагъымы боштаб кюлмегенме, тамадала соргъанига джууаб къайтаргъандан ары сёлешмегенме, тепсиде да тыйгъылы тутханма кесими: хантланы барын да чучхуб айланмай, ушатханымдан бир кесек алыб, кемсиз джутланмай ашагъанма, анам юрегенча... Залдагъыланы тилеклери бла бир кесек стемейге баргъанма Муссабий бла ансы, студент кызла бла болгъанма» деб, кесин тута билгенине сёз табмайды.

Айсанат, кимден да юкерча, алай къарыусуз джан болса нёгерсиз узакъ Москвагъа, андан да Ленинградха келалмаз эди. Алай а окъуу къайгъыда джюрюген таукеллик чакъырмай къалмайды кесине, кёб адам джарыкъланыргъа джыйылгъан джерде уа къызны батырлыгъы бир да керек болмаиды дейдиле джашауну билген адамла. Бизни Айсанатыбыз да ернунда тура билген джан болур, эшта.

Муну джукъу онгун алыб баргъанлай, академияда тегей кызла кёзюне кёрюне, аланы атларын, тукъумларын билмей къалгъанына кыйналады, джашлыкъдан табыкъ да излемегенди. Кесинден он-онюч джылны тамадалагъа, биринчи тюбегенлей; «Кимсиз, атыгъыз, тукъумугъуз?» деб адебсизлик эталмагъанды.

Джукъла, таулу кызчыкъ, джукъла рахат Нева сууну айрымкашында, игиликни эджиклеген игилик кёреди, джюреклеге джылыу береди. Сени бюгюнлюкде сагъышларын да этедиле шагъатлыкъ, дуняа дамы намысны да аяулу сакълай, уллу муратларынга джетеринге.

Джетинчи башы

Далхат Айсанатны кёрюб къайтханлы, ким да эслерча тюрленгенди, уллу ишни тындырыб, ичинден къууана айланиганча, атламы таукел, къарамы джарыкъ кёрюнедиле. Мыйысын, джюрегин бирден аулагъан сюймеклигин, адебли, дюрген билдирди эсе да, Айсанатха айтханды. Ол джюкню юсюнден ташлагъаны да тирилтирикди джашны. Андан сора да къызны джарыкъ кюлгени, сыниган аякны сагъыныб джарыгъаны, дагъыда Далхатны тюрсюнюне тюрлю назик

къарауу, хар атламы джашны кѣз туурасындан кетмейдиле. Анзор келгенлей, мычымай къорауу бююн да джагъылады джюрегине, тауукъ багушдан кесине бычакъ чыгъаргъанча, Абдулну алайгъа табылыб, къолгъа тюшгенине да кѣл басады джаш.

Далхатха рахатлыкъ табдырмагъан Анзорду, аны кѣлеккеси Далхатны ташламайды. Экиси эки шахарда окъуйдула, Ленинградда тюбешгенлеринден сора бир-бирин кѣрмегендиле, кѣрюрге талпый да болмазла.

Анзорну кесинден онглугъа тергерча тюлдю Далхат, къарамы да, билими да аныкъылагъа артмакълыкъ этедиле, джашлыгъы да педен да бек кѣл табдырады. «Сора неге бazyб умутчу болады мен джаным киби кѣрген Айсанатдан?» дей келиб, мыдахлыкъ тубанлагъа киреди. «Анга кѣл табдыргъан анасы, ишин джюрютюрге юдегили эгечлери, кюсулери, дагъыда башхала бардыла, менн уа атам бла ёге анам, акъылбалыкъ болмагъан ёксюз къарнашчыкъларым, эгешчигим. Барына тин табдыргъан менме, мен ышарсам, джарыйдыла, сaгъышлансам, тынгысыз боладыла, кѣзюме сескекли къарайдыла... Огъай, не алапат келечиле джюрюселе да, Айсанат кеси илешмегеннге джалгъашырыкъ тюлдю, Анзоргъа ийилир къан танымайма анда» деб бу оюмгъа келсе да, джюреги басылыб къалалмайды. Бюгече тюшю да Далхатха кемсиз ауур тийди. Айсанат бла Далхат бир-бири къолларындан тутуб, кѣкде булутланы башы бла учуб бара тургъанлайларына, къара къуш атылгъанча, Анзор, джетиб, Айсанатны, Далхатдан айырыб, алыб кетеди. Джюреги тынгысыз тебе Далхат, тамагъын бошлаб: «Айсанат!» деб кычыргъаны бла кеси да уянады, биргесине окъугъан тенглерин да уятады. Ала джангыдан джукъугъа бѣлеспедиле. Далхат а, асыры кыйыпалашхандан, суу-салам болуб чыгъады тапнга.

Эртденниде студент джашланы бири, кѣзлерин кюлюмсюрете: — «Кимге кычыра эдинг, кимди Айсанат?» — деб соргъанында, Далхат, бети агъара, хыны къараб, — кесинги джумушунгу эт, бастаг болмагъан джерге къалагъынгы урма, — деб чиркитгенди...

Адамны ташада сакъларгъа излеген хапары болады энчи джашауунда. Ол хапарны билирге кюрешмеклик учузлукъгъа барады. Тенглери да, Далхатны аяулу кѣре, соруб, тинтиб айланмайдыла аны неге кыйыналгъанын. Къалай-алай да бюгечги тюш уллу тынгысызлыкъ джетдиргенди да, кыйгъысы, ичине сыйыныб болалмай, тѣгюлюрге излейди. Аны тѣгер ючюн а, Абрекча ышанигылы тенг керекди.

Далхат, тюшге ийнаныб кялыучуладан болмаса да, бу джол бир тюрлю армауланганды. Бет-кюл джуууб, китабларын кюлтугъуна кысыб, окъур джерине ачкъарангылай кетеди да, швейцарны стол юсюнде кесине келген джазманы эслеб алгъанында, Абрекден болгъанын билиб, аудиториягъа гузаба бара, ачыб окъуйду. Абрекни халал джюрекден джазганы Далхатны джарытады, Айсанатны Абрекге ийген джамасында Далхатха тюбегенин билдиргенине да сейирсинеди, амандан, игиден да Анзорну аты сагъынылмагъанын да уштады.

Алай а Абрекни бу тизгинлерине не айтыргъа билмейди: «Сен Айсанатха нек бара айланыганынгы, эгешчигим билиб кялалмагъанлыкъгъа, мен билеме, менден ол затны уа джапыраллыкъ тюлсе, сюймеклик ауруу сен сабийликден алыбды. Кесинги бошлаб, джылы джетмеген эгешчигими мараб айланыуну кюяргъа керексе. Сабийлики, джапылыкъны кызгъанма Айсанатха, заманы джетсе, иш кесин танытыр».

Аякълары юреингенлерича келтиредиле. Далхат несин да билмей, аудиторияда олтуруучу орнуна олтуруб, эки кюл аязы бла Абрекни джамасын джабыб биягъы сагъышлагъа батады... Интеграллы тергеую бардыра, студентле да кябыргъада къара къанганы юсюнде мелни ойнатадыла. Къалай сезде эсе да, чалсакъал устазны къатында сюелиб тургъанын сезиб, анга бурулгъанлай, ол ышарыб; «татлы сагъышларынгы бёлдюм», деб кечмеклик излегенча, билинир-билимез башын ийилтген ышан этеди. Далхат да дерсде олтургъанын эскереди. Алай а бир бузулгъан тынчлыкъ орнун терк табалмайды.

Муратына джестер ючюн, къалай атларын, не этерин базманлай келиб, неден да алгъа толук хапарын, тюнюн-тюшюн да Абрекге билдирирге дженгеди.

Сегизинчи башы

Ленинградны буз кюршоулаб, Неваны да, Карповканы да суулары керюнемей, юслеринде адамла учадыла, кими лыжалада, конкийледе, кими да чана бла. Хауада да адамланы тюрсюнлеринде да джангы джылыны сакълау ышан танылады. Ойнаргъа, джарыкъланыргъа талпыгъанла да болурла, алай а джамагъатны асламы. алкын эс джыймай инджилиб джапашагъанла Джангы джылдан иги умутла этедиле. Бир джан билмейди огъур, огъурсуз болурун энди джууукълашыб келген 1927 джылны.

Ингир алада, негерлеринден эртде кыйтыб, Айсанат бла

Анахан туб этаждан кыайнагъан суу алыб чыкыгъанларында, орундукулларыны кыатларында Белашова Катя олтуруб турады. Эркиниге ушаш бу чортбурун кыыз таймаздан папиросу тютюнлесте, аякларында башлы эркини чурукъла, башында кепкасы, юсюнде зыбыр схарладан эркини пальтосу бла сандан бир келиученди бери, кеси да айырыб бу башха миллетли эки кыызгъа илешеди. Была да Катяны ачлыгъын сезиб, кыаруларына кёре ауузландырадыла келсе.

Кыызла эшикден киргенлей, Катя, кыобуб, нек келгенин гузаба билдиреди:

— Тамбла джангы джыл башланады, келигиз бюгече тубейик Джангы джылгъа. Кийимлери болгъанла кыалайгъа да бараллыкъдыла, мен бла нёгерим кыайры кёрюннюкбюз бу кыарамыбыз бла?

Айсанат бла Анахан, бир-бирлерине кыараб, не айтыргъа билмей туракылайдыла. Батыр директорну юйдегиси бла шагърей болуб, джаш кызын алагъа аманат этиб кетгенли, кечги киногъа, театр гъа ала бла джорюйдю. Ала Джангы джылгъа кыонакыгъа чыкыргъанларында, Анаханы джангызлай кыалырын билдириб, Айсанат бармазгъа умут этгенинде: «Анаханы да ала кел,» деген эдиле.

Катя, сёзю ётмезине кыоркыуб, таралыб тилейди:

— Биз сизни алаамат хантла бла сыйламазыбызны билесиз, кыутургъанлыкъдан чакырмайбыз, адамла бир бири бетлерине кыарагъан быллай ксчеде кесибиз кыалсакъ, мыдах боллукъбуз. Келигиз, инджиллик эсегиз да, бизни джангызлай кыоймагъыз.

Кыыйн халда окыгъан кызыны сёзлери джюреклени эритедиле. Айсанат, туюуб барыб, швейцарны кыатында телефон бла директорну юй бийчесине Катяны тилегин билдиргенинде:

— Бизни алаамат Айсанатчыгыбыз биргебизге болса сюе эдик, алай а аллай студент кызыны мыдах этерге излемей эсенг, неди мадар, бар, аллай джерде намысыгъызны теблер адам болмаз,— дейди.

— Сау болугъуз, Анна Павловна, манга ышанганыгъыз ючюн, Джангы джыл да сизге уллу насыб бла келсин!

Узун чолпуну кыабыргъада телефонга тагыб, бери бурулгъанында, кыарт швейцарны акъ сакъалы эки джанына таралыб, кийимлерини джез туюмелери алтынча джылтырай, узун санлары сир кыатыб, кёзлери ийнакъ кыараб турадыла.

— Фёдор Ермолаевич, Джангы джыл Сизге да насыб келтирсин!— деб Айсанат анга кыолун узатханында, кыартны кёзлерине джыламукъ уруб:

— Сау бол, кызым, кёб джаша,— дейди хурджунундан кызыл кёолджаулугун чыгъара.

Эй инсанла, инсанла, нечик дженгил тюрленесиз халал сёз айтылса! Кыалай тюрлюдю адамлары джазыулары! Неден болдула Ермолаевични кёзлеринден акъган тамчылары? Озгъан ёмюрню бушууун, кыуанчын да кёзюнеми кёргюздю, огъесе кюн джарыгъын кёрюб турур заманыны ахырына джуукълашханынамы джарсыды?

Кеслерини тумбада табылгъан ётмек бурхуну, сахаринни, юч гаккыны бусхул хызепчикге джыйыб кёолларына аладыла да, Катяны биргесине кетедиле. Трамвайдан тюшген джерде Катягъа саугъагъа бир пачка «Сафо» папиросла, нёгерине да бир дух сапын аладыла.

Катя сурат академияны мекаямында джашайды. Искусстволагъа джюреги тартхан Айсанат академияны ауур эшигин учунуб ачады. Уллу мекаямны хайырландырылмагъан джаны болур Катя орналгъан кыанаты, талай кенг залгъа кириб, маллалы рамалада суратланы кёредиле, сууукъдан кыабыргъалары мылы тартыб, хар затха кёбден бери кёол тиймей, сюртюлмей, тазаланмай тургъанын суратланы, диванланы букчулары, тунакы морт ийис билдиредиле. Энди бир джылыу табайыкъ деб, Катяны ызындан ол джашагъан уллу кабинетге киргенлеринде, артыкъ джылыу табмайдыла. Мында да кыабыргъаларына уллу суратла тагъылыб, эки джанында эки уллу диван къара сахтиян бла тартылыб, эки джерде эки мольберт, бир узун стол, юсюнде бояулары, кисточкалары, эки артлы шиндик, сынган аякълары байланыб.

Кыонакълыкъдача, тешиниб олтурургъа умут этселе да, болалмай пальтоларын сыртларына кыаблайдыла. Катя, пальтосун тешиб, нёгерича, сырылгъан мамукъ габрайны киеди. Столну юсюн бошатыб, сууда бишген талай гардошну, къара ётмекни, тёрт-беш гитче тузлу чабакъны, кыызла келтирген юч гаккы бла сахаринни, кыагъыт бла туз кесекни, юч лимонад шишаны саладыла столгъа.

Джангы джылгъа дери юч сагъат кыалгъан заманда ачлыкъны кыурутур ючюн кыонакъла келтирген ётмек кесек бла сахаринни хайырландыра, чай орнуна кыайнагъан сууну ичедиле. Катя, Джангы джыл джетгинчи «Сафону» башламазгъа иннет этиб, заманны джетерине ашыгъа, диванны арты бла тагъылгъан эски ходиклеге кёз джетдиреди.

Айсанат бла Анахан бир кесекден аланы эскизлерине, аквареллерине къараб башлайдыла. Аланы не затла болгъанларын, нени кёргюзгенлерин хапарлаб тебрегенинде, Катяны кёзлери башха тюрлю джана, кеси да башха кёрюнс башлай-

ды, биринчи къарам бла танылмагъан къанны танийдыла анда къызла.

Туугъан эгечими, огъесе тенг къызымыды аны бла бир отоуда джашагъан, аны сорургъа эскермейдиле къонакъла, алай а, ала билгенден, бу эки тиширыуну бир бирлерине къаты байлагъан, алагъа тин табдыргъан ич дунияларыны ушашлыгъыды, уллу искусствогъа кеслерин саудан бермекликлеринди. Закий инсанла къайсы бири да — джазыучу, суратчы, кюбучу, джырчы д.б. — не заманда да алагъа тынгыларыкъ, этген затларына къарарыкъ адам излейдиле. Бу эки студент тиширыу да джашауда керекле (азыкъ, кийим) табалмагъанлары амалтын халкъны арасында кёрюнюрге болалмай, нелерин да ачмай, ичлеринде къысыб тургъаппай Айсанат бла Анахан баргъанларында, аллы тыйылыб тургъан суу бошланганча болдула.

Нёгери Катядан санлы, балбет чачы къысха къырккылыб, Айсанат бла Анаханга кёзюу ышара:

— Нечик ашхылыкъ этдигиз бизни джокълагъаныгъызны, мен башха миллетли тиширыулары кёрюрге бек сюеме не заманда да, алай а бизни къууандырабыз деб, кесигиз сууукъдан инджилесиз. Биз юренчек болгъанбыз, алай кыйналмайбыз, — деб къызланы кёзлерине джарыкъ къарагъанында: «Амалсыздан юрениу, амалсыз ышарыу» деб къонакъланы кёллерине алай келеди, кеслери да академияда джашагъан бу эки фахмулу тиширыуну хакъ кёллери бла джазыкъсынадыла.

Онеки сагъат болгъанлай, Катя «Сафо» папиросну къабындырыб ёрге кюбады да, бары бирден ёрелейдиле. Лимонад шышадан эки джонулгъан стаканны толтуруб, Катя айтады:

— Джангы джыл барыбызгъа огъур бла келсин, муратларыбызгъа джетерге къарыу берсин, узакъ Узбекистандан эм да таурухлу Кавказдан келген Айсанат бла Анахан да бизни бла шохлукъну къурутмазча болсунла! Джангы джыл бла! — деб стакан джарымын ичиб, джарымын нёгерине береди, кюнакъ къызла да бир стакандан ичедиле лимонадны.

Затны дыккылыгъын кёрюб, рабфакчы къызла ашха джутланмай, бирер гитче чабакъчыкъ бла бирер гардош ашайдыла.

Кёрлюк азаблары алда кёре эдим. Джатаргъа тебрегенлеринде, Катя бла нёгери диванланы тюблерин кёлтюрюб, джастыкъ маталлы эки салам хызенни, бир эски тонну чыгъарадыла. Ол экиси бирге, Айсанат бла Анахан да бирге джатадыла не тёшек, не ич джабыу болмай диванланы юслеринде. Джастыкъ орнуна алакъытай хызенлесе мочала бастырылыбды. Бирин къонакълагъа береди, тонну кеслерине кююб,

аланы габрайларын да, кеслерини пальтоларын да юслерине атадыла. Тёбен джанларын буршулатмаз ючюн тешгенден арысында тешинмей, кийимлери бла джатадыла, солугъан солуулары пар бола тургъан юйде не этерикдиле?

Джылыныр дыгаласда бир бирлерине кысылыб джукъларгъа умутланган эдиле, алай а умутлары болмады, бир кесекден къандагъай сюрюу джайылады орунга. Юренчек болубму, амалсыздан кеслерин чыдатыбмы—быллайгъа къалай чыдагъын—къызла кымсыз турадыла. Анахан бла Айсанат, тёрт джанларын сермей, дивандан секириб къобадыла. Катя бла нёгери да сагъаядыла, къонакъла пальтоларын алыб, мутхуз лампа джарыкъда къандагъайладан тазаларгъа кюрешедиле да, сууукъгъа чыдаялмай чурукъларын да, тёбен джанларын да, пальтоларын да кийиб, джюн шарфларын башларына байлаб, стол джанында шиндиклеге олтуруб, башларын столгъа саладыла.

Катя, къонакъ къызланы инджилгенлерине къайгъыра, къобады, алай а болушур мадар табмай, была ташлагъан габрай бла «джастыкъны» алыб, нёгерини аягъындан кириб джатады.

Алмашындырыр кийимлери болмагъан бу эки тиширыуну, окъуугъа кеслерин бергенден, искусствону кемсиз суйгенден адам кёлтюралмазлыкъны кёлтюруб, кеслерине таукеллик тартыб джашаулары сейирди.

Аманны кеминде танг атдыргъан Айсанат бла Анахан, джашагъан джерлерине къайтыргъа ашыкъсала да, къонакъбайланы хатерлерин кёре, ала бла биягъы исси суудан бир-эки уртлаб, кетерге кёлтюрюледиле да, Айсанат Катя бла нёгерине джан аурута айтады:

— Былайда бузлай турмагъыз да, бизни рабфакда отоубузгъа кёчюгюз, комендантдан тилесек, огъай демез, къызла да эки юч айны тарлыкъгъа чыдарыкъдыла, халыгъызны билдирсек.

— Аллай адет болса уа насыб эди, алай а джокъду. Сен Кавказ джюрекни ачыкълыгъындан айтаса, сау бол,—деб Катя Айсанатны кесине кысыб эркелстеди,—къоркъмагъыз, чыганлыла тонларын сатыб башлаучу заман джетди, энди эки айны чыдарбыз къалай да,—дегенинде, къызла бары, кёл табханча болуб, джарыйдыла да, рабфакчы къызла къонакъбайлары бла джылы саламлашыб, джангы джылны биринчи эртдеинде, къар да джауа, Ленинградны кенг орамына чыгъадыла. Академияда къызланы турмушларына сагъыш эте, кеслерини джукъусуз чыкъгъанлары да санларын ауурланды-

рыб, ауузларындан сёз чыгаралмай барадыла, «джюрек билимге, онглу затха талашса, адам кёлтюралмазлыкь джюк джюкьду», деген оюмгъа келише.

Тогъузунчу башы

Свердлов рабфакда окъуб башлагъанлы Абрекни кёзлери энтда бир тюрюк къууанчлы джанадыла.

Ол бусагъатда, китабларын къолтугъуна кысыб, къар басыб тургъан Москваны кюн джарытхан орамында, кесини туугъан элиндеча, төрт джанына сюйюмсюнюб кёз джетдире, учунуб атлайды. Орамла, мекамла, завод оджакъладан басыныб чыкыгъан тютюн да, саудан Москва, ичинде джашагъан къадар адамы бла — кёрген заты бары кесинден айырылмазлыкь энчи хазнасыча кёрюнеди Абрекге. Дуния къуралгъанлы бир патчахны баласы сынагъан болмаз Абрекча быллай сейирлик уллу къууанчны.

Дерслеринден къайтыб келе, къар къалаулары юслери бла секире, дагъыда орамны ариуланган къыйыры бла атлай, къар кюрей тургъан къартны къатына джууукълашады, озуб кеталмайды, салам бериб, габрайын тешеди да, китабларын аны юсюне ташлаб, акканы кюрегине узалады:

— Мен бир кесек болушайым сизге.

— Аперим, джигит джаш,— деб, кюрегин бошлайды, кенг ышара.

Абрек akka кёргюзген джерни къыйырындан кюрекни ойнатыб башлайды.

Хырт-хырт-хырт таууш чалкъы чалгъанча эштиле, тохтаусуз барады. Чал сакъаллы кёккёз akka, эски зипунну тышы бла кызыл быстырдан беллиги бла, чачылгъан бекшайны тюрбюн къар къалаучукъну юсю бла шиндик этиб, солургъа олтургъаны бла Абрекден кёзюн алмайды. «Саны уллу болмагъанлай, къадар къарыуну къайдан табады,» — деб джашны кызыу кымылдагъанына сейирсинеди. Қайдан билсин Москвачы къарт, Абрекни сабийликден кёлтюрген джюгюн, кыш боранда, терен таулада сюрююню къауданда кечиндириун?

Абрек, akka кёргюзген джерни къардан ариулаб бошагъанында, тохтамай, дагъыда арлагъыракълада къарны да теблеб, бетине нюр тегюлюб, кёзлери джарыкъ джана, джетеди къартны къатына.

— Сау бол, джигит, мен толу кюнню къыйналыб этерими

сен кесек заманга тындырдынг,— деб, габрайын кѡаблай турган Абрекни сыртына кѡол аязын джетдиреди разылыгын билдире, дагъыда кѡзлерине халал битиб: «Атын кѡалайды?»— дейди.

— Чапай,— деб, тауушсуз кюле, джаш джолуна тебрейди, ызындан сейирсиниб кѡарагъан кѡартны кѡар кѡалаулары ортасында кѡоюб.

Абрек аладан айырылыб, башха орамга бурулганында, бирси джанында баргъан аслам адамны арасында биреуленни анга кѡарай атлагъанын эслейди, кимге ушатырга билмейди. Бир кесекден ол адам, джолну кесиб, Абрек таба келеди да, кѡатына джетгенлей.

— Чапай!— деб кесине кѡаты кѡысады, кѡюрегинден тюртеди эркелетиб.

Абрек да: «—Жора!»— деб, ийнакѡлаб, джумдургун джетдиреди тенгини санларына. Тюрлюдю джашлары адетлери— тансыкѡлаб тюбешселе, бир-бирлерин тюртмей, кѡакѡмай болалмайдыла.

Абрек бла Жора кѡыйынлыкѡда джалгъашхандыла, ачлыкѡны, сууукѡлукѡну, ёлум кѡоркѡууну бирге сынагъандыла. Быллайла тенглерин унутмайдыла.

Жораны кѡзюне кѡрюнгенлей турады Абрекге кѡалай тюбегени юч джылны мындан алда. Аталары-аналары, кѡарар адамлары болмай, атылыб кѡалгъан ёксюз сабийле, кеслерине кечинмек излей, базарлагъа, хант сатылгъан джерлеге кѡысыла барыб, джашыртын булка, кѡгет кѡымгъанлары да, ачыкѡдан урлаб кѡачханлары да, сатычулары кѡолларына тюшюб тюйюлгенлери да бола эди, джашагъанлары джер юйледе, не-сиз джатмалада, юслеринде зыккыл кийимлери кирден мелтелелиб, бит болуб джууулмагъан хончалары мутхуз бетлерине джабышыб, кеслери да асыры азгъындан, джыллары келген адамлача кѡрюнсе, ма алай эдиле.

Сабий юйлеге барырга унамай, зарауатлыкѡ джашауну сынагъандыла ёксюзле, кеслери да шайкалагъа джыйылыб, атаманы бирер улуу аманлыкѡчы, сабийлени, кѡоркѡуу джумушха джибериб, ала урлаб табылгъан затны эркинлигин кѡолга джыйыб, сабийлени тюйюб, кѡоркѡутуб, инджитиб джашатханла болгъандыла.

Арт джыллада кеслери алларына айланган ёксюзлени санлары таг таркѡайгъанды, хазна кѡалмай, бары сабий юйлеге джарашханды.

Окѡургъа термилгенден, элиден кѡачыб, Москвага келген онбес джылдагы Абрекни кѡрген анга эсин белюрча эдиле кийими, кѡарамы. Джанында кѡагъыты болмагъаны

амалтын, ол бир оноучуну аллына бармагъанды, талай кечени Москваны арасында ГУМ-ну экинчи этажында кесини областыны ВЦИК-де келечиси кзулукъ этген бёлмени босагъасында джатыб танг атдыргъанды. Былайын тазалаучу къртайгъан орус тишируу, иш бошалгъандан сора, джашчыккыны ал отоучукъгъа да бошлагъанды джазыкъсыныб. «Ызыма ашырыб кюярла да» деген кюркзуу алыб, хапарын билдирирге тартыныб тургъанды талай кюнню, ачха кесекчиги да тауусулургъа джетгенди. Кюн сайын этнучюсюча, эрлай бет-кюл джуууб, чабырлары, ышымлары кebleб, джамаулу кьапталчыгъын, боз кийиз бёркчюгюн кьаблаб чыкъса, тегерекде джамагат уллу оюнну кёргенча сейирсине эди, джауум кюнде кыкса тончугъуну юсю бла чубуруракъ, онган джамчычыгъын атыб джюрюсе уа керти сейирлик тюрсюнге кире эди.

Жораны шайкасыны атаманы тюрге тюшген кюнлени биринде, Абрекни джамчысы бла терек джанында таяныб тургъанын эслеб, Жора, нёгерлери бла бир тилли болуб, джамчылыны юсюне атыладыла. Сюегн чыркым болса да, Абрек, къарыууна базыб, эрлай кюбуб юсюне чабханны джумдургъу бла сойландырыб тсбрейди, барындан да къарыулу Жораны, табанын джетдириб, кюлундан бычагъын тюшюртеди, кесин да ёретишлей аудурады. Шайкадагыла тамаша боладыла бу алашаракъ, тюрюл кийимли джашчыккыны къарыулугъуна, «ким эсе да, таурухда айтылгъанлача, джигитди» — деб кёллери келе:

— Тукъумунг къалайды,— деб кычырадыла.

— Батчаев!— деб, джууаб бергени уллу даурда Чапаев дегенча ангылашыныб, Абрекге Чапай аталады, кесин да, джалына кетиб, кеслери атаман этеди.

Атаманы кылыгъын джаратханлары себебли, орусча къарыусуз сёлешгени аны аз да сындырмайды ёксюзлени алларында.

— Хлеб карабчи, вазми, кушат карабчи, умер ни будишь, денга нивазми, другой не вазми моя бит будит,— деб джумдургъун кёргюзеди, ашарыкдан башха затха кюл узатдырмазгъа оноу этиб.

Къалай да болсун, Абрекни сабийлеге кесин алдыргъан кючю танылгъанлай тургъанды. Аманлыкъгъа юренчек абаданыракъ джашла, кишиге бой бермей, кыйытыкъ къараб, дюрген сёллюле адам ийнапмазча сабырлыкъ табадыла Чапайны къатында. Бу зат атамандан кюркмакълыкданды деген джангыллыкъды. Абрек атаман болгъанлы, бир джанны уруб, санын ачитмагъанды, хурджунлагъа узалгъан талай джашха

урушхандан арысында, кишини джанын кыйынамагъанды. Эшта масхабсыз ёксюзлени анга илешдирген аны акъыллылыгы, огъурлулугъу, ниджилгеннге джан аурута билмеклиги болур. Тёрт джанына чибни ау тартхан, гыбылы, сууукъ, мылы джер юйню мяяласыз терезе глауларыны башлары тротуаргъа джете, боран келсе, кюртлени къары ачыкъ глауладан ичине ура, ёксюзле юслерине мочала кюлтениклени, эски машоклары тарта, бир-бирлерине кысылыб, джылыныр мадар табар дыгаласда джукъусуз атдырадыла тангны.

Ачыкъ айтмагъанлыкъгъа, сабий юйлеге джыйылыучу милиция муну шайкасын да джокъласа огъайы джокъ эди атаманы.

Тёрт ай арадан кетиб, бир эртденде Чапайны «аскери» джерге джайылгъан мочаладан кёлтюрюлюб, къатхан къара ётмек бурхула бла ауузлана тебрегенлей къагъыт эшикден юч милиционер киреди да, шайкадагъыла тышына къачаргъа эшик таба юрюледиле, алай а, милициядан онг табмай, ызларыны юркедиле.

Чапай а, джамчычыгына чырмалыб, олтургъан джеринден тебмей, кюлюмсюрей тургъан кёзлерин милиционерле бла ёксюзлеге кёзюу джетдиреди. Тургъан джери къарангы болгъаны себебден, къатына келиб, джити къарамагъан эслеялмазчады Абрекни:

Келгенлени тамадалары:

— Чапай къайдады?— деб соргъанында, джууаб табмай туракълайды да, къайтара сорады: — Чапай къайдады, кюркьубму кёрюнемейди?

Абрек, орнундан чартлаб кьобуб, джамчы къанатларын джел этдире, келгенлеге джууукълашады:

— Менме Чапай, бизде кыызбай джокъду.

Абрекни батырлыгы аууз тылпыуундан билнимесе, «бу чыркым джанны не атаманылыгы барды, алдаулукъгъа сёлешеди,» — деб, кёллерине келтирирге да болур эдиле милиционерле. Алай а, эслеб къарасала, кёрлюкдюле шайканы Чапайгъа берген сыйын, ол сёлешген заманда бары шум болуб, бир джакълаб, хатерли сабырлыкыны сакълауларын.

— Сизни шайкагъыз джамагъатха тынгысызлыкъ салады, былайда кесигизни биге сойдурта турмай, сабий юйге джарашыб, кереклигизни табыб, окъусагъыз игиди, — деб, биягъы тамада, барына да кёз джетдире, Чапайгъа къарайды. Абрек орусча сёлеширге алгъындан уста болуб, энди таукел айтады сёзюн. Ол, тамаданы масхабында, нёгерлерине бурулады, — къалай кёресиз айтылгъанны? — деб сорады.

— Бизге сабий юй керек тюлдю, олсуз да джашаяллыкъ-

быз,— деб, бир-бири ауузларына чаба, джууаб этгенле болду-
ла, келгенлеге сууукъ къарай.

— Чапай айтханча этербиз,— дегенле да табылдыла, Жо-
ра да алааны ичлеринде болуб.

Абрек, онган кийиз бёркчюгюню тюбюнден кёзлерин чы-
ракъ ийиб, иги кесекни сагышха кириб, башын кёлтюргенин-
де, «не оноу этерикди бизни Чапай?» дегенча, кёзлерине кым-
сыз къарайдыла.

Кеси джаш болса да, талай айны оноууна джыйылыб
турган ёксюзлеге тамада къарнашча кёрюнеди, кеси да кем-
сиз илешибди бу зыккыл, мискин джанлагъа. Абрек уллу на-
сыбха тергер эди, была бары кеслерини разылыкълары бла
сабий юйге джарашсала. Алай а, кеслерине насыб чакътыра
билмей, къачаргъа тартханла, башха шайкалагъа тюшюб
мурдар атаманланы къолларында союлурла, деб къоркчуу
этеди.

— Биз сизден кескин джууаб сакълайбыз,— дейди тамада,
къолун чыдамсыз силке.

— Мен кесим окъургъа кюсеб келгенме, окъумай боллукъ
тюлме, къалайгъа джарашыргъа билмей, джунчуб турган-
лайыма, ма бу шохларыма джолукъдум да, быланы атыб ке-
талмадым,— деб нёгерлерине, джарыкъ ышара къарагъанын-
да:

— Чапай, бизни ташлама,— дейдиле.

— Мен ёлгюнчю сизден айырыллыкъ тюлме, алай а сиз
да мени хатерими кёрюгюз, мен окъургъа излейме, окъуу сиз-
ге да керекди, келигиз, сабий юйге джарашайкъ.

— Ары кирген, тюмге тюшгенча, суйген джерине барыр-
гъа боллукъ тюлдю,— деб, талай джаш артхаракъгъа турады.
Милиция Чапайны сёзюн джарашуу кёрюб, сёзге къошулмай,
шайканы сейирине къарайды.

— Аллай хапарла ётюрюкдюле,— Абрек, онг къолун ёрге
узатыб,— мени тенглигим излеген, биргеме келсин, мен са-
бий юйге барама, вперёд!— деб, юречек сёзюн айтыб, тышы-
на чыкыгъанында, къатында Жораны, дагыда талай ёксюз-
ю кёреди. Милиционерле сабийлени этик арбалагъа минди-
рир дыгаласда кёзюлеринде, ачы сызгырыу эшитилеб:

— Прощай, Чапай!— деген таууш келиб, Абрек башын бир
джанына айландыргъанында, къачыб барган бешеулени
кёрюб, джазыкъсынынган кёзден къарайды ызларындан.

Ол кюн Абрек бла нёгерлери, ёксюзлени юлешиучю джерге
барыб, сабий юйге джарашдырыладыла,— анда халны да ала-
матлыгъы джокъ эди ол джыллада. Орамладан джыйылган
джашла, къызла, юренгенлерин эте, бычакъ уруш да ача

эдиле, хатерсиз туююшню да бардыра эдиле бирер чурум бла. Алай болса да, кърал сабийлеге къайгыра, юс кийим, джатар орун, азыкъ табдыра эди, окъуу да, ыйыкъ сайын джуууну да бузулмагъан адет эди, тырмашхан билимин ёсдюрюрге табыкъ табханына уа не сёз.

Абрекни Чапай аты былайда да сакъланганлай турду СПОН-ну сабий юйюне кёчгюнчю.

Жора кёрмегенли Абрёк энтда бир башха тюрлю деменгили, дуниядан кёб хапарлы джаш болгъанды. Экиси бир-бирлерине къууанчлы тюбешгенлери бла Жора кесини хапарын да айтады. Сабий юйден онджети джылда айырылыб, Жора Ленинград заводда ишлерге джарашханды, кеси да кечегни рабфакда окъуйду. Сейир тюлдю Абрек бла Жораны кемсиз къууанч этиулерин—къарангы кечеден кюн джарыкъгъа чыкъгъанчадыла бюгюнлюкде ала. Чапайны шайкасында ёксюзле, экеуленден кългъанла бары, адамлыкъны кертти джолуна тюшгенди: урунады, окъуйду.

Абзыраулукъ къроратыла, ишсанланы басыб тургъан къарангылыкъ тая барады, артыкъсыз да джаш адамла, джангы дунияны алапат хауасында, мийиклеге чыгъаргъа талаша, къланатларын кенг джайгъандыла.

Хар ёмюрню энчи ышанлары барды. Джыйырманчы ёмюрню баш ышаны эндиге дерн бегиб бошагъан зорлукъ дунияны тамырларын къурутууду, илмуну, машина кючню хайырландырыуну себеби бла адамланы джашауларын башдан аякъ тюрлендириудю. Бир къарау бла эсленмегенликке, хар зат тюрлене барады. Абрек бла Жораны джашау джолларын алыб къарагъан да сезерикди ёмюр бла келген тюрленуленни.

Жорадан айырылгъанлай, Абрек джашагъан джерине джарыб джетеди, алай а Далхатны сагъышы алады мыйысын.

Кёбню ангылагъан, сабыр джаш Айсанатны юсюнде кесине чыдамлыкъ табмай, кърккъуугъа кириб тургъанын неге ушатыргъа билмейди.

«Айсанатны джазыуу башхагъа болса, мен дунияда кълалыкъ тюлме, ол алгын кёрген тюшюм, тюшге ийнанмасам да джюрегими талагъанлай турады. Энди, хапаргъа кёре, Анзорну кичи эгечи бла кюсюю иш этиб Ленинградха Айсанатны кёре баргъандыла, нек баргъанларын билдирмей, къызгъа арну айтыб, кеслерине илешдиргендиле. Энди, айт, мен кълалай этейим?» — деб Далхат джазмасында сорады. Кълалай джууаб берсин Абрек? Джууабсыз кюйса, тенги бютюн да инджилликди, сансыз кёргеннге бардырыб.

«Айсанат, эгечим, хапарынгы толу билдир, Анзорну эгечи бла кюсюю санга тюбегенмидиле?

Нени юсюнден сѣлешгендиле? Сен джашлыкъдан билалмагъанлыкъгъа, ала санга джылы сууну ийиб, кеслерине байларгъа излейдиле. Сени бюгюнлюкде джюрегингде окъуудан башха зат болмагъанына ийнаныбма. Окъуу джолдан таймай барсанг, Махар да, мен да, саулай юйюрюнг да сени бла махтанырча боллукъбуз. Окъугъан шахарынга барыб, санга су-пуланнган адамла насыб табдырырла деб айталмайма. Къойма аглайланы юч кычырымдан джууукъгъа».

Айсанатха джазгъан бу сѣзлерин Далхатха джиберген джазмасында да кѣргюзгенинде, тенги талай кюнден, разылыгъытны быстыра Абдул чыгъады.

«Айсанат сени, Махардан артха къалдырмай, сюеди, сенсе аны джюгенинге джыяллыкъ, бошламай тур, артда иш кесин танытыр.» Далхатны юсюнде чола кылыкъ эслесе, Айсанатны атын сагъынмазча, чирките билликди джашны Абрек. Тенгликде кертиликни сакълагъан Абрек, Далхатны кылыгъын джаратыб этеди дыгалас джанына джараргъа.

Онунчу башы

Аламат тюшча тауусулуб барады Айсанатны Ленинни шахарында окъуу джылы. Кѣбню кѣрдю, билди джаш кызычыкъ, былайгъа кемсиз илешди.

Алай а, башха хауда джашаб келген Айсанатха Ленинградны мылылыгъы онг бермейди мында къалыргъа. Былайдан Донда рабфакга кѣчерге керекли къагъытлары джарашхандыла. Талай кюнден къорарыкъды былайдан тюбелек. Мындан кетери кѣзюне кѣрюнсе джюрек тамырлары бирден титирейдиле. Литературадан окъутхан къара сакъаллы санлы Калинин тюнене бурмача Марков студентни назму бла джазгъан хапарына тынгылаб бошагъанында, Айсанатны терезеден Невагъа къараб тургъанын эслеб, «Кавказдан келген кѣгюрчюнчюк не эсе да сагъышдады» — дейди. Кавказ сагъынылгъаны бла билиб къалады Айсанат кесини юсюнден айтылгъанын. Эрлай, башын бери айландырыб, устазына къарайды, аузундан сѣз чыгъаралмай, бети кызара, кѣзлерин энишге ийеди.

— Хата джокъду, табигъатны ариулугъуна кесин бериб къарау да, аламатлыкъны таний билген да насыбды,— дейди, Айсанатха кѣл табдыра, алакѣз Калинин.

Окъутханла бары, халал къанлы адамла, кеслерине илешдиргендиле, быладан къалай айырылсын Айсанат? Академия-

дан келиучю, такъыр джашаулу фахмулу къызгъа уа не этсин? Бир бек тынгысыз болгъанды кеси да Катя, Айсанатны кетерин билгенли «энди кёрлюк болмам Айсанатканы, аны джокълай барыр къарыуум джокъду» деб мискин къаннга киреди. Анаханны таралыуу да гитче сабийникчады: ачыкъдан сытады, джылайды. Биргесинде окъугъан, бир отоуда джашагъан абадан къызланы ташлаб а къалай кеталсын Айсанат? Ала тюлмюдюле аны Ленинградны ишчи халкъы бла ишде шагърей этгенле, тенгликни, халал урунууну дамын билдиргенле?

Джюреклеге джагъылгъан, ингил сезимлени къозгъаб, алапатлыгъы бла къууандыргъан, сейирсиндирген затла джашны, къартны да кеслерине тартмай къоймайдыла. Ленинградны неси да алай сейирди. Аны ючюндю Айсанатны мындан кетерине къайгъырыуу. Тансыкъ алыб къалыргъа излегенча, арт кюнлеринде ол къалайгъа да, джангыдан барыб, къараб айланады. Бююн, джайны биринчи кюнюнде, кёкню къаралдысында ууакъ булутчукъла, шпан токълчукъла отларгъа джайылгъанча, тизилиб, кенделенде барадыла, кюн таякъла да тегерекни бирден жарытыб, сахар таурухдача айбат кёрюнеди.

Исаак клисаны башындан секирир муратда джыйылгъан джаш къауумдан арлакъда олтургъучча ючеулен олтуруб, сытларын адамлагъа айландырыб, терен ушакъны бардырадыла.

Айсанат, кюнню исилегине чыдаалмай, башыны юсю-бла газетни кенг джайыб, олтургъанладан берлакъда къызланы къатларына сюеледи. Эси клисаны башына кетиб тургъанлай, ючеуленни къарачайча сёлешгенлерин ангылаб, къркыуу тюшген кийик улакъча, сакъ тынгылайды тунакы эштилген сёзлерине.

— Кёбдю аллыбызда ишибиз, сауут кюнню ачыкъдан хайырландырууда магъана джокъду бусагъатда, ачыкъ сермешни заманы да джETER мычымай. Неден да кереклиси ташатын къората билнудю аллахсызланы, элседе бардыргъан ишлерин сёгерге, ояргъа, Ковладан, коммуналадан хайыр табылмазча, затларына от салыргъа, тюкенлени тоноуну, заман заманы бла бардырыб, айыбны тамадалагъа кюреб, алагъа киши ышанмазча этерге керекбиз,—дейди сары сакъалыны сол джаны кёрюне тургъан къатангы киши, макъамы да, Айсанат, къайда эсе да эшитгенча эштилсе, башында къара гымых бёркю, юсюнде кийимлери къазанлыныкъылача кёрюне. Ол кызыу сёлеше келиб, тёрт джанына къарайды да, Айсанатны

айырыб танырча болмайды, газет бла кеслеринне салкынлык тарханла, насыбха, кялайда да кёрюнедиле.

Сарысакъал сёзден бёлюнгенлей, уллу санлы, европей кийимли джаш айтады:

— Биз джахиллик этмейик, тауларыбызда бардыргъан ишибизни башха миллетлени бизнича кяаумлары бла, бир тилли болуб, джюрютюрге керекбиз. Бизге шохла табылыккыдыла Дондагъы, Къобандагъы къзакълада, Украинада, Тау артында, кялайда да. Совет «джюйюсханла» бла уста кюрешгенле бардыла. Аладан хапарлы болургъа, юренирге борчлубуз, хар большевикки башы ючюн бизни байларыбыз да табарыккыдыла онушар тюмен, деб солууун ала тохтайды мурдарлыккыгъа кызыныб сёлешген.

Айсанат, Къачханны ауазындан билиб, ччинден от джана тынгылайды, кесин танытмазгъа дыгалас эте. «Нечик иги болгъан эди Мариямны мунга барыргъа унамагъаны»—деб, алайлыккыгъа кёл басады.

— Эсигизде болур, къачда шахарны ачыу бла биргелей октябрны байрамын да белгилер умут этгенлери джангы джюйюсханла? — Айсанат таныгъан баймакъ Хасанбий, киши билмеген хапарны айтханча, тахсачы тюрсюнюню терисин кюнде джылтырай айтады.

— Да сора не этерге керекбиз, сени актылынг бла, кюуанчы болдурмаз ючюн? — Ауазы кёлтюрюлюб, Хасанбийге джекириб сёлешген сарысакъаллыны Сослан болгъанын энди ангылаб, Айсанатха кюркюу джетеди. Къатында кызла да, бирер джары чачылыб, аз къалгъандыла. Алай болса да, Айсанат, Хасанбийни этер джууабын сакълаб, бир кесек тураккылайды.

— Мен этерими этгенме, тегейледе ышангылы шохларыбыз тёрт уллу бёчге араккы хазырларыккыдыла. Шахаргъа апланган джерледе уллу мюйюзле бла араккы узатылса, адамла шахарны арасына джетерге кяалайгъа басарларын билмей къаллыккыдыла, кимге удусанг, андан бошарыккыдыла.

— Кёрюрбюз не болурун араккыдан, не къадар къатышыу, джупчуу салыргъа, таб мекамланы терезе мнялаларын сындырыб, джыйылгъанла аяздан тентирерча, тамадалагъа адайбысны кюуярча этерге да керекди,— Къачхан сууукъ ышармыш эте сёлешеди.

— Тыш къралдан келген акъ аскерчини буйругъу бла берн табылыб, тышындагыларыбыздан хапарлы болуб, нени да сизге билдирдим, энди хар ким уясына къайтсын. Къачхан къайнайды хамайылы бар, коммунист университетни бошагъанды, кяалайда да анга джол ачыккыды. Хасанбий да опоучула-

гъа кесин алдырыгъа тырмашады. Менме тюзде айланган бёрю! Мени да, насыбха, тюркюге санаб, халкъыбыздан адам басмагъан джерде инджитмейдиле. Бу шахарда окъугъан, Хасанбийни къарнашы Абдул улуу адамлыкъ этди. Ол билдирмесе, мен тышындан келген адамыбызгъа тюбейлмай къалыкъ эдим.— Сослан бу сёзлени айтыр-айтмаз бир джанларындан Абдул чыгъады да олтургъанла аны эркелетир къайгыгъа киргенлей, Айсанат башындан газетни тайдырмай, тургъан джеринден эслетмей джанлаб, башы къайгыдан толуб джетеди джашагъан джерине. Биргесинне тургъан кызла, Айсанатны кыйнлашханын сезиб, аны арагъа алыб олтурадыла, андан хапар излеб.

Айсанат, башы асыры къатышхандан, сёлешалмай, армауланыб турады.

— Бизден джашырма, айт, нек ташлагъанса сюлдеринги?— деб Надя, кёзюне джити къарайды.

— Суу! Суу,— деб, ауузу къургъакъсыгъан Айсанат къолу бла стол юсюнде кружканы кёрюзгенинде:

— Ой, ты наша милая девочка,— деб, къобуб, шайникден суу къуюб береди.

Айсанат тохтаусуз ичиб, улуу сауутну джарымын бошайды да, солуулукъ табханча болуб, эшик таба къоркъуулу къарай, къолларын тынгысыз кымылдата айтады:

— Мен революциягъа къаршчыланы кёрюб келеме.

— Къайдалыла? Аланы ГПУ-гъа билдирирге керекди,— кызыб ёрелейди Оля.

— Ай-май, басмачла? — Анаханны нюр джайылыб тургъан бети кёгереди.

— Сен къайдан билдинг аланы душманла болгъанлары? — къонакъгъа келген, была бла окъугъан Лиза сорады.

— Мен таныгъан адамла эдиле. Абдулну къарнашы Хасанбий бла акъ абычар Сослан, деникинчилени заманында, юй-юбюзге тинтиуюл этген эдиле, Матвей бла Костяны излеб. Аланы биргелерине олтургъан Къачхан да кулакны джашыды, алдаулукъ бла партиягъа киргенди, Комвузну да тауусханды,— деб хапарны теренине кире, Айсанат тенгине бурулады:

— Анахан, эшикден тышына бир къара, тынгылагъан адам болурму?

Анахан, эшикден, тёрт джанына кёз джетдириб, адам тынгыламагъанына ажымсыз болгъанында, эшикни къайтарыб, ачхычын этеди.

— Ол адамланы кёб аманлыкъ этер муратлары барды,— Айсанат джангыдан хапаргъа кёчеди,— ким эсе да, тыш

къралдан келген биреу чакъыртханды Сосланны, Абдулгъа айтыб. Андан билгенлери бла келгендиле ажымсыз Хасанбий бла Къачхан да. Ала чачылыргъа тебрегенлей, Абдул келди да къатларына, анга бюсюреу сёзле айтыла тебрегенлей, мен, башымы газет бла джабыб тургъанымча, ачмай, алайдан кёзлерине илинмей къорадым да, окъ атылгъанча, бери терк джетдим.

— Энди айтыгъыз, къалай этейим? — нёгерлеринден болушлукъ излегенча къарайды.

— Душманла алкъын кёбдюле къайда да, кулакка, кюпселе, дии башчыла, урунмагъанлай джашагъанла бары кёрюб болмайдыла джангы властны. Газетледе да окъуйбуз, эштиб да билебиз аланы мурдарлыкъларын, салгъан хаталарын. Энди былайдагъыла барыбыз комсомолчулабыз, Лиза партиягъа да киргенди, мени сартын, олтуруб тургъандан хайыр джокъду, ГПУ-ну къуллукъчулары ишлеген джерге джетиб, контрланы тюрге джыйдырыгъа керекбиз,— деб Надя, асыры ашыкъгъандан, олтургъан джеринден кёлтюрюледи.

— Огъай,— дейди Лиза,— биз хапарларын билдиргинчи, ала чачыллыкъдыла. Кеслери да Айсанатчыкъ таныгъанладыла, тамырлары тауладан, тау тегерекледеди, хаталарын да анда бардырлыкъдыла. Бизни таулу кызычыгъыбыз, беш-алты кюнден кёбге къалмай кесини областына барлыкъды, хапарны биз кёрген деу атасына билдирсе, ол душманланы къолгъа джыяр мадар таба билликди.

— Абдул а? Сюйгенича джашабмы турлукъду, берчкъол студентлени орталарына кириб, затларына джутлана, эталгъан аманлыгъын да эте? Аны директоргъа билдирирге керекбиз,— дейди Оля да, айтылгъан затха сагъайгъандан кёзлери къайгылы аралыб.

Хар бирини сёзюне эс бериб тынгылагъан Айсанат дагъыда бир къоркзуун айтмай болалмайды.

— Мен бирси кюн джолгъа чыгъама кетерге. Ростовда рабфакка къайтыб, къагъытларымы ары табдырыб кетерикме областыбызгъа. Юйюбюзге джетгенлей, атамы табмасам да тенглерине терк билдирликме хапарны. Мен ары джетгинчи, джолда тюртюлсем контрланы бирине, неда Абдулгъа, менден бошаргъа боллукъдула атам ючюн да, кесими комсомоллугъым ючюн да. Аланы бизничалагъа ёлюм излеб сёлешгенлери, кесим ачыкъ эштгенли мени бек тынгысыз этгенди,— бети тюрлене, болушлукъ мадар излегенча къарайды къатындагъылары кёзлерине.

— Айсанатчыкъ, бизни барыбызгъа кичи эгеч болгъанса, кёб ашхылыгъынгы да кёргенбиз, сени унуталлыкъ тюлбюз,

адресинги алгъаныбыз да джазма джаза туругъа. Сен къоркъма, сени барыбыз бирден ашырлыкъбыз, комендантха берлик затларынгы къызлагъа къой да, бирси кюнню сакъламай, сен тамбла чыкъ джолгъа. Мени Петурум вокзалдагыла бла татахды, поездни ашыра барлыкъ адамгъа аманат этсе, бир деб бир контр къатынга басмаз,—деб ышара, къолунда дефтерин ачыб, бюгюн Айсанат кѳрген душманланы атларын, тукъумларын, къарамларын соруб джазады да, огъары джаныны ич хурджунуна быстырады.

— Ай-май, Айсанатым кетеди,—деб сарнауну башлайды Анахан, алайсыз да эзиле тургъан къызланы да Айсанатны да кѳллериин такъыр эте. Бары тауушсуз сытадыла, кѳз сууларын кѳргюзмез дыгаласда бармакъларын бетлерине эслетмей джетдиредиле, алай а бурунлары да мардадан чыгъа башлайдыла да, джылау билинеди.

— Биз телибиз,—дейди Лиза, суююмлю ышара,—башха къралгъа кетерикге таралгъанча этебиз, Айсанатны юйюрю джангы шахаргъа кѳчсе, бизни къонакъгъа барырыбызны унутбму къойгъансыз? Кюн булутдан чыкыгъанча, къызла Айсанатха джарыкъ кѳзден къарагъанларында, ол да кѳл табыб, айтады:

— Мен билдиргенлей, келмей къалмагъыз, анам сиз билмеген хантла бла сыйларыкъды, кавказ таулагъа, суулагъа къарарсыз.

Къызланы сагъышлары, тенгиз толкъунлача, кѳлтюрюле да кенгиге джайыла тургъанлай, эшик къагъылады да, Надя барыб ачады. Келген Катяды, эркиши кийимлени ташлаб, алакытай чепкен кийиб келгенди. Чепкеннге энди юрене барлыкъ болур, бусагъатда санын асыры эркин тутады. Къалай эсе да, не кийсе да, Катя ѳткюр тиширыуду, орта халда джашар джан тюдюда не кѳзюсюз аджалдан ѳллюкдю, неда тѳгерекни джарытхан закийлени сафларында боллукъду.

Катя, къызлагъа босагъадан саламлашыб, Айсанатны къатына келеди да, ол олтургъан шиндикни мюйюшюне ышара олтурады.

Эшикни ачхан Надя, Катяны бери бошлаб, кеси тышына къарай туракълайды да, экеуленни, башха тилде сѳлеше, башына ѳрлеб келгенлерин эштиб, кимле болгъанларын билир ююн, эшикни къайтарыб, атлауладан энишге эниб тебрейди. Башына чыгыб келгенлени бири Абдул болгъанын кѳредиди. Бирси да андан санлыракъды, кеси да асхайыракъ атлайды. Айсанатны отоуна джуукълашханларын билдире болур эди, не эсе да, Абдулну Батыр бла къызыны атларын бирге айгъханы Надяны къулагъына чалышады, алай а, сагъайгъанча

этмей, кьатлары бла оза, Абдулну саламына джууабха башын силкиб, джарашуу озады Надя.

Аланы туураларындан ташада бир кесек туракълаб, ызына атылады да, эшикден киргенлей, кьоркьуулу затны юсюнден айтханча, шыбырдаб сорады:

— Айсанат, Абдулну кьарнашыны юсюнде акъсылдым кёлеги бла акъ фуражкасы бармеди? Кеси да асхагъыракъмыды?

Айсанат, джууаб бералмай, сескеклениб кьобады эки кьолаязын кёкюрегине кьаблаб.

— Къайда кёрдюнг аны?— дейди Айсанат, кемсиз кьоркьганы тюрсюнүнден таныла.

— Абдул да, ол да баш этажгъа кетдиле.

Айсанат, безгегин тутхан адамча титиреген ышан этеди.

— Быллай бир кьоркьма, бусагъатда деникинчилени заманлары тюлдю, рахат олтур,— деб Лиза, уллу кьоллары бла Айсанатны имбашларындан басаракъ этиб олтуртады да,— мен бусагъат кьайтыркьма,— деб гузаба чыгъады тышына.

Онбиринчи башы

Айсанатны, саны айырылса да, джаны Ленинин шахарында кьалгъанчады халы. Тюнене поездге мингенли, ууакъ кьалкыудан керти джукъугъа кёчмегенлей келеди, баш табхачыкыгъа сойланым.

Муну былайлыгын эслеб, вагонну ашырыучу алакёз шатык санлы тишируу, кружка бла исси чай узатханында, кьыз, разылыгын халал къарау бла билдире, алады да кружканы кесини сауутуна бошатыб, ашырыучугъа узата, сорады:

— Ростовха кёб кьалгъанмыды?

— Тёрт сагъатдан джетерикбиз, къарама да джукъла, арну кьыз, мен кёз-кьулакъ бола турлукъма,— джарыкъ кьанда сёлеше, бирси купеге бурулады ашырыучу.

Кёзлерин джумуб кёргенликге, джукъу келмейди, окъуу джылчы ичинде тюбеген затлары бары бири андан, бирси да мындан кёрюне келиб, тюнене нёгерлеринден айырылыуу суратдача кёзюне кёрюнеди да, джюреги чимделгенча кыйынлашыб, Айсанат терен ахсынады. «Ермолаевич швейцар да нечик мискин кьабха кириб сытды кёкюрегине кьабланыб саукъалдыны айтханымда...

Абдул бла кьарнашындан санга хата болмазча этгенме деб

Лизаны не ючюн айтханын да ангыламадым вагоннга ёрлеген джеримде» деб, кёбню джангыдан тинте барады Айсанат. Булутдан чыкыгъанча, бир кесекден сагъышларыны ортасындан Далхатны сыфаты кёрюнеди. Эсине бу шошкёз джашны тюшюргенлей, джюреги кызыууракъ тебе, соллуун кысха ала, таурухлу кюн туугъанча, тегерекни кёз къарамаы бла ийпакълайды. Быллай ышанлары джокъ эдиле алгъын. Далхатны кёрсе, тюз джарыгъандан озуб, энди ча оюмла кюнмай эдиле башына. Артыкъсыз да джаздан бери кёб тюшюреди аны эсине. Анзорну кыйгысы а билмейди. Анзорну эгечи бла кюеуюню юслеринден Абрек джазмасында этген сорууну кыалайгъа баргъанын энди ангылаб, ичинден кюледи, «Абрек, уллу кыызгъа келгенча, келечиле келгендиле деб тура кёрсөм. Сора, уялмай, бишгенден озуб, кёмюрсейирек Анзоргъа мени кыалай тилерик эдиле?»

Дагыда джангыдан сюзюб кёргенинде Абрекни сёзлеринде керти магъана табады. «Мени дерсен бёлюб, аллай бир эркелетирге кыалай излерик эдиле ёмюрюмде кёрмеген киши адамла, аланы тутхан муратлары болмаса? Акъылманды, акъылман мени Абрек къарнашым, он кычырымдан джууукъгъа кыймам энди Анзорну супу джыйынын.» Шахаргъа джууукълаша, Далхатха кёчеди кыйгысы. «Далхат рабфакны тауусханы бла юлерине кетген болур бу кюнледе, мени ол рабфакга кёчгеними билмей». Тюзю, джашха былайда тюберге артыкъ огъурамайды. Ары-бери джетиб, Айсанатны кыагытларын тыйыншы джерге табдырыб, кызыны джюгон дженгиллендирирге излерине ийнаналы, алай а, Айсанат биреуюню джумушуна таяна юренмегенди, нени да кеси кюлу бла тындырыгъа суйседи, джашны да кенгирекде тутаргъа онгсунады. Таймаздан тюбеучюледен эсе, аз кёрюне тургъан джашла бек тарта болурла кызыланы кеслерине. Былайды деб, кесгин бегитну да джарамайды хар адамны суймеклиги кесине башхалыкъ тартады. Айсанатча, джангы джетген джаш кызыланы бёгекликлери, кеслерине базуюлары тынгысызлыкъ кийирир ючюн кыалмайдыла джашлагъа. Не сейир эсе да, сюзюлме кызыладан эсе, черчегирек, джитирек, тынгысызракъ кызыла дженгил табадыла орун джашланы кёбюсюню джюреклеринде.

Айсанатны чёрчеклиги барды деб айтырча зат кёрюнмейди кылыгында. Джаш кызычыкъ болса да, юдегисинде бегиген джарашуулукъдан чыкмагъанлай, сёзюнде, атламында да джюргенлиги болмай, ёсюб барады. Алай а, адамны сёзюнде, ишинде оюмсуз, чола зат эслесе, кёлюн билдирмей кюярыкъ тюлдо. Айсанатны туру сёзлююню, юсюнден таймазча, хали-

синде бегиб бошагъанды. Кёлюн билдириучю, таза джюрекли адамны душманы аслам, джашауу кыйын болады дейдиле кёбню сынагъан, улуу ёмюрлю адамла. Кёре барырбыз Айсанатны да нени сынарын.

Бусагъатда ол, фанерадан этилген кюбюрчекчигини сабындан тутуб, Ростовну вокзалыны туурасында тюшгенлей, тегерекге къарай кетеди перрондан тышына.

Донда кёб ишти халкъны болдургъан Ростов шахарны къарамы Ленинградча келбетли болмаса да, Айсанат былайда, юренчек джериндеча, кёлю кёлтюрюлюб атлайды. «Сен мени джангы шахарымса, рабфакны да сени бауурунгда тауусурукъма эки-юч джылдан. Юсюнг бла талай кере озгъанма, кенгден къараб, энди уа эки-юч айдан, кесинги кызынгча болуб келликме» деб бу джалынлы шахарны ичинден эркелете, вокзалгъа элтген орамдан башхагъа бурулады да, мюйюшде газет сатыучугъа рабфакны джолун сорургъа тебрегенлей, экеуленни гузаба атлаб келгенлерин эслейди. Далхатны кенгден таныб, не этерге билмей, джунчуяракъ болады, къараууз кёк галиффени башындан мор кёлегини этеклери ийилиб, белинде кюмюш белибауу, къолунда тыкъ портфели, имбашына плащы атылыб, Далхат джууукълашыб келеди сарычач негери бла.

Айсанат, кесин билдирмез дыгаласда, кёзге илиннучю чачын джабар ючюн, эрлай газетлени бирин, гузаба алыб, башына джаяды. Алай а кыыз бош тартынды кереем, Далхат, поездге ашыгъыш болур эди, кишини да эслемей, къаты джюрюш бла озады. Газет сатыучу тишируу, Айсанатны къаны тюрленнгенин эслеб:

— Нек кюркъдунг, ариу кыыз, ол озгъанладан, аманлыкъчыламыдыла? — дейди, хыйла къараб.

— Хо, аллайладыла, — Айсанат да ышарыб, бети кыызара кетеди алайдан. Ол барыуу бла барыб, кыагъытларын да рабфакга бериб, студент кыызланы отоуларында кече кыалыргъа эркинлик алыб, юсюн-башын тюзетиб, буфетге киреди ауузданыргъа. Былайдагъыла бары студентледиле, юйдегили тишируула, эркишиле да бардыла, Айсанатча джаш адам а джокъду. Аны ючюн ийдиле болур анга эслерин быллай бир, аягъындан башына дерн смарлаб къарайдыла. Айсанат, олтургъанлагъа бурулуб къараматгъанлыкъгъа, биледи сансыз кёрюмегенин.

Алайлыгъына ичинден къууана, тауукъ эт кесекчик бла бир стакан чай алыб, эки тиширууну къатларында бош орунга олтурады да, аууздана башлайды.

— Айыб этме, иги кыыз, мында окъугъан къарнашынг,

эгечинг болубму келгенсе кьонакыгъа? — 28-30 джылдагы кыркымачач тишируу, джууаб сакълай, кьарайды Айсанатны кёзюне.

— Огъай, кесим окъурукъма, Ленинградны рабфакындан берн кёчюрюлгенме.

Олтургъанла бары сейирсиниб, бир-бири кёзлерине кьарайдыла:

— Ортабызда быллай ариу кыыз кёрюне турса, окъууубузгъа да себесди,— дейди чамчылыгы тюрсюнюнден билинген, налат кёзлю чырпачач джаш, кьатындагыланы джарыккы ышарта.

Джукъусуз кьалгъаны бла санлары ауурланиган Айсанат, сёзге кьошулургъа тартмай, этни да, чайны да дженгил битдириб, ёрге кьобады кетерге.

— Атын кьалайды? — биягы тишируу ашыгыш сорады, кетиб кьалады деб кьоркыгъанча,— энди бир юйюрге боллукъбуз, билирге керекбиз.

— Атым Айсанатды,— ышара кетеди буфетден, джукълар акъыл алыб. Эртде джатханлыкыгъа, тюрлю-тюрлю кьайгыыла, бири андан—бири мындан кеслерин билдире, джукъусу бёлюне чыгъады танга Айсанат. Кёзлерин ачыб кьараса, терезени туурасында тал терек, башын булгъай, энгишге нийле да, сюеле турады, юсюн да таяккы джауум бирден джууа.

Айсанат, орундан шыкыртсыз айырылыб, терезеге джетгенлей, мнялагъа мангылайын тиреб, тышына кьууанчлы кьарайды, сабийлигин тансыклагъанча береди кесин табигъатны бу суратына. Джукъудан айырылыб, ишине ашыкыгъан кьалдар джан бир кесекден орамгъа кьуюлады, кими гоппан туякылы атла джегилген джюк арбаны башына кьонуб, кимини сыртында ауур джюгю бла, бир-бирле да, башларын эннишге тутуб, джюксюз,—бары кенген кьарагъанига, кьумурсалача кёрюне, бирер джары барады, кьолгъа тюшген затны—эски зипунну, бош машокну сыртларына атыб, джауумдан сакъланыр дыгалас эте. Орамлада таймаздан адам джюрюб туруу Ростовну да Москвадача кёрюб, сейирсинеди кыыз. Кеси да джалан кёлеги бла сюелгенине суукъсурагъанча болуб орудугъуна бурулгъанында, кьатында джатхан эки тиширууну гузаба кийине тургъанларын кёрюб саламлашады да, ала да эркелетген кёзден кьараб, саламын аладыла.

— Эй, Айсанатчыккы, сен джашса, хар затха сейирсинирге, кьууаныргъа табаса, бизни уа сабийлигибиз, джаншыгыбыз да кьайда кьалгъанларын билмейбиз, ишге джортуу, андан кьайтыу, кьытлыккы, джокълуккы, юйню джарлылыгына джа-

мау болур дыгалас, ма биз билген,—деб, узунджаякъ чырайлы тишируу, кёлюн билдире, гетен къаблауучун къаблайды.

— Сен а уллугъа кетдинг да, айтханынгы магъанасы болганча. Бизни джашлыгъыбыз, сабийлигибиз аллай заманда ётсендиле, Айсанат он джылны алгъа тууса, ол да аяулу сакъланмышкы тюл эди, аны да боллукъ эди мутхуз джашлыгъы. Энди озгъанны сагъына туруудан магъана джожъду, джаныгы джашау алгъа атларыбызны излейди, алгъа!—деб, гурносбурун, базыкъэрин сарычач тишируу, джарыкъ кюле, буйрукъ береди.

Экиси да каникулланы заманында заводда ишлерге джарашхандыла да, ары кетедиле.

Айсанат да гузабаланады—поездге билет алыб хазырланмаса, кечигирикди.

Насыбха, джангур сорушуб, кюн таякъла, джукъаргъан тубаиланы орталарындан ётюб, анда-мында мийигирек юйленн башларыни джылтыратадыла.

Айсанат бир стакан чай бла акъ булчакыкыны битдиреди да, башдан-аякъ джууунган Ростов шахарны вокзалына атланады.

«Махар бла Абрек, менден хапарлары болмай, мени сакълай мычымагъа эдиле Москвада»—деб, алайгъа да акъылы бёлюне, джетеди кассаны къатына.

— Джыйырманчы вагондан башхалагъа билет къалмагъанды,—дейди, Айсанат узатхан ачханы ала, суююмлю хуртда тишируу.

— Болсун, беригиз.

Билетни хурджунчугъуна быстыра, платформагъа къаргъан терезеден тышына кёз джетдиргенинде, талай джолоучуну кёреди да, тышына чыгъар муратда эшикни ачады. Ары атларгъа болмайды, эшикни джанында сюелген кызыл фуражкалы киши аллына туруб:

— Поезд келгинчи чыгъаргъа боллукъ тюлдю,—дейди.

Айсанат, ауузундан сёз чыгъармай, «мени ары бошлагъанлыкъгъа санга хата болмаз» дегенча, айыб этген кёзден кырайды да, ол киши, кызыны энди эслегенча:

— Бар, аруу кыыз,—деб бошлайды. Поезд келирге сагъат чакълы барды. Айсанат перронда атлай барыб, ёргерагъында суу колонканы таныб, кеси аллына ышарады.

Юч джылны мындан алда болгъан хал эсине тюшеди. Тууарла джюрютюлген вагонда Нартикова Лизаны биргесине келиб, былайда Марьямны джангыдан табыб, уллу кызыланы болушлукълары бла, малланы кирлеринден тазаланыр ючюн, крандан къуюлгъан шоркъада джууунуб, кийимлерин алма-

шындыргъаны, бюгюн болгъанча, ачыкъ сюеледи аллына, юч джылны мындан алда оңоч джылы тюгел толмагъан къызчыкъ эди университетде окъургъа берилген къагъыты бла Москвагъа баргъан Айсанат, энди уа, юч айдан, оналтысы толуб, онджетиге атларыкъ къыз болгъанды. Къызыуду, къызыу заманны джорюшю. Колонкада суусабын къандырыб, шишасын да таза суудан толтуруб, бурууну джанында кюбюрчекчигине чегеди къыз. Кеси джангыз къалса, ётген заманына джангыдан къараргъа ёч Айсанат, эртден бла рабфакчы тиширыуну сёлешгенин эсине тюшюрюб «мени сабийлигимде къоркъуулу, кыйый затла болмагъанча нек сёлешеди?» — деб огъурамайды айтылгъанны.

— «Мени хазыргъа туугъаннга, къутура джашагъаннга санады кёреме» деб, Наратлыда джылларын сюезинте, Қямалны, Батырны, Майылны, Мазанны, Матвей бла Костяны, дагыда башхаланы тюрсюнлерин кёзюне кёргюзе келеди да, ачы джылланы къайтмаздан къорагъанларына джангыдан къууанады. Алай а, Сосланны Ленинградда кёргенли, къууанча толусу бла кесин бералмайды, таймаздан тынгысызлыкъ табдыргъан къайгъы орланганды джюрегинде, «кёблеин ёлтюрюрге, уллу зарауатлыкъ джетдирирге ууланыбдыла билинмей айланган душманла, бу хапарны дженгил джетдирейим атама...» Быллай оюмла эте туруб, юйюне эки кюнден джетерин энди эскергенча, къарнашчыкъларыны, эгешчиклерини, анасыны, къалгъанланы барысы къууанч таууш этиб, арагъа аллыкъларын кёзюне кёргюзюб, джюреги джылыу табыб, темир джолгъа бурулады. Муну кетерге ашыкъгъанын билиб, кёлюн джапырыргъа излегенча, темир бугъаны ёкюргени узакъдан эшитиледи да, башында узунуна созулгъан биле-зикча, тютюню созула, поезд, сабырдан сабыр джууукълаша, вокзалны турасында тохтайды.

Толу сагъатны тохтаб турлукъ поездден тышына тёгюлген халкъ, платформаны да, вокзалны ичин да толтуруб, тегерегине да джайылады газет, журнал, къабар, нчер зат алыргъа.

Айсанат, ёшюн уруш этмей, джол ачылырын сакълай туруб, джыйырманчы вагонну излей бир кесек баргъанлай, алгъаракъ вагондан тюшген Махарны кёреди;

— Махар!— джетиб къарнашыны къулачына джыйылады, кёзлерине къууанч джыламукъ уруб.

Была бир-бирлеринден айырылгъынчы Абрек джетеди да, Айсанатны кесине къысады.

— Сиз а эгечигизни энчилеб кёйдугъуз да,— Қъачхан, бир джанларындан чыгыб, кёолун узатады. Къыз аны кёолун тутаргъа сыймей, къанын танытмаз ючюн, вагонун табар-

гъа ашыкъгъанча этеди—Махар кюбюрчекчигин алгъанында, Айсанат, эки къарнашыны билеклерине тие, алайдан таяды. Қъачханны анга узатылгъан къолу да, сансыз къалыб, ызына джыйылады.

Сансызлыкъны кѣлтюрмеген, кимден да кесин баш кѣрген адамды Қъачхан. Аны аягъы эки дуняда да бегибди, къаны да эски дуниягъа тартыбды. Айсанатны сууукъ къараууну чурумун билсе, джюз тюрлю лагъым табыб, бусагъатда къатындан тайгъанланы ючюсюн да, юйлерине джетгинчи, джашаудан къоратыргъа излери да хакъды. Алай а Исаак клисаны къатында ушакъларына ташатын тынгылагъан болмагъанына ийнаныбды, ишек этерча заты джокъду.

Махар бла Абрек эгечлери бла кетгенлеринде, Қъачхан, джинн ургъан гугуруккуча, орнундан тебмей туруб, газет алыргъа атланады вокзал таба.

— Сиз аны бла биргеми келесиз?

— Биз а бирге келебиз, аны юсюнде сен джарашыусузлукъ этдинг, дорбунда ёсген кийик адамча,— дейди Махар эгечине,— нек тутмадыңг къолунг?

— Қъолу кирли эди.

Айсанатны джуабын эшитгенлей, Абрек кюлюучюсюча кюлдю.

— Сен Ленинградда юреннген болурса гырнаулукъгъа, алгъын аллай къылыгъынг джокъ эди,— деб, джыйырманчы вагонну аякъ басыучусундан ёрлеб, Махар тамбургъа атлайды. Абрек бла Айсанат да аны ызындан чыгъыб, ючюсю да вагоннга киредиле, атлай барыб, хабджук кѣрюнмеген бош купеге буруладыла да, Айсанатны терезе джанында барырча джарашдырадыла.

— Қъачханны кююб кетсек, айыб этер ансы, ючюбюз да бирге болсакъ иги эди,— Махар, дыгаласха киргенча, джелкесин къашыйды, Айсанатны, айтыры болуб, ичинден кюлюм-сюрегенин эслемей.

— Қъачханны да былайгъа келирге огъайы болмаз, айтыб кѣрсек,— дейди Абрек да, ол кѣрмегенли ёсюб, алгъындан да чырайлы болгъан Айсанатдан кѣзюн алмай.

— Қъалай кемсиз багъалатасыз аны,— хыликке этгенча къарайды Айсанат къарнашларыны кѣзлерине.

— Аныча билимли джашларыбыз кѣбмюдюле, биз аны сансыз этерча? — Махар эгечини Қъачханны юсюнден сууукъ сѣлешиуюн кѣлтюралмагъанча болуб, дагъыда не есе да бир зат айтыргъа тебрегенлей, Айсанат къарнашларын кесини къатына олтуртуб, адам эшитирине къоркъуб, тѣгерекке кѣз джетдире айтады:

— Къачхан сиз умут этгенледен тюлдю, контрады!

— Кимни сёзю бла сёлешесе? — Махар ачыуланыр къан алады.

Абрек да не айтыргъа билмей, экисини кёзюу къарайды.

— Ма бу къулакъларым бла эштгенме — эки кёлу бла кеснии къулакъларына бирден тиеди Айсанат.

— Нени эштгенсе?

— Къачханни, Сосланны, Хасанбийни, энчи олтуруб, таша сёлешгенлерин. — Айсанат хапарны терепине кире тебрегеллей, вагоннга адамла басына башлайдыла да, сёзюн юзеди.

— Кел, хабджюгюбюзню бери къоратайыкъ, — деб Махар алай айтханлай, Абрек къобады да, экиси да кеслерини вагонларына кетедиле. Поездге Ростовда минигенле алкъын орунларын табыб бошай, вагонну ичин сёлешген, даулашхан, къыджырагъан, сабий сынсыгъан тауушла алыбдыла.

Айсанат терезеге бурулуб бери айланнгынчы, къатына экеулен олтурады. Экиси да, кишини сан этмей, машок хызенлеринден азыкъларын чыгъарыб, гетен быстырны юсю бла тобукъларына орнатадыла. Тонгуз семиз бла соханладыла къараууз ётмек бла ашарлары. Алай а, ачлыкъ татыб келгенле, аламат хантха батыннганча, балсытыб ашайдыла да, бир кесекге тогъайыб, кимни да эслерча боладыла.

Махар бла Абрекге бичиб тургъан орунларына быланы келгенлери Айсанатха кюч тиеди, алай а башха вагондан келликлеге орун къорууларгъа ушагъыусуз кёрюб, къанын танытмайды. Олтургъанла муну къарнашларындан тамада болсала да, джаш адамладыла, къызгъа да эслетмей кёз джетдире, сабыр олтурадыла, не эсе да, джангы къурала башлагъан бир ишни юсюнден сёлешедиле.

Айсанат, сагъышлагъа кетиб, кишини сёзюне къулакъ асмай, терезеден къараб тургъанлай, ачы сызгырыу келеди да, поезд, орнундан теиб, хахайны баса, джюрюшюн салыб башлайды.

«Кёб мычыдыла Махар бла Абрек, биринчи тохтамышха дери келаллыкъ болмазла, келселе да, орун табалмай инджилликдиле.

Эшек гуммос джабышханча, Къачхан да къайдан тагъылды былагъа? Ол болмаса, мен алагъа кёчерик эдим».

Айсанатны тынгысызлыгъы ёсгенден ёсе барады: эки тохтамышда да табылмадыла къарнашлары.

Ючюнчю тохтамышда Махар гузаба кириб:

— Айсанат, бизни къайгъылы болма, Армавирден озгъанлай келликбиз, — деб, хабджюклерин да анда къоюб, ызына атылады, уллу къайгъысы болгъаны къарамындан таныла.

Кёзден ташада затны кёрюр мадар табса, къарнашларыны не къайгъыда айланганларын кёрюр эди.

Махар бла Абрек, хабджюклерин алыб къайтыр муратда, кеслерини тогъузунчу вагоннга джууукълашханлай, Къачхан-ны ауазын эштедиле:

— Къантемир, ызыгъызгъа къайтыгъыз тамбурну юсю бла, биргеме олтургъанла бери табылыб, аладан башымы алыб, кесим барырма сизге.

Махар бла Абрек, кеслерин кёргюзмезге иш этиб, вагоннга кысылыб, ачыкъ эшикни джанындан тамбургъа кёз джет-диргенлеринде, Байрамукъну, Къантемирни, Шыйыхны, Къандауурну, Муссабийни, Бухарбийни, бир-бири ызларындан бир вагондан бирсиге тамбурну юсю бла ётгенлерин эслейдиле.

— Биз Айсанатха къайтыр акъылыбызны билдирмейик Къачханнга, не этерик эсе да, бир сынайыкъ,— шыбырдаб сё-лешеди Махар.

— Быланы ызларындан къараб, не иннетлери болгъанын билмесек, бизни адамлыгъыбыз джокъду,— деб, Абрек, эшик джанында темир тутхучдан къадалыб, джерден тамбургъа се-киреди, Махар да, аны эджиклей, къатына тюшеди да, поезд тебрегенлей, вагонларына киредиле.— Къалыб кетдигиз да, мени хазнагъызыны сакълаучу этиб,— Къачхан экисине да се-леке ышаруу этеди.

— Эгечибизни кююб кеталмай тургъанбыз,— Абрек халал къанда джууаб береди, ичлеринде къайгъыларын билдирмез ючюн.

Махарны къарыуундан келмейди суймеген адамыны кёзю-не джарыкъ къараргъа, башха ишге бёлюннгенча этиб, башын алай бла алыргъа кюрешеди. Бусагъатда Абрекни нёгерлигин табханы таб болгъанды Махаргъа. Экиси да Къачханны алында олтургъучха чёге тебрегенлей,

— Мени окъутхан профессор башха вагондады, сиз къайт-ханлай анга барыргъа айтханма да, ары барайым, сиз рахат солугъуз, мен, аслам туруб келликме,— хыйла ышармыш эте кёрайды, портфелин да алыб, Къачхан. Къыйырда сюелген Абрек, башын бир джанына узатыб, Къачханны ызындан къарайды. Аслам адамын ортасы бла ёте, Къачхан бир джа-нына бурулгъан ышан этгенинде, Абрек, башын ызына кёра-тады да, тыш кёлегин тешиб майкасы бла къалады.

— Сен асыры санлыса, кёзге тюртюллюксе, мен болургъа керекме ызларындан, башыма нени къаблайым,— деб туракъ-лагъанында Абрек, Махар хызенинден узбек тюбетейканы чы-гъарады:

— Ма, муну кябла, тенгим бергенди саугъагъа, киши кърмегенди башымда.

Абрек аны башына кяблагъанлай, кярачайлыды деб адам айталмазча, узбек джашха ушаб кяалады, алай а, андан да бек тюрленир ючюн, баш эринини огъарлагъына карандашны басыб, тегерек сепкил салады, аллын терезеге айландырыб.

— Энди кетдим, сен былайдан тайма,— деб Абрек гузаба кетеди, Къачханны ызын марай.

Абрек толтуралмазлыкъ затын бир заманда да алмагъанды бойнуна, тутхан ишин да баджармай къоймайды. Бу джол кяалай болурун аллахды билген.

Поезд кызыу бара тургъанлай, экеулен, онунчу вагонну эшигин ачыб, ичине атланганлай, кесин аланы биргелерине айланган джашча къргозе, Абрек ызларындан быстырылады да, Къачханны арагъа алыб, эки олтургъучну бирден энчилеб олтургъанланы эслейди.

— Кимле кирдиле, кярачыгъыз,— деб Муссабий тынгысыз болады да, Къантемир, джууугъуракъда тохтагъан сары шинли экеуленни кек кезлерине да, Абрекге да джити кяарай туруб:

— Биз сагъайырча джан джокъду,— эки орусла бла бир джаланбыдыр узбек джаш киргендиле, бизни къайгъылы тюлдюле,— дейди. Этик купе болмагъан, къаты вагонда адамланы селешгенлери ачык эшитиледи, кимни кяалай олтургъаны да кез туурадады. Иш этиб джолгъа биргелей чыкыгъан таулу кяауум, былайгъа джарашыб олтургъунчу, вагонда адамланы башдан-аякъ сымарлаб, чийсил зат табмай, кюрккыусуз болгъанарын ажымсыз билгендиле. Артда тышындан кюшулгъанны ангылау а бу хыйла джыйыннга тынч кърюнсе да, «джаланбыдыр узбек джашны» Наратлыдан болгъанын билалмады.

Кез туруда мычымай, Абрек, джазгъы киштик терекни бутагъына ёрлегенча, баш табхагъа чыгыб сойланады да, олтургъанланы сёзлерине ташадан тынгыларча таблыкъ табады.

— Далхатны уа нек кяалдыргъансыз тышында? — Къачхан, барына кез джетдире, джууаб сакълайды.

— Анга адам ышанырча тюлдю, джолгъа бирге чыгъайыкъ дегенимде, мени джолум сенден башхады деб, бир джанына бурулуб кетгенди, кеси да тюненеги поезд бла къорагъанды,— дейди Къандауур башын силке.

— Ол бизничалагъа илешмейди, бир джаны барды да сюрюучю Абрек блады, Батырны Махары бла Айсанаты ючюн да отха кирликди,— деб, Шыйых да, аламат затны билдир-

генча, тышына тебсрилиб тургъан кёзлерин Муссабий бла Къачханнга джетдиреди.

Къачханны харам иннети бекден бек бегий, башын аллына нийиб, тюрлю оюмлагъа киреди, ауузундан сёз чыгъармай. Къалгъанла да, аны сагъышын бёлмезге, джукъ айтмай тынгылайдыла.

Бир кесекден Къачхан, башын кёлтюрюб, тегерекге къарай, ауазын чёкдюрюб айтады:

— Айсанат джыйырманчы вагондады... Муссабий бла Бухарбий мени биргеме тюшерикдиле Армавирде, къалгъан тертюгюз джолну артына дери бирге барлыкъсыз, аллах бергенча къыз да бу поезддеди. Биз Армавирде кюн бата айырыллыкъбыз сизден, андан арысында сиз да хомух болмагъыз, биз аяулу этерча адамшы кызы тюлдю.

Ачыкъ айтмагъанлыкъгъа, Къачханны сёзю къалайгъа барганын ангылаб, Байрамукъ, Къантемир, Шийнх, Къандаур хыйла ышарыу этедиле.

Башында тынгылаб тургъан Абрекни ачюдан къаны къайнаб, эки къолун джумдурукъ этиб, джелкесини тюбю бла сугъады. «Кюн батар заман джетиб келеди, быланы кимле болгъанларын билгенме, энди Махаргъа джетейим» деб, Абрек кёлтюрюлюб тебрегенлей. Къантемирни ауазы келеди:

— Махар бла Абрек кызыны кеси джангызлай къоярыкъ болмазла.

— Ала экеулен эселе, сиз тёртеуленсиз, джаныгъызда базгъан сауутдан тышында бирер джити бычагъыгъыз бла. Эртдерек барыгъыз да, халны билигиз, къарнашлары юсюгюзге барсала, оноуларын тамбурда этерсиз,— дейди аллындан да чыдамсыз олтургъан джукъабурун, тиккёз Бухарбий.

Тохтамышха джууукълаша, талай адам эшикке тебрейди да, Абрек да аланы биргелерине чыгъады.

— Махар,— дейди Абрек, солууун кысха ала, уллу къайгысы болгъаны къарамындан билине,— юслерине барыб къалдым.

Хапарны кысхасы бла айта, узбек бокканы Махаргъа уза-тыб, тыш кёлегин киеди, джалгъан сепкилин да кёлек этеги бла къоратады.

— Айсанат къайгъы этиб тура болур, бу тохтамышда хабджюклерибизни да ары элте, анга кёрюнюб къайтайым, экинчи тохтамыш Армавирди.

— Хайда, атыл,— дейди Абрек, кеси да вагонну ашырыучу мыйыкълы кишини къатына барады.

— Не керекди, джигит?— мыйыкълы огъурлу ышарады.

— Бизни эгечибиз джыйырманчы вагонда келеди, аны

ызындан аманлыкчы джашла тюшюбдюле, къарангыракъ болгъанлай, анга бир пелах этерикдиле. Кимден излейик болушлукъ?

— Эгечигизни къатында турмай, сора былайда нек мычыйса?

— Былайда да биз къарауул болурча адамла бардыла.

— Сен тюрлю джан кёреме, эки къоянны бир атханлай ёлтюрюрге излеген,— ашырычу башын булгъай туруб, Абрекни имбашына къолун салады,— къалайда да ишчи-элли милиция хап-хазырды аманлыкъгъа къаршчылыкъ этерге, аллыбызда тохтамышда поезд кыркъ минутну турлукъду, вокзалда милицияны тамадасына билдирсенг, эгечинги сакълар адам берир,— джашны эркелетген къанда сыртын къагъыб, кесини джумушуна бёлюнеди.

«Бу къадар адамны хапары джокъду бизни къайгъыбыздан, кимге айтыб ангылатырыкъса? Кеслерин билдирмегенликге, аман иннетлиле былада да болурла,» деб, талай маджалыракъ кийимлиге кёзюп ышангысыз илиндиреди Абрек.

Ол алай эте тургъанлай, Махар, учуб джетгенча терк къайтады Абрекке.

— Ол ючеуленни Армавирде къайсы юге барлыкъларын билирге керекбиз,— дейди Махар, къысха солуй,— узакъда тюл эсе, поезд тебрер заманнга бери джеталлыкъбыз.

— Экибиз бирден бармай, мен болайым аланы ызларындан, сен вокзалда милицияны тамадасы бла сёлеш да, Айсанатны къорууларгъа адам таб. Айтыуларындан, бизни маргъанла бары сауутлудула, уллу хата салыргъа артха турлукъ тюлдюле.

— Иш алайгъа джетсе, биз да къубулуб турмазбыз, башха тюрлю болмай, джаралы джаныуарлача атылырбыз юслерине,— Айсанатны юсюнден джау джыйынны этген оноуу Махарны кёзлерине къан чабдырады, санларына тынчлыкъ бермейди.)

— Кесибизге базыб, табар мадарыбызны излемесек, арты аман болур,— Абрек кёлюн хатерли билдирирге излейди ачыудан от джана тургъан Махаргъа. Бу экиси терезе джанында сюелиб, адам эштмезча сёлеше баргъанлары бла, поездни кызыу джюрюш алгъанын да билалмайдыла.

— Тюз айтаса, Абрек, мен милиция къайгъыда болайым, сен кесинги танытмазча эталырмыса энтда?

— Аны ючюн къайгырма, насыбха, сюегим чыркымды, ала арлакъгъа узайгъанлай, джамчыгыгъымы башыма атыб, ойнай айланган джашчыкъча, ары-бери джорта барырма.

— «Джамчыны нек къалдырды мында?» — деб тура эдим,

хыйлалыкыгъа устаса,—Махар ышаргъан ышан этеди, хурджунундан бешсомлукъну чыгъарыб, Абрекге береди,—ма, поездге кечигиб къаллыкъ эсиг да, аланы ызларын бил, биз Невинкада сакъларбыз сени.

—Беш минутдан Армавирге джетебиз,—деб ашырыучу баямлайды.

—Къачхан бери къайта айланмаз, мында заты къалмагъанды, мен терезеден къарарма ызларындан, ол тёртеулен да вагонда олтуруб турмай, вокзалгъа, аны тегерегине бурун уругъа боллукъдула, поезд тохтагъанлай, сен мычымай, милициягъа атыл. Аны бла сёзюнгю бир этиб, кёзге тюртюлмезча, вокзалдан бирси джанынга чыгыб, тогъай айланыб, Айсанатны вагонуна терк джыйыл,—деб кесинден эки айны кичи Махаргъа табын юретеди Абрек.

Поезд, ёкюре, сыйыт эте, дыгъырдай келиб, Армавирде тохтайды.

Махар, кимденда алгъа тюшюб, вокзал таба мукъут болады. Абрек да, къабыргъагъа кысылыб, сегизинчи вагонну эшигине битеди.

Алларында Муссабий, аны ызындан Къачхан бла Бухарбий кёрюнедиле. Аланы ашыра чыкыгъанча, Къантемир да юч нёгери бла секириб тюшедиле джерге.

—Юйге джетмей амалым джокъду ансы, мен да барлыкъ эдим шохубуз Иналбекге,—дейди Къантемир, юсюн къагъа, Бухарбийге къараб.

—Къызылджагъалылары кёб кёрюнген хапарлары барды, аслам адамны эслеселе, сагъайыркыдыла. Хайда, борчугъузу тындырыр джанындан болугъуз,—деб Муссабий, бухар бёркюн мангылайына къампайтыб, алтын хазырлы кёк чепкенини этеклерин джел этдире, алтын къынлы къамасыны сабындан тутуб, европа кийимли нёгерлери бла джолгъа чыгъады. Джашла, кетгенлени артларындан къарай, бир-бирлерине ышарадыла.

—Келигиз, къурманлыкъны аллы бла бир кесек кеф этейик ауузланча,—дейди Байрамукъ. Алайгъа разылыкъларын къанларындан таныла, бары вокзалны огъары джанына атлаңадыла.

Абрек да, ташадан къарай туруб, «Иналбек, Иналбек» дейичинден, къолтугъуна джамчычыгъын кысыб, поездден тюшеди да шахаргъа элтген орамгъа къарайды. Иналбекге кетгенле узайсала да, кёзюню туурасындадыла. Ала, башха джары таярча, юйлени, кёгет бачхаланы араларына тюшгюнчю, Абрек джоргъалаб джетерикди. Алай а, Махаргъа джаны бёлюнюб, бир кесек тентек болады.

«Юсюне чыгыб кыалмагъа эди бу мурдар джыйын» —деб, актылы алайгъа бѣлюне, алда кетген ючеуленни ызындан чабады, кысхаракъ джетгенлей, джамчычыгъын башына атады, кѣзлерин баргъанладан алмай, гитче сабийча, тѣгерек айланады, ары-бери секиреди, арбазлада сынджырлагъа тагъылгъан самырланы юрдюре. Аллына чыкыгъан ат арба да аздан кыалады ауаргъа, атлары Абрекден юркуюб, ачыуланыб, Абрекге сыбыртхысын джетдириб озады арбачы да. Аны ючюн бу «камсык» джашчыкыны саны ачымайды, джамчычыгъы сакълайды санын. Иналбекни кыонакълары, кѣб бармай, улуу кыабакъ эшикни кыатында тохтайдыла. Ит чабхан таууш бла арбаздан кычырыу бирге эшитиледи:

— Кимсиз?

— Аллахны кыуларыбыз.

Кыабакъ эшикни гитче эшикчиги ачылады да, ючюсю да, салам алейкум,— дей, арбазгъа ташаядыла.

Иналбек, адам кѣрмегенине ажымсыз болур ючюн кыарады шойду, орамгъа чыгыб, алаша бухар бѣркюн джанбаш этиб, тѣгерекге кѣз джетдиреди да, «камсык» джашчыкыны эслеб, анга джумдуругъун кѣргюзе ызына кетеди.

Абрек, «ойнай» барыб, орамны атын да, кыайсы юй болгъанын да билиб, ызына поездге атылады. «Иналбекни джууукъда джашагъаны таб болду, кечикмей ызыма келеме» деб кыууана, чабханын бузмай джетеди джыйырманчы вагоннга. Ичине кириб кеталмайды. «Кыалай этейик?» Иналбекни юйюн билдире ктсек, гепеуну кыуллукъчулары кеслери тюшер эдиле андагъыланы ызларындан... Ашхам кыарангы да басыныб келеди, мурукку болуудан хайыр джокъду. Кѣб сагъышха бѣлюне, Абрек вагонга киргенинде, мыдахланыб тургъан Айсатны кѣрюб:

— Нек салпыланганса, эгечим? — дейди.

— Толу кюнню кыайдагъыгъызын билмей турсам, кыайдан табыллыкъды джарыкълыкъ?

— Бошуна безе айланмагъанбыз, хапарыбызын артда айтырбыз. Бусагъатда башха кыайгъы тюшюбдю,— деб, алай айтыр-айтмаз, тышындан Махарны, кимге эсе да, ачыуланыб кычыргъан тауушу келеди да, Абрек, поездге илгенчек минген адамланы араларын джарыб гузаба чыгъады тамбургъа.

Адамланы кыоркыуб сѣлешнулери тохтаусуз барады.

— Кимледиле ол бычакълыла?

— Экиси, башха джары кыачыб, кыутулдула, дейме.

— Милиция ызларындан болубду.

— Ол узун джашны, кенгден бычакъны шууулдатыб, джаралы этгенлерин кѣрдюгюзмю?

Ким да кѣргенин айта, адамла вагонлагъа джыйылгъанларында эслейди Абрек Махарны, темир джолгъа олтуруб, сол билегин буууб, бармакъларын къан джууа, бети агъарыб тургъанын. Джюреги къоркъуу этиб, тышына чыкыгъан Айсанат Абрек бла тенг джетеди къарнашыны къатына

Абрек, чабакъ этинден ургъан къанны тыяр дыгаласда, эки къолу бла бирден бууады джараны башырагъындан. Айсанат да къолунда чилле джаулукъчукъ бла тартдырады билегин Махарны. Кесин да, къолтугъундан кириб, вагонига джыядыла да, ашырыучу тишируу, аптекачыгъы бла джетиб, адетинде байлар дыгаласха киреди. Поезд, не къайгъыны да алыб къораргъа ашыкыгъанча, орнундан тебиб, джорюш алады. Бир кесекден милициядан экеулен келиб, Махарны халын биледила да кѣл этедила.

— Не зат да орун таба барлыкъды. Қъантемир бла Байрамукъ къолгъа тюшгендила, къалгъанла да табылырла,— деб, адреслерин алыб, ючюсю да джылы саламлашыб, тамбургъа тебregenлеринде, Абрек, ызларындан чыгыб, Иналбекни адресин да бередиде адам болмагъан джерде.

«Сюйгенин суй, суймегенин кѣм,» дейди ичинден Абрек, кеси да Махарны джанына къоркъуу болмагъанын ангылаб, ишин былай бошалгъанына кѣл баса, джарыкъ кюледиде. Махарны да, Айсанатны да, быланы сейирлерине къараб тургъанланы да бирден джарыта. Қъарнашларыны не къайгъыда айланганларын, Махарны да ким джаралы этгенин билмей, Айсанат экисине да кѣзюу къарай, сорады:

— Абрек, энди айтыгъыз хапарыгъызын, къайры чабышыб айлангансыз?

— Апы уа бу къадар кѣз джанган, къулакъ тынгылагъан джерде айталлыкъ тюлбюз, къысхасы бла билирге ашыгъа эсенг а, бил: ол сен бизге болумун ангылатхан джюйюсханны талай татахын билгенбиз, сени да, кесибиини да хаталарындан сакълар ючюн, болушлукъ излеб табханыбиз, къатына келиб сояргъа онъ тюшмегенинде, Қъантемир, бычагъын шууудатыб, салгъанды джара Махаргъа.

Айсанатны кѣзюне алгъын дуняда Қъантемир бла Байрамукъну классда Кямалгъа хатерсизликлери, терезе мияланы ууатханлары, аталары Қъарамырза бла Адрахманны, акъла бла бир болуб, джамагъатха этген артыкылыклары, дагъыда кѣб затла кѣрjонедиле, басыныб келген къара тубанлача, бир-бири юслерине къалана, солууун эркин алыргъа къоймай. Ол кѣзлерин джумаракъ этиб, заманланы теренине кире туруб, терен ахсыныб башын кѣлтjургенинде, Махарны табсыз таяныб тургъанын эслеб, аны сау билегини тюбю бла Абрекни

джамчыгъа чырмалгъан туюмчегин быстырады да кесин джохар чачын сыртына силдсб, бнягъы Абрекге бурулады.

— Сора тёрт джаныбыз аладан толубду.

— Огъай,— дейди Абрек,— алай айтма, ала аздыла, алай а, хата салыргъа табсала, артха турлукъ тюлдюле.

Махар аякъ юсюнде кёб айлана арыгъанына, къаны къораб къарыусуз болгъаны къошулуб, ётмек бурху бла ауузланыб, чай ичгенлей, джукъугъа тартыб, кёзлерин ачмай къал-кыйды. Насыбха Айсанатны къатындагъы эки орус джаш Армавирде тюшюб, орунла Махар бла Абрекге къаладыла да, была солуу табадыла. Биргелеринне баргъан халкыны саны алгъындан кёбейиб, чёкген болурла машок туюмчсклерине адамла. Къалайгъа кёзюн джетдирсе да, къарнашлары бла кесинне битиб тургъанланы эслейди. Бу ючюсюню, не эсе да. къоркъуулу халгъа тюшюб, къутхарылгъанларын джюрекклери сезиб алала болмазла быладан кёзлерин.

Абрек, Махарны тереп джукъугъа киргени бла хайырлана, эгечини къанын таныр ючюн, Далхатны юсюнден Къандауур бла Шыйыхны Къачханнга сегизинчи вагонда берген джууабларын толусу бла айтады, адам эштмезча, сабыр сёлешиб.

Далхатны аты сагъынылгъанлай, Айсанатны бетини нюр урады, санлары джылы сууда чайкъалгъанча болады, ауузуна сёз келтиралмай, Абрекни кёзюне къараргъа да тартына туруб, кесин къолгъа джыяды.

— Сора Къачханны неси къалгъан эди анда, аны джокъларча?

— Да ол да, ёксюз болгъанлыкъгъа, аллындан ырысхысы бла келген адамы джашыды.

— Сен айтыудан ырысхылары бла келгенле бары Темиркъаңланы джыйынларындамы боладыла?

— Бары демейме, алай а аллайладан чыгъадыла кёбюсюне бизни душманларыбыз.

— Мен ол затны ангылайма, бийлик эте юревингенлеге джангы джашау табсыз кёрюнуб, аны ючюн ояргъа кюрешедиле аны. Балалары аталадан кергенлерин этедиле кёбюсюне, аланы кёзлери бла къарайдыла джашаугъа.

Айсанат, аузуна келтириб соралмагъанлыкъгъа, Далхатны къайсы дунягъа тартханын ажымсыз билирге онгсунады.

Башха оюмлагъа бёлюннгенча этсе да Айсанат, Абрекни одалгъа нялмайды. Кёзлерин бир джума, бир ышарта къарыгъан Абрек, эгечини Далхатдан хапарлы болургъа термилгенин ангылагъанды.

— Башхаланы къояйыкъ, Далхатны къалай кёресе? — Абрек кёзлерин хыйла къаратады.

Былай туура сорууну сакъламагъан Айсанат, джунчу-гъандан бети тюрлене, айтады кѣлюн:

— Мен аны къайдан билаллыкъма, Къандауур бла Шый-ыхны ол сен айтхан джууаблары Далхатны ышангылы адам болгъанына шагъатлыкъ этгенча ангылайма. Сен а, тюзюн айт, ышанамыса Далхатха?

— Ышанмасам, тенглик да джюрютмезем аны бла. Аны атасы джарашыу адамды, джалчы тутмагъанды, кишиге ар-тыкълыкъ этмегенди. Джашы да ушай болур кесине,—деб Абрек, Айсанатны кѣзюне кюлюмсюреб къарагъанында, аны онгсунуб тынгылагъанын, тюрсюню да джарыгъанын эслейди.

Айсанат бла Абрек, ушакъгъа асыры къызгъандан, тѣгерекде халкъны джукъугъа кетгенин билмей туруб, энди эскердиле.

Махар да, джаралы билегин аяулу этиб, ауурлугъун бир-си джанына салгъаны бла къалкъыб туруб, кѣзлерин ачханында, «философланы» — Айсанат бла Абрекни — сѣзлери юзюлмей баргъанын кѣрюб, кеси аллына ышарады. Университетде окъугъан Махар илму джаны бла нени да быладан бегимли билгенине не сѣз. Аны сейирсиндирген эгечини башха тюрсюн ала барыуду. «Кюлдюрюучю, оюнчу Айсанатны энди, уллу къызча, нени да ангыларгъа излегени, акъыл ѳзекли оюмлагъа кире башлагъаны алапатды» деб, эгечини имбашына къол аязын салыб, ийнакълы къарайды кѣзюне.

Махарны кѣлюн андан бек джарытыргъа, Айсанат анга, билинир билинмез тилини учун кѣргюзеди да, Абрек хе-хе-хе эте кюледи. Былайда, ачыкъ сѣлеширге онг табмай, ичлеринде туюмчек болуб тургъан кѣб зат барды. «Къандауур бла Шыйых Ростовда окъугъанла, къалай джалгъашдыла ким да билген мурдар Къарамырзаны джашына? Иналбекни себеби бла табхан болурму Отар Армавирде кесине уя? Кимди Иналбек кеси? Муссабийни иѳгерлери да кимледиле Нарсана джанында, Уллу Къарачайда? Учү-къыйыры болмагъан сору-ула ючюсюню джаш башларында. Заман кѣргюзюр къаллай джууаб табарларын.

Класс кюрешни къаты баргъанын кѣб тюрлю затдан сезгенликге, джауланы таша ушакъларына тюртюлюб, кеслери ачыкъ билирча болмагъандыла бусагъатха дери кимни къалай атлагъанын. Энди уа была, комсомол борчларын толтура, душманланы хатерсиз ачыкъларча, джангы дуняны бегитир джанындан джумушларын алгъындан да таукел бардырча болгъандыла. «Сюйгенини сюй, сюймегенин кѣм,» деб айтыуу Абрекни класс джауланы юсюнденди.

Джангы законлагъа бойюнсунуб, халал урунуб, кесини

адамлыгын танытханнга джолу эркин боллукъду бу дуняда, алда джангылычлыкъларын чайнай турлукъ тюлдюле аны тюз джолгъа тюшгенин билгенле.

Гырнауланым, эталгъан аманлыкъларын этиб айланганла уа, кертиси да, къурургъа, кѣмюлюрге тыйыншлыдыла деб былай къарайды, джамагъатны асламы бу кюнледе.

Къыйын джылладыла алкъын джылла. Джангы туугъан сабийни дунядан къоратыргъа излегенча, хурмети, къууаты бла келген, кимге да тенглик эркинлик табдыргъан, миллионланы къыйынлары бла джаратылгъан джарыкъ джашауну, биринчи кюнлеринден башлаб, джаула талауларын тохтатмаидыла. Алай а, анасындан тин табхан балача, ол да, тюз халкъны къудретинден, бекден-бек аякъ тирей барады.

Бу юч джан: Махар, Абрек, Айсанат къайдан билсинле ъмюрлеринде кѣню сынарларын тюзлюк ючюн?

Алай а джюреклерине, къанларына сабийликден синнген кертиликни, джангы джашауну къоруулар ючюн не къоркъулу ишден да артха турмазлыкъларын кеслери ажимсыз биледиле. Олду быланы душманланы ызларындан маратхан, неге да терк сагъайтхан.

Ансы кѣбдюле джашла, къызла кеслерини энчи сейирлеринден тышына атлаялмагъанла, джамагъатха къайгырыу не болгъанын билмегенле, къралда халны да ангыларгъа излемегенле. Кертиди, урунган юйдегиледе ъсгенле къутургъанлыкъдан болмайдыла быллайла. Қъарангы юйдегиледе, юйню джарлылыгъындан озуб, башха затлагъа ойлашырча сѣз джюрюмесе, нени да къалай билиб къалалсынла ъсюб келген джаш адамла. Аланы кѣзлери энди ачылыккъды, бюгюн ангыламагъанларын тамбласында билликиле. Махар бла Абрекча джашланы, Айсанатча къызланы болушлукълары бла. Кечени ауурлугъу кете туруб, ашырычу тиширыуну ауазы, джукълагъанланы илгендире, ачыкъ эшитиледе:

— Аллыбыздагъы ахыр тохтамышды, Невинкады, беш минутдан джетебиз, тюшерге хазыр болугъуз. Вагонну эки къабыргъасыны башырагъында бегиген мутхуз джарытхан фонарланы миялачыкълары адам тылпыудан мылы тартыб, булут чабханча кѣрюнедиле.

Айсанат, джукъусуз келгенине ачлыгъы да къошулуб, суукъсурагъанча болады, къюбюрчекчигин ачаргъа да кечикгенди, киерге джылы кийим табмай, имбашларын амалсыздан къымылдатады. Махар эгечини халын ангылаб, сау къолу бла алыб, кесини кителин береди.

Айсанат кительни дженглерин къайтарыб, джарыкъ ышара киеди юсюне, къолуна да Махарны портфелин алады.

Абрек да, джамчы туюмчегин кьолтукъ тюбуне кьыса; Айсанатны кюбюрчекчигин да алады.

Махар, билдириге излемесе да, орнундан келтюрюле, олтургьучну кьолу бла басаракъ этгенинде, джарасы джунчут-ханча керюндю.

Поезд дыгьырдай, пысылдай тохтайды да, Айсанат эки кьарнашы бла, адамлары ортасында ууакъ атлай барыб, Невинканы вокзалны аллында тюшеди поездден. Ючюсю да вокзалны ичине киредиле да, кеслерине олтурургъа орун айырадыла. Айсанат неден да алгъа Махарны байлауун алмашдырыр кьайгъыгъа киреди. Уллу санлы Махарны кители юсюнде лоб-лоб эте, фельдшер олтуруучу кабинетге джуукълашады да, эшигин кьагъады.

— Кимсе, не айланаса?— джукъусурагъан таууш чыгъады.

— Менме, кьарнашымы джарасы иги байланмагъанды, тилейме, байлагъыз!

— Келтиригиз!— деб джууаб берилгенлей, Айсанат, абын-сюрюн эте джетеди да, Махарны алыб фельдшерге барады.

Былайдан ары Пашинкагъа темир джол джокъду, кемсиз кьыйынды ары улоу табыу да, насыблары тартса, джолда тегене арба тюбер да, анга кьонарла.

Айсанат, Махарны джарасын байлатыб кьайтханлай, кюбюрчекчигин ачыб, кьарнашларына бирер француз булканы туттурады, Махарны кителин кьайтарыб, кесини кек жакетин киiedi да, ол да ауузланыб башлайды.

Айсанат да, кьабынын джутланыб тигелетсе да, кьарнашларыны уллу-уллу кьабханларын самаркьаулай:

— Эслеб ашагъыз, тыгъылсагъыз, суу табаллыкъ тюлме,— дейди, аланы кюлдюре.

Булкаладан кеф этгенлеринде, ючюсюню да башлары джукъугъа тартады да, кебге бармай, кьошбашланыб джукъугъа кетедиле.

Солугъуз, таза джюрекли джанла, тамблагъыз да кьууанч келтирсин сизге.

Онекинчи башы

Батырны юйдегисини джай сайын Наратлыгъа джыйылыуу кьанатлыланы уяларына кьайтыуларычады. Ильясчыкъ бла Хызырчыкъны, Салимачыкъ бла Нафисачыкъны кьууанчлы тауушларын юзмей, тегерекни тансыкълаб чабышыулары, тийреден озуб, саулай элни джарытады. Сабийликден айырылы-

гъан Махар бла Айсанат да илешмекликлери бла кеслерин суюджорюбдюле элчилеге.

Айсанат, Махар бла Абрекни биргелерине Пашинкада да, джангы кѳурала тургъан тау шахарда да болуб, Наратлыгъа келгенли юч ыйыкъ ѳтгенди. Махар джетгенлей комсомолчулагъа башчылыкъ этиб башлайды. Абрек да, элде эки кюнден аслам мычымай, кѳош таба джанлагъанды, заман джетгенлей, чалкъы чалыб, джанына ачхачыкъ джыйышдыргъады мура-ты, юдегиге ауурлукъ джетдирмез ючюн. Айсанат а, юй джумушдан бошагъанлай, элни китаб-газет окѳулуучу юйюне барыб, адамланы кереклерине кѳарайды, кимине джазма джаз-аргъа болушады, газет окѳуйду, билирге излеген затларын билдиреди, ыйых кюн сайын школну арбазында сакълагъан пионерлеге, комсомолчулагъа барыб, ала бла ушакъ этеди, джангы хапарла айтады, джырлайды, джангы оюнланы билдиреди, неда, арбазда сабийлени тизиб, кѳобанны джагъасына, чегет кыйырлагъа барыб къайтады, сабийлени да, кесин да джарытыб. Неден да бек татыгъан комсомол ячейка салгъан борчланы толтурууду.

Талай кюнню айланнганды Айсанат, эки комсомолчу нѳгери бла, огъары элни бачхаларына кѳарай, къайсы юдегини не кюнде сугъарыргъа болгъанын билдире. Кѳара суучукъладан да, чат сууладан да элге адаргъы зат джетеди. Аны ючюндю илипинледе кѳаугъаны тохтаусуз барыуу.

Кетген орта кюн, беш баланы анасы, ким да билген огъурлу Балбийче, сууну бачхасына айландырыб, юйге киргенлей, ташадан мараб тургъан масхабсыз Джанкѳоз, биягъынлай джетиб, кесини бачхасына бурады. Ол кулдаланы бери къалай тургъанлай, Балбийче, шыкѳыртсыз джууукълашыб, «ма са-нга, суудан тоймагъан уятсыз»—деб, урчугъу бла къакъгъанлай Джанкѳоз кесини илипинине ауады. Балбийче, аны къайгъылы болмай, кулдаланы кѳоратыб, сууну кесини бачхасына бошлайды. Санын тюзетиб, хоншусуна кѳараса, анда сауышан эслемей, Балбийче ауарлай болады. «Ай, мен джарлы, мурдарлыкъгъа джетибми къалдым? Аллах, сен болуш Джанкѳозгъа»—деб, кѳол аязын аны мангылайына салыргъа теб-ренлей, Джанкѳозну хыйла кѳзлери Балбийчеге джанадыла.

— Тюу, налат болсун санга!—деб, тишируу артха турады. Андан алгъаракъда, уллу тукѳумну тийресинде эки хоншу: Махай бла Кокай, суу ючюн бир-бирлерин сопалаб, экиси да тешек болгъандыла.

Комсомолчуланы болушлукълары керек джумушла аз тюлдюле элде.

Джууукълашхан кюзлюк ишле: чалкъы чалыу, дырын, та-

шыуул кѣб затны излейдиле. Чалкысы, сенеге, ёгюзю, арбасы болмагъан къарыусуз мюклеле алкыын кѣбдюле. «Джангы дуння хар кимни тепг этгенди, ким да билгенича джашасын,» деб къояргъа джарамагъанын активчиле биледиле, комсомоланы кючлери бла эсеблерге керек болады кимге не зат керек болгъачын. Советлени, партияны, комсомолну юслеринден элеле джайылгъан ётюрюк хапарланы неден болдурулгъанлары, аланы кимле джайгъанларын айыртмай къояргъа джарамайды. Ташадан марагъанланы да кѣрюб, билиб къалалмайса.

Ма быллай халда ишлейдиле элни аллында тургъан активчиле, Айсанат да ичлеринде болуб.

Элчилеге айтханы ётер ючюн, адамны кылыгында, атламында керти адамлыкъ танылыргъа керекди. Сабийликден анасын, атасын эджиклей, Айсанат кѣбге юреннгенди. Ол комсомолчуланы барындан да джаш болгъанлыкъгъа, элчиле бла сѣлешюде да, башха джумушланы толтурууда да кишиге ал бермезчады. Мѣлекни балаларын джамагъатха сюйдюрген аланы хатерлиликлериди, адеблиликлериди. Сѣлешгенни аузуна чабыу, кесин кѣбно билгенча кѣрюб, сагъыш—оюм этмей сѣлешюу, тамаданы кѣзюне бедер къарау, хынылыкъ—бары бу юйдегиде джюрюмеген затладыла.

Айсанатха да кюч табдыргъан—сабырлыкъды, джарашуу-лукъду, кыыхасы—ишленмеқлигиди.

Эки айдан онджетиге атларыкъ кыыз, тышына билдирмегенликге, мыйысына кѣбно сыйындырады. Наратлыны хауасы джаш кыызлагъа замансыз тынгысызлыкъ табдырады деу сынам бла айтылгъан зат болур. Эртден чыкыгъа къобхан Айсанат, чачын сыртына силдеб, арбазгъа атласа, турусунда кѣрюннген табигъат башын тѣгерек айландырады да, ол кѣзлерин джумуб, солуюун терен ала, кюн тийгенча ышарады. Джамчылы тулпарлача, чегетли таула да, акъ башлыкълары агъара, Айсанатны, арагъа алыб, ийнакълайдыла, Къобан да чапракъланы шууулдауларына, къанатлыланы джырларына эжюу этеди, узакъда тау ёзенлени кѣлеккеден кѣргенлериди да чилле джабыуу тартылгъаннга ушайды.

Бюгюн а Айсанат, ташны-агъачны кѣргенин бирден эркелете, къобанны аргы джанына къарагъанлай, къанатлы учуб келгенча, къабырладан энген джерде сослан ташны джанына бир акъ атлы джетеди да, алайдан тебмей тохтайды. Кызыны санлары кыйылгъанча болуб, юйню мюйюшюне кючден джетиб, къабыргъагъа сыртын тирейди, кѣзюн атлыдан алмай. «Олду, олду» шыбырдагъанча кеси кесине айтады. Атлыны, мындан къараб, ким болгъанын адам билалмазча узакъдады. Кыыз а сезгенди, къайсы джюрек кылы бла сезген эсе да,

бусагъатда Далхатха киши кёрмеген джерден къараргъа табса къыз, уллу насыбха тергер эди. Айсанат, адам эслеринден тартыныб, къабыргъадан айырылгъанлай, Мёлекни ауазы чыгъады:

— Айсанат, къайдаса? Къапакъ башына бир бар, Ладий чакъырады сени. Ладий Мёлекге эт джууукъду, кеси да андан тамадады, джашагъаны Наратлы Курортдады. Батырлары ары барсала, былада тохтаучандыла, къолу пеге да джарашхан, джарыкъ кёллю, таза Ладий Мёлекланы кесине илешдирбди.

Айсанат, мурукку этмей тозурагъан чачын джолда эшмелей джетеди. Джашил беллигин къолуна алыб тургъан Ладий, къучакълаб эркетете, беллигин ёрге тутуб, булгъайды. Узакъдан кимге хапар билдиргенни Ладийни, кёюрегинден айырылгъандан сора анылагъан Айсанат, кёзюню кыйырын къобанны аргъы джанына джетдиргенинде, акъ атлыны акъ кийиз бёркюн булгъай тургъанын эслейди да, шынгкъртха джууукъда сюелген адамныкыча, бети кызыарыб, Ладийге къараргъа тартыныб, башын бир джанына бурады.

Айсанат энди эсине тюшюреди Ладийлары бла Далхатланы арбазларыны бир-бирлерине къараб тургъанларын, кеслерини да эт джууукълукъларын.

Къызны джунчугъанын кёрюб, Ладий кесини мунуча заманын эсге тюшюре, ышарады.

— Мен ёмюрюмде келечилик этмегенме, энди уа ёксюз Далхатны ишин бир деб бир адамгъа ышанныкъ тюлме. Ашхыланы сюймегенлери кёб болады, биринг атамдан, биринг да анамдан, экинг да кесимкилесиз, сизге зарлыкъ тутханла аз тюлдюле, аллахны ашхылыгъындан экигиз да окъуулу джаппа, кёлюгюзню къагъытха джазыб да билдираллыкъсыз,— Ладий эзюнден бюклениген къагъытны чыгъарыб, адам эслемезча къызны къолуна тутдурады,— сенден тилерим — Далхатны мыдах этме, алапат анасы ёлгенли басар ташын танымай къалгъанды. Энди кёб мычымайыкъ. Мёлек ишек этерге боллукъду, ма быланы да элт юйге,— улакъ къабчыкъчыкъ бла чёртлеукле да, нызы чайыр гыртла чырмалгъан туюмчекчикни да бериб, уялгъандан джерге кирича болгъан Айсанатны баууруна кысыб, башын сылаб айырылады Ладий.

Къыз, асыры джунчугъандан, орпундан тебалмай, Ладийни ызындан къарай туруб, юйге бу халда кёрюнюрге тартыныб, капакъдан эне, къара суудан, къол уучуу бла алыб, бетине бюркеди, бир-эки уртлам этеди, кыызгъаны сорушапча болуб, юйлерине къайтады да, Ладийни саугъасын анасына бериб, гузаба чыгъады тышына. Далхатны джазмасын окъур-

гъа, сабийледен таша джер излей барыб, джатманы бачхагъа айланган джанында эмен томраугъа олтурады да, къоллары къалтырай, къагъытны тобукъларында тюзетеди.

«Салам санга, манга кимден да багъалы Айсанат! Бир кюнню да арадан иймезге эди умутум Наратлыда сени кърмей. Толмады муратым—оналты кюнню Уллу Къарачайда ашырыб, тюнене ингирде къайтханма юйюбюзге. Насыбха, акъ тайым ёсюб, чабар ат болгъанды да арабызда узакълыкъны джарым сагъатха къоратырчама. Сени кърюрге табсам а, джаяулай да джеталлыкъма, атдан артха къалмай.

Сёз табалмайма ангылатыргъа башымда къайнагъан къазанланы. Асыры кёбню айтыб сууутурма деб да къоркъама сени. Туумагъан айгъа салам бергенча болурму ишим. Сени манга сансыз кёзден къарагъанынгы эслесем а, джашаууму магъанасы тас боллукъду, дуниямы билмей къаллыкъма. Мени насыбым сени къолунгдады: мени къууанчлы джашатыргъа да, эзиретирге да къолунгдан келликди. Къалайгъа дженгеринги билалмайма. Сени ата юйюнгден айырыб, зауукълу джашаугъа салырма десем, сен да ийнанмазса, алай а, мен билгенде, сизни юйюрюгюзде джюрютюлген джарашуулукъ, ишленмеклик биздечадыла. Халибиз, къылыгъыбыз келишселе, андан уллу насыб къайда?!

Мен Ростовда рабфакны тауусуб келгенме. Бир-эки джылны ишлеб, юйюбюзню джарлылыгъын тындырыб, институтха кириргеди акъылым. Сени да эки джылынг къалгъанды рабфакда окъургъа. Не муратла этгенинг билсем, анга кёре сёлеширем, бусагъатда къарангы кечеде джолоучучама.

Тилсейме сенден, хапарынгы билдир Ладийни юсю бла. Ол Наратлыда къонакъда болгъан кюнледе мен аны джокълай турлукъма, сенден джазма умут этиб.

Айсанат, кече-кюн да кёзюмден кетмейсе, сени кесиме нёгер этерге талпыгъандан шашхын болама.

Сау кёрюшейик, сейирлик джанчыкъ.

Сени джаны-къаны бла сюйген ёксюз Далхат.»

Джазманы, солууун алмай, окъуб, хатыны ариулугъуна да сейирсиниб, кёлюн керти сёзле бла билдиргенине да разы болуб, кёкюрегине къысады. «Мен окъургъа керскме, джарым джолда къаллыкъ тюлме,» деб кеси кесине таукеллик тарта, окъумай къалмазын къайтара айтады, Далхатны джазмасын ёшюнюне къаблаб тургъанлай. «Джетген кыыз джсерли ешекни танымаз,» деб, мени халыма тюшгенлеге айта болурла, не

этейим- Аны ол мыдах кёзлерин кёрген, таш болса да, эрикди...» — дейди.

Айсанат, кьагъытны бюклеб, кьол джаулукъчугъу бла кюбютюбюю ичине быстырады да, ёрге кьобуб арт джанына бурулгъанлай, кесинден эки атламда Анисатны сюелиб тургъанын кёреди, уруну юсюнде тутулгъан аманлыкъчыча, санлары бирден титирейдиле, кёзюне къараялмайды.

Пелахмы боллукъ эди Анисат адамны онгун алыргъа излеучю кылыгъын бусагъатда кёргюзмесе? Чыбыкъ кибик ёсюб джетген, суймекликни пюр хауасын энди биле башлагъан Айсанатны, биринчи келген джазманы къууанчын къурутурлай, кесеклендириу къалайгъа баргъан къатылыкъды!

Бир деб бир джаннга хатер сала билмеген, тюз джолну атлар орнуна гюллени теблей джорюучю Анисатда назик сезимле къайдан орналсынла? Ма бусагъатда ол, чоху да бошланыб, джаш къызгъа фитналыкъ излеген кёзден къараб, тамагъын бошлайды:

— Кимден келгенни окъудунг багъалатыб? Ладий бла не ушакъ этдинг? Айтчы хапарынгы джашырмай, кьоркъма, Мёлекке билдирлик тюлме,— деб Айсанатны имбашына кьол аязын салады.

Юйдегисине хурмет чакъыра билмеген, баш иесини къачын кёрмеген: юй юйге кириб, кюнюн джаншау бла ашырыучу, сёзюю Анисатха Айсанат не заманда да илешмей эди. Энди уа бет къаны тюрлене, артхарагъа атлаб, Анисатны къайгъылы тюрсюнюне джийиргеннгенча къарайды да, джашауунда биринчи кере кесинден тамадагъа тик джууаб береди:

— Мени марагъандан сора ишинг джокъмуду? Манга джазмала тенг къызларымдан келедиле, къайсы бирини айтханын тергейим санга? Ладий бла сёлешгеним да неге керекди? Мен, сен умут этгенча, джахил тюлме, къалай атлагъанымы анам кеси да биледи.

— Не аман оздунг да сен а, меничаларынг къайгъырмаса-ла, ким къайгъырлыкъды? Джахил тюлме деб, отха тюшюб да къалырса, иги къыз.

— Кюйсем, кёл кенгдирirse,— деб, Айсанат арбазгъа чыкъгъанлай, къарнашчыкълары бла эгешчиклери джетиб арагъа аладыла да:

— Ладий ийгенди бизге,— деб къууанчлы къараб, этеклерине, кьолларына узала, кёк ташны къатына барадыла да, бирер ташны алыб, бары бирден тебрейдиле чертлеуюклерин сындырыб. Анисат да, эринлерин къаты кысыб, кёз-къаш бермей, эски габашларын сюйрей, юйюне ташаяды.

Онючюнчю башы

Қыалай басына келдиле эсе да, эртденли сыйлам пайча, арну кёгере тургъан кёкню боз тубанла джабадыла. Кюн таякъла мутхузлукъну кёлтюралмай, отда кыызаргъан темир тишлеча, анда-мында кёрюне туруб, къаралгъан тубанладан чыгъалмай къаладыла, кюннге джетген зарауатлыкъгъа титирегенча, кёк да кюкюреб тебрейди да, аууз тылпыуун бошлаб, тегерекке джел урдуруб, ызы бла джыламугъун тегюб башлайды.

Наратлыны джангур джаугъан кюню таурухлу болады, сабийле, юде чыдаямай, тышына чабадыла. Мёлекни тёрт гитчеси, тыш кийимчиклерин ташлаб, таякъ джауумда, саркыулары чыпылдата, арбазда джортадыла, къууанчларын теге.

Аланы сейирлерине къараб тургъан Айсанатны да алагъа кёзю къарагъандан джюреги гып-гып этеди. Бар эди аны да оюнчакълы сабийлиги, къайры тас болду эсе да арт эки джылда.

Тюнене Далхатны джамасы келтирген сагъышла, кёбге баргъан болмаса, саркыаймайдыла. Неден да бек эзилген «ёксюз Далхат» деб кьол салыууду. Қыалай алай да, кыыз анга джууаб джазаргъа таукелленимейди. Джаш бла къагъыт джюрютюню намысына кёлекке чабдырыча ангылайды. Джюреги Далхатха тартханлыкъгъа, окъуун квалдырмазча кёрюнеди кыыз.

Айсанат, кёбню кёлюне келтире туруб, башын кёлтюргенинде, джауум тохтаб, тюрлю бояулагъа алынган уллу суу агъачлача, жанкылычлары бири бирини юсю бла атлаб, кыыйырлары суу джагъагъа узакъ ёзенлеге джете, Наратлыны джасаб тургъанларын кёреди да, тюрсюню бирден джарыйды.

Къысха заманны ичинде кёк да кюкюреб, джангур да джаууб, жанкылычла да билеклерин кеннге джайыб ызы бла жангъдан таза кёкде кюн джанады, таш да, джер да, чегет да — болгъан бирден джылтырайды, джашнайды.

Айбат заманны марагъанча, Батырлары арбазларына эки джылтырауукъ къара ат джегилген линейка кириб тохтайды да, андан Батырлагъа джууукъ джетген бир тири джаш бла, алакёз джасанма кыыз тюшедиле.

Арба тауушха сагъайыб, терезеден къарагъан Мёлек эшикге гузаба чыгады:

— Не эсе да, къууанч хапар бла келгенсиз,— деб, кёзлерине суююмлю къараб, кьолларын тутады. Анасыны ызындан Айсанат джетгенлей,— Ма, муну тойгъа чакъыра келгенбиз,—

деб джаш Айсанатны кѣргюзеди, — Хаджи-Даут Гяусарны келтиргенди. Чынг алгъа юлюю адамларын джыяргъа оноу этгендиле да, сизден башлайбыз.

— Да, арба бла келе айланмай, бир сабийни чабдырсагъыз да боллукъ эди,— Мѣлек кѣлюн билдирмегенликге, джаш къызына сый берилгенин онгсунады. Айсанат а, джашауунда энтда бир атлауучдан ѳрге атлагъанча болады биринчи кере, уллу кызча, тойгъа чакъырылганына.

Келгенле, кызыны сакълай, тѣбен отоуда олтурадыла. Айсанат да, къонакъ юйде мюйюшге тагъылгъан кийимлерине къараб, къайсын кьерге билмей, анасына сорады.

— Манга сени джылынгда тигилген кийимлерини кюбюрден ал да кий,— дейди Мѣлек.

Анасыны алтын суугъа алыннган ингичге кямарын, тюймесин, айбат окъа бѣркюгюн, акъ чилле джаулугъун, пай кѣлегин, джибек къатападан этилген тикген чепкенин чыгъарады да, джасанады. Хар заты кесине этилгенча, санына таб келишгенине къууана, аякъларына «скороход» чурукъчукъларын кийиб, линейкагъа олтурганында, кызын ичинден ийнакълаб къарагъан Мѣлекни, кѣлю кѣлтюрюлюб, кѣз гинджилеринде джыламукъла ойнайдыла.

Иш омакъ кийингенде тюл кѣреме. Омакълыкъгъа къошакъгъа ангылы кѣзле, чархны субайлыгъы, бетни джылыуу, сѣзню джюзюмю, санны джарашыу кымылдауу болсалады сейирлик. Бу затла бары да эсленедиле Батырны кызында.

Элни огъары джанында Хаджи-Даутланы арбазларында къуралгъан тойну тауушу кенгден эшитилиб, Айсанатны кѣлюне, гокка ханслада, тюрю-тюрю назик сезимле келедиле.

Къарыулу атла, кеслерн да тойгъа ашыкъгъанча, линейканы къапакъ башына чыгъаргъанлары бла, джоргъалауун тохтатмай, арбазгъа джетдиредиле. Арбаны джюрютген джаш, эрлай тюшюб, Айсанатха кѣлун узатады да, кыыз, аны кѣлу джетер-джетмез, чыбыкъча бююле, линейкадан тюшеди. Аны джарыкъ тюрсюню тѣгерекни джарытханча кѣрюнеди къууанчха басыннган къадар джаннга, кѣбуз да, харс да тохтаб, кѣзле бары да анга битедиле, кыызгъа ким да махтау сѣзню кыызгъанмайды.

— Болумлуну неси да болумлуду, нечик джарашыу кийингенди кеси да, о, тюппе-тюздю алма терегинден узакъ тюшмегени,— джыйырыкъбет амма да сюйюмсюнюб, бауруна кысады Айсанатны.

Къызын джаякълары ингил тартадыла къадар адамны кѣз къарамындан ургъан джылыудан.

Ненча адам джыйды къучагъына бу кызын кесек заман-

ны ичинде! Кими аяулу эте, хатерли кыса кесине, кими да джюрегини ачыктыгыын кючю бла билдирирге излегенча, кыаруун салыб, кыаты кыучакылай, кызыны сылыт этгенди-ле. Алай а, антда бир тюрюлю халгъа тюшген Айсанат, эрке-летгенлени барына суююмлю кыараб, джарыкы ышара, келин таба атларгъа джол табалмай, туракылайды да, насыбха, арт джанындан Ахьяны кызы Кулий джетиб, кыолтугъундан алыб, келинни отоууна кыоратады.

Кёл чайкыалыб, толкунлары джагъагъа ууланганча, той-дагыла бары бирден бурулуб кыарайдыла, ууакы атлай, бир-си юйге кетген Айсанатны ызындан.

Иги кюн кыызлагъа джетгенди. Была аны эркелетселе да, джюрек ташада таймаздан тынчылык бермей турган кыай-гылары кыозгъалады. «Нек тюшмеди бизге таблыкы окъур-гъа? Окъуулуну неси да джарыкы джашнайды... Айсанат кё-рюннген тойда ким этерикди бизни сан?» Асыры ауур сагъыш-ланы тартыбдыла кыызла башларына, билим алыргъа да, ашхы муратларына джетерге да мадар табарларын билалмай. Талпыу болсун ансы, джашлыкы ёрлеялмазлыкы мийиклик кыайда?

Айсанат, Кулийни биргесине, адамладан тыкы-тыкылама отоурга киргенлей, былайдагыла бары да ёрге кыобадыла, сейирсиннген кёзден кыарай.

Кыыз, кыалайгъа атларын билалмагъанча болуб туруб, шымпылдыкылы мюйюште келинге джууукылашханлай, ол кеси джыяды кызыны кыулачына. Андан айырылганлай, Ку-лий: — «Кыонакыла бла да саламлаш» — дейди да, Айсанат кыыз негерлени кыолларын тутта келиб, бети тюрлене алгъа атлагъан Далхатны узатылган кыолун да илгенирек тутады, санлары кыыйылганча бола.

Кыызнегерге келген Далхат, эси Айсанатха кетгенден, аны тюрсюнюнден кёзлерин алалмай, сюслибди, кыалганлача ор-нуна олтурургъа эскермей. Отоудагыла сёзсюз ангылабдыла джашны кыанында бусагъатда аны кыызгъа тюбегени эм насыблы кюнлерини бири болгъанын.

Таза суюмекликке зарлыкы этген да кёрюнмегенчады Па-рисбийден башха. Олду даурлу олтурган да, кеси бла эки-де турган Далхатны самаркыауларгъа кюрешген да. Алай а, неси да андан тёбен Парисбийни сёзю кыаягъа гаккы тийген-чады, кыыз анга бурулуб кыарамайды.

Келинни кёре келгенле кёбден кёб бола, Айсанат да хауа-гъа чыгъаргъа ашыгыб турганлай, эшикден сарымыйыкы мазаллы Алым кыарайды:

— Қыартла Батырны кызын тойгъа чыгъар деб аманат этгендиле, кел, марджа, биргеме,— кыолун булгъайды.

Айсанат, кесинден тамадаладан оноу излегенча, кыатындагъылагъа кёз джетдиреди.

— Бар, джаным, тамадаланы разы эт,— дейди тамада кызынёгер — сени бла олтурургъа табсакъ, бек сюер эдик, алай а бизден онглудула оноу этгенле. Айсанат кишиге да сыртын айландырмай, сёдегей атлай, джарашыу чыгъады. Тойлада джюрюген адетдеча, махтаулу кыызла ючюн алым джыйыучу Алым, Айсанатны кыолундан тутуб, тойну ортасына джетгенлей, аны сёлешгенин эшитир ючюн, кыобуз да, харс да тохтаб, джыйылгъанла шум боладыла. Далхатны, акъ кийиз бёркюн кыаблай, джапланы кыатларына келгенни Айсанат эселегенди.

— О, багъалы джамагъат, туурангда сюелген мёлекни кёресе. Аягъыны бурнундан башлаб башына дерн сынаб кыарачы. Муну бла тебсерге табхандан уллу насыб болмаз. Ол насыбны табар ючюн нохта бау тыйыншлыды. Чыкъсын бери хурджунуна базгъан!— дейди Алым, тамагъын бошлаб.

Айсанатны джюрегине от тюшеди. «Тойгъа келгенле, кыаты ишлерин кыоюб, Хаджи-Даутну хатерин кёре, амалсыздан келгендиле. Элни алкын джокълукъ кючлеб тургъан джылда барлыгъы бла махтаныргъа табхан тюз кыйыны бла джашагъан адам боллукъ тюлдю. Алай болмаса да, тойну юсюнде кыыз ючюн нохта бау излеу да учузлукъду.» Кёлюне бу затланы келтире, кызыны джарыкълыгъы аз саркъаяды. Кыобузну тауушу джарыкъ чыкъгъанлай, харс кызыугъа киреди, Таугерийни бёчке маталлы Ходжасы, какдан тойгъан хышты амманыкыылача, ууртлары кыызара, эки джанына ауа келеди да, Алымгъа бештюменликни сансыз узатыб, кызыны аллында томрау санларын кымылдатхан ышан этеди. Тебсей билмеген Ходжаны ачхасы бла махтаныргъа чыкъгъаны кимге да ачыкъды. Ётген заманла Айсанатны аллына сюеледиле, тыш кыралгъа кыачхан Гагарин бийни алтынын Таугерий кыолгъа джыйгъанды деген хапар элге терк джайылгъан эди. Ол алтынла туудургъан бештюменликледен болур Алымны кыолундагъы да ансы, ишлеген адамны айлыгъы чакълы бирни тойда джоялмазы уа хакъды.

Кызыны тебсерге ашыкъмай, муруккуланнганы Ходжаны теппесине ётеди. Айсанатны уа, кёзлерине булут чабханча бола, алгъа атлар акъылы джокъду. Кямалны, Батырны, Майылыны—саудан джангы дуняны кыанлысыны джашыды, кыачыб айланиган мурдар Отарны кыарнашыды, таша аманлыкъ-

чы Солтан афендинн къайыныды Ходжа, сора таза джюрекли къыз тебсерге излерми быллай джаш бла?

Айсанат, окъа бёркчюгюню тюрбюнден мазаллы кишиге мыдах къараб, шыбырдайыракъ айтады:

— Алым, мен муну бла тебсерик тюлме.

— Недн айтханынг? Аллай адет джокъду, къартла айыб этерле,— къолунда багъалы къагъытдан къуру къалыргъа къоркъду эсе да, башха затлагъа къарады эсе да, Алымгъа тынгысызлыкъ джетеди. Къарангы къызланы сюйрегенча, муну да, къолундан тартыб, Ходжаны аллына сюерге джарамазын ангылайды. Не айтсанг да тойлада башчылыкъ эте келген Алым кимге къалай сёлеширин биледи.

Ходжа къызны тебсерине ышаныб, кесин анга хазырлагъанча, аякъларын чалышдырыр дыгаласда, табсызла эте, кёблени кюлдюреди. Алай а тойдагъыла Айсанатны алгъа атламагъанына сагъайыбдыла, кюбуз да, харс да бнягъынлай кызыудадыла.

Алым, къаптал джагъасы тарлыкъ этгенча, баш бармагъын богъурдагъына джетген кыйырына сугъуб, кёзлерине тегерекге джетдиреди, болушлукъ излегенча.

Джылы алай уллугъа джетмесе да, акъсакълланы орталарында багъалатылгъан Ракку, акъыллы кёзлерин Айсанатха аралтыб, аны кёлюн ангылайды да, чартлаб кюбуб, тойну арасына атылады:

— Джалла, Ходжа, тебсегенинг боллукъду, къартланы аякъ алышларын да бир кёрсюнле,— деб Ракку, аякъларын таб ойната, къызны къатына джууукълашханлай, Айсанатны тюрсюню кюн тийгенча джарыб, кюуаннганы билине, тыйгъылы кюле, сюзюлюб чыгъады атасындан тамада кишини аллына.

О, Ракку бла тебсеген къайдан билсин тойну дамын? Аны тюз тебсую артха алгъа барыу тюлдю, санланы ариу кымылдата, стемейге баргъанча, тегерекке айлана тебсеудю. Саны уллу болмаса да, ёхтемлиги, тирилиги, тебсерге усталыгъы, кесини адамлыгъы хар атламышдан тапылгъан, чамчы Раккуну негерлигин табханында Айсанат, сыфатына ариулукъ кюшулуб, айбат къанатлы учханча барады акканы туурасында.

Алым да, юсюнден уллу джюгю къорагъанча, солуу табыб, Раккуну сыйын кёре, джашлагъа кюшулуб харсны келтиреди.

Далхат ышаргъанын тохтатмай келген Айсанатны Ракку бла джюзююне. Артхаракъда келген Махар а кимден да бек сейирсинеди эгечини, джасаныб, уллу кыызча тойгъа кюшулгъанына: «печик дженгилди заманы джюрююшю!». Эгечин-

ден юч джылны тамада Махар, кесини джетген джаш болгъанын энди эскергенча, кызланы кёз къарамы бла буруб башлайды. Сёзсюз айбатдыла Наратлыны кызлары, адесбли келин да, огъурлу ана да болаллыкдыла баргъан джерлеринде, алай а... окъуулу джашла, кызла да, кеслерине тартхан, башха болумланы да кёрюрге излейдиле. Ол болумла уа илму бла билим бла джаратыладыла. Махаргъа кёблени джюрек-лери таралады. Ма бусагъатда да аны кызла таба къарагъанын кеслерине элтиб, ичлеринден къууаниганла да болурла. Кёлюне не келсе да, Махар кызланы аяулу кёре, алагъа джарыкъ бетден къараучанды.

Джашлыгъына джангыдан джолугъуб, айырылалмагъанча, Раккуну тебсеую, узакъгъа созулуб, тохтагъанында: «Аперим, Батырны кызы! Емюрюнг узакъ болсун, Ракку»,— деб къартла разылыкъларын билдиредиле. Ракку да Айсанатны къолтугъундан хатерли кириб, кызланы тизгинине табдырады.

Далхат, онг джанына бурулгъанлай, Махарны кёрюб, аны бла джылы саламлашды да, солундагъы джашха шыбырдайды:— абезекни сокъдурт!

Къонакъ джашны разы эте, къобузчу ол излеген тартыуну башлайды да, Далхат, бетине нюр тёгюле, атлай барыб, кызланы ортасындан анга битиб тургъан Айсанатны къолундан тутуб чыгъарады тебсерге.

Кызны къолтугъундан кириб, назик къолун къолаязына джыйыб, тепсей тургъанлай, башхала эштмезча, акъырын ушакъны бардырыгъа табхан джаш кёлюн билдирирге да, кызны ангыларгъа да болады. «Джаш джюреклене бир-бирине ачхан, джангы юйдегиле къуаргъа себеб табдыргъан» деб, абезекни алайлыгъы ючюн айырыб сюедиле джаш адам-ла.

Далхат бла Айсанатны тепсеулерине кёб кёз аралыбды, аланы арасында бютюн да тынгысыз къарагъан Парисбийникиледиле. Кызладан кёл алыр ючюн, ала бла бирер кесекни тепсеб, бир джанына джанлагъан Махар, эгечи бла Далхатны терен ушакъгъа киргенлерин сезиб, аланы сейирлерине эслетмей къарабды.

Далхат бла Махар Абрекни юсю бла сабийликден тенгле-ча ёсгенликге, кёллерин ачыб, нени да, джашырмай, бир-бирине айтырча татахлыкълары джокъду. Далхат, Айсанатны къарнашы ючюн, не кыйын джумушну да аллыкды бойну-на.

Махар а джашха ышанмагъанча кёрюнеди «Ишленмекли-ги, халаллыгъы барды, джангы дунягъа не кёзден къарагъа-нын билалмайма, анычала комсомолда джанларын аямай

ишлейдиле, мунда уа джамагъатха къайгъырыу ышан эсле-
мейме,» — дейди Махар ичинден, джашны болумун тинте
келиб.

Алай а, кеси ёксюзлюкю сынамагъан Махар къайдан бил-
син аны джюрегин?

Тышына къайгъысыз кёрюннгенликге, юйдегини айыбы
бойнундан басыб тургъан Далхатны мыйысын къаллай са-
гъышла кемиреди?!!

Махарны ийнамсызлыгына да сёз табарча тюлбюз. Ата-
сыны юйдегиси кёб тюрюл джанга тюбеб, кёбледен сууугъан-
ды. Тиллери бал, джюреклерин мурдар къан алыб тургъан
ненчаны кёргенди джаш Махар да, сабий кюнлеринден баш-
лаб. Сора кимге да ышаныучу къалай болсун Батырны джа-
шы.

Хар затны ахыры джетгенча, Айсанатны да бюгюн Далхат
бла тепсеюу эртдерек тохтайды. Арбачы биягъы джылтырау-
укъ къара атла джегилген линейка бла Айсанатны юйлерине
алыб кетеди да, Далхат, кёзбау оюнчагъы сыйырылгъан са-
бийча, ызындан таралыб къарайды.

Той-оюн алгъындан мутхуз кёрюне, арбазны кыйырына
барыб, адам болмагъан джанында, хуна буруугъа къабланыб,
къызын хар сёзюн джангыдан эсине тюшюреди да, джаралы
джюрегине джагъылгъан, илешдирген тылпыу ангылаб, солуу
табханча, джарыйды.

Онтёртюнчю башы

Октябрны онджыллыкъ къууанчы, пелиуан къанатларын
джайыб, таулагъа джууукълашханды, хурмет чакъыра. Ол
болдургъан саугъаланы бири—сейирлик шахар да байрам
къан алгъанды.

Брхы суула кёлге ууланнганча, тегерекде джолланы кюч-
леб келген арбала, атлыла джангы шахаргъа къуюладыла.

Тамбла ачыллыкъ байрамгъа узакъ элледен, станселеден
къошуллукулла, бюгюн бери джыйылыб, алагъа хазырланган
межамлагъа джарашадыла. Шахаргъа сыйынмагъанлагъа
къонакъбайлыкъ этерге тегейлиледе да, Хуналыда да кёблени
эшиклери ачыкъды, шахар этегинде да кенг балаганла къу-
ралгъандыла. Чепкен этеклерин белибауларына быстырыб,
дженглерин да ёрге къайтарыб, эркишиле талай джерде мал
соядыла, шахар саулай тишлик ийисден алгъанды. Тышындан
келген тишируула, джангы юйлени терезелерин кенгине ачыб,

тышына кѳууанчлы кѳарайдыла, джарыкѳ ауазлары узакѳда эштиледи.

Областны кѳуллукѳчулары джангы шахаргѳа окѳуу джылны аллы бла кѳчгендиле. Бююн аланы сабийлери, аскер бѳдек тахсагѳа айланганча, бир джерде тохтамай, кѳалайгѳа да атыладыла. Тенгиз чайкѳалгѳанча, халкѳ басынган орамлада аланы излеб табмакѳлыкѳ да бек кѳыйынды.

Шахарны кѳууанчын кѳб джерледе тартылгѳан кѳобузла да джаядыла кеннге. Джанладан башлаб, тѳгерекеде таулагѳа, орамлада тагѳылгѳан кѳызыл байракѳлагѳа, эки ѳзенден уруб келген кѳобанлагѳа дери алапат тартыугѳа эжиу ѳтгенча кѳрюнедиле.

— А кѳыз, ары бир кѳара, ол ариу атлаб баргѳан джаш кѳызгѳа,— деб кѳргюзеди терезеден кѳарагѳан тишируу кѳатындагѳына,— шахарда джашагѳанладанды ажымсыз, насыблыны окѳуу да болур.

— Ол бизденди, Батырны кѳызыды, анасы ауруб, быйыл окѳуудан тыйылгѳанды, ансы Маскуада, Ленинградда окѳугѳанды,— наратлычы тишируу кесини элинден кѳыз бла махтаныры келиб, кѳызны кѳз кѳарамы бла эркелете кѳарайды ызындан.

Кѳачхы аязчыкѳ мор плащыны этеклерин джел ѳтдире, Айсанат, кѳадар халкѳны ортасын джырыб, гузаба барады орамны.

— Адамланы шашхын ѳтесе, кѳайры джортаса?— Майыл аллына тюртюлюб, дженгинден тутуб тохтатады кѳызны. Экинси да бирден кюледиле.

— Оллахий,— дейди кѳб адамны арасындан бир чырпабѳрк акка,— быллай джан кишини да шаштырлыкѳ тюлдю, кѳоркѳса, кеси кѳоркѳарыкѳды бизничаладан,— кѳызгѳа огѳурлу кѳзлерин джетдиреди.

Айсанат биледи кѳайда да кесини сансыз кѳрюнмегенин, алай а алайлыгѳы бла махтаныр акѳылы джокѳду. «Турмуш болдурады адамны ангысын, мен ѳсген халда ѳсселе, кѳызла бары да джылтырар ѳдиле башха тюрлю,» — деген оюму башындан кетермейди.

— Сабийле ѳртденли тышындадыла, анам тынгысызды,— дейди, Майылны сорууна джууаб кѳайтара.

— Баракѳланы кѳатларында болурла, алайгѳа бар,— дженгин бошлайды Майыл.

Айсанат баракѳладан ѳргеде табхырны кѳыйырына дже-тиб, зниште кѳараса: Наратлыдан келген тулпар Бадаланы Алий Хызырчыкѳ бла Ильясчыкѳны, белибаучукѳларындан

тутуб, ёрге кёлтюре да, джерге салындыра, джашчыкыла да харх эте турадыла.

Къызыны эси къарнашчыкыларына бёлюнюб тургъанлай, ким эсе да арт джанындан узалыб, эки къол аязы бла аны кёзлерин джабады.

— Бу туюкю къолла Керимникиле болурла,— дейди Айсанат, бармакыларын джетдиргенлей.

— Алмасты къызыбызда джюрюмеген хыйлалыкъ джокъду,— деб Керим, къызыны эркелете, бир джанына атлайды. Айсанат бери бурулгъанлай, атасы Батырны, Шамсудинни, Хаджиретни, Джаммотну, Гилястанны, Мазанны, дагыда талай адамны ышара туракылагъанларын кёреди. Ала, кёб мычымай, сагыатларына кёз джетдире, халкыны къалынындан бир джанына айырылыб гузаба кеингешге киредиле къобан джагыасында.

«Алийни къатына барсам, элибизден дагыда кёбле табылыб, ала бла саламлаша, кечге къалырма, къалай айырайым джашчыкылары алайдан» деген сагышха кирген Айсанатха, таймаздан ызындан мараб айланыучу Гокканы супу сёзлери эшитиледиле:

— Арнучугъум, нек тураса былайда джангызлай? Биз сени амалтын ёле тургъанлай, биреу алыб къачса не этербиз?,— Гокка, этнучюсюча, къызыны кесине къысыб эркелетеди.

— Къарнашчыкыларымы юйге къалай джыяргъа билмейме, анам сакълаб турады,— Айсанат къолу бла кёргозеди джашчыкылары къайда болгъанларын.

— Мен аланы терк келтирейим къатынга,— Гокка атылыб кетеди да, эки джашчыкыны да къолларындан тутуб келтиредди. Юйге джууукылашыб бара, камсык Хызырчыкъ эгечини къолундан ычыныб адамны къалынына къачады да, Айсанат аны ызындан болады. Джети джылдагы Хызырчыкъ къайдан билсин Айсанатны ашыкъгъанын, бир ары, бир бери чабыб, адам джоппуланы артларына бугъунуб «энди уа тутдум» деб эгечи къолун узатханлай, кюл да къач, иги кесекни чабдырады Айсанатны. Быланы кёргенле да керти оюннга къарагъанча джарыбдыла. Асыры кёб чабхандан, Айсанатны бети къызарыб, солуун кючден ала, къарнашчыгына атылыб бара, Далхатха тубейди да, къысха солуй, тохтайды. Далхатны бетине нюр тёгюледди, кёзлерини гинджилери джарыкъ ойнайдыла, къызыны джашлыгы энгда бир башха тюрюлю айбат кёрюнеди кёзюне.

— Къайры ашыгыб эдинг, Айсанат? — деб Далхат къызыны къолун тутханы бла, бошлаб къоялмай, сейирине къараб

туракылайды да, асыры уллу кёллююк этгенин эскериб, кё-
лун бошлайды.

— Хызырчыкны туталмай айланама,— деб кызы тары-
гыуун айтханлай, джамчылы кишини артындан бери ийи-
либ,— Ма, мен былайдама,— дейди джашчык. Далхат дже-
тиб Хызырчыкны билегинден тутады да, эгечини кыатына
келтиреди.

— Тамбла кыалайда боллукъса, Айсанат?— дейди джаш,
бусагъатда сёлеширге табыкъ болмагъанын сезиб.

— Кесим да билмейме, анам маразды, юйюбюз кыонакъ-
дан толуду, алай а байрамгъа чыгъарыкъ болурма,— ышара-
ды кызы.

Была тюгел айырылгъынчы, Гокка джуукълашады кыат-
ларына, Ильясчыкны кыолундан тутуб, эси кыызгъа кетген-
ден, джашны да эслемей:

— Кыалыб кетдинг да, Джаным,— дейди.

Анзорну эгечи кёрюнгенлей, джашны тюрсюнюне кыара
булут чабады: «была уа бир юйдегича болгъан кёреме» дейди
ичинден.

Гокка, джашны эслегенлей, кыатына барыб кыучакылайды:

— Далхат, кыарнашым, кыайдан чыкъдың?

— Джер джутаргъа унамагъан, кыалайгъа да басады,—
деб, Гоккагъа дюрген джууаб бериб, Айсанатха да мыдах
кыарай, кыорайды Далхат.

Нечик уллу мутхузлукъ чабдырды джаш бла кызыны орта-
ларына Анзорну бу шахарда джашагъан эгечи! «Басма кыа-
тыма» деб да айталмай Гоккагъа, Айсанат кыара туююмчек
болгъанлай джыйылады юйге, алай а кыанын танытмайды.
Насыбха, элден келген тиширыула джумушну кыолгъа алгъан-
дыла да, кыыз болушлукъ табыб, арт балконнга чыгыб,
эшикни да джабыучугъун тартыб, кеси сагъышы бла энчи кыа-
лады.

«Джарыкъ джаннган шынкыартха суу кыуюб джукълат-
ханча этди Гокка. Бу тиширыу, тутхан ишине асыры кыызгъан-
дан, кюн сайын келиучю болгъанды юйюбюзге, кюлген, ойна-
гъан кибиб эте, кесин да алдыргъанды анама. Алай а анамы
хапары джокъду Гокканы былай кёб нек келгеинден. Анзор-
ну начас эгечини мураты толмазы уа хакъды. Сабийликден кёз
туурамда айланыучу Далхатны суюмеклигин теблеб, кыалай
джалгъашырма джюрегим алмагъанлай»— дей келеди да,
«окъумай кыаллыкъ толме, сора неге бошлайма кесими керек-
сиз кыайгылага?» деб кесине айыб этеди. Дагъыда бир ке-
секден, тюшдеча, Далхатны мыдах кыарамы кёрюнеди кёзюне.

Кеси сагъынмагъанлай, Анзорну юсюнден сёз айтыргъа ушагъыусуз болады, ансы, джашны кёлюн джапыра биллик эди Айсанат.

Ючде тургъан къарнашлары, Анзор бла Далхатны къаплы джаулача болгъанларын ангылабды Абрекни джазмасындан. «Эшек гуммосча, къайдан джабышды бу Анзорну къайгъысы да?» деб ачыуланады къыз.

Айсанат балкондан кеси ачыкъ кёрюмсенлей, тышында болгъанны кёреди, алай а, эки кёзю, тубан басханча, армау къараб, эсин бир затха бёлмей, олтурады четен шиндикде.

— Къайры бугъунубса, ариучугъум? — балконнга ачылгъан эшикни кыйырындан биягъы бездиргич къарайды да, къызны къанын таб кёрмей, аны къобара айланмай, къатында алаша шиндикчикге олтурады,— аурубму къалдың?

— Неми да билмейме...

— Далхат бла сёзюнгю бёлгеним ючюн тюл эсе, мени кёрюб болмагъанча къарайса.

— Ол сени къарнашынг шойду да.

— Мени андан эсе багъалы къарнашым ма бусагъатчыкъда келгенди шахаргъа. Кесн да сени кёрюрге ашыкъгъандан, чыдамсыз болуб ма бу джазманы ийгенди,— къагъытны шиндигини юсюне салады.

— Манга бирини да кереклиси джокъду, мен окъургъа керскме... Сен да мени ызымдан къуууб айланынганы кёй, менден тамада кызла кёбдюле къартайгъан Анзорунга,— Айсанат Гокканы сууургъа излеб, айтырын айтыб, къорайды балкондан, джазманы да сансыз этиб.

Анзорну Къарачайгъа келтирген—эгечи Гокканы бу джазмасы болады:

«Мени багъалы къарнашым Анзор, сени аманатынгы толтура, кюн сайын джокълайма Айсанатны, кесим да аны кёрмей чыдаылмазча иленгенме. Джашнай барады къыз. Сен да, мен да Ленинградда кёрген кызыбыз онджетиге атлагъанлы юч ай ётдю, кеси да толгъан айча болгъанды. Кёбле тюшюбдюле ызындан, игиге кимни да къарайды кёзю. Анасы ауруб, быйыл окъуудан тыйылгъаны бизге чюйре тюшеди: сен, институтха джарашханынг бла, окъууну ташлаялмазса, кыздан ышангылы джууаб табмасанг, аны марагъанла уа аз тюлдюле, къайсына болса да тагъылыб къалырча боллукъду. Сени юсюнгден аз-буз сагъынган да этгенме, алай а эсин бёлдю деб айтырча ышан табмайма, джылынгы кёбсюне болур дейме. Санга джыйырма төрт болады, сегиз джылды арагъызда башхалыкъ. Ол

кѣб тюлдю, билирге излесе. Къыз кимден да Далхатха тарта болур деб ишек этеме. Сен Терк башындан Москвагъа барыб, окъургъа джараша айланынган заманда, Далхат тынгылаб турмагъанды. Кеслери да бир ёзенде джууукъда джашагъаидыла, билесе. Энди сёзню кѣб чайнагъандан хайыр жокъду, ишни ызындан тюшерге керекбиз. Насыбха Батырлары шахаргъа кѣчюбдюле. Октябрны байрамына бери табылыр мадар эт, ызынга кечикгенинг болса да, доктордан къагъыт алырбыз ауруб мычыгъанынга шагъатлыкъгъа. Юсюнге джарашуу кийимле алыргъа ачха да ийгенме.

Ненг да къалгъанладан баш болсун. Эсен кѣрюшейик. Сени джаны киби кѣрген эгечинг Гокка».

Къыз аны сан этмегенликге, Анзор джашаудан хапарлы, ишленген, джамагъатда иги бла айтылгъан джашладанды. Элни баш юйдегилеринден бола келсе да аллындан, джангы дунягъа илшибди. Анзор ёсген юйюрге мунуча тюзлюкню къоруулагъан, неден да адамлыкъны багъалатхан табылмаз десек джангылмазбыз. Кукалыкъны, алдаулукъну кѣрюб болмагъан Анзор, эгечи айтханын этмей, юсюн джангыртмай келгенди къызын кѣрюр муратда. Гокка кимни да кесича кѣрюб джазгъанлыкъгъа, Айсанатны тыш къарамгъа кесин алдатмазын Анзор ангылагъанды. Ким да ушатады джарашуу кийимлин, алай а кийимлени ичинден кѣрюнген адамлыкъ сыфат къолайлы болмаса, эсли кёзле сансыз къараучандыла аллайгъа.

Биз, багъа бере сёлешгенликге, Анзор да къуру болмаз кемликден. Аны болумун заман билдире барыр. Бусагъатда ол, джолоучулукъ талдырса да, кесин тирилтиб, къызгъа тюберге умутланыбды.

— Бюгюн джолубуз болмазчады, къыз нек эсе да бузулубду, адам айтханынга бюгюлюр къаны джокъду, джазмангы да сансыз этиб «манга киши да керек тюлдю» деб, дюрген сёзлени юсюме силдсб, мени кесим джангызлай ташлаб кетди,— дейди Гокка бети тюрлениб, Анзорну къатына келиб.

Анзор сёз айтмай, кёзлерин джумаракъ этиб, сагъышлана туруб, эгечини джанына тиерине да къоркъа:— асыры кѣб кѣрюне бездирген болумуса, Гокка, джаш къызын,— дейди.— Да, къайдам, мен да билгенимча этеме, сен да бери джетер-джетмез, къолума джазмангы тутдуруб, джунчутдунг да, тюбег айырылгъанлай, джангыдан барыргъа керек болдум Батырлагъа, къызгъа учуз кѣрюнюрча этдим кесими. Кел энди, юйюбюзге барайыкъ да, сен да бир кесек солу,— экиси да муал атлай, узаядыла къыз джашагъан юйден.

Онбешинчи башы

Гокка бла Айсанатдан айырылгъан Далхат, кемире тургъан къайгъысын тунчукъдурур дыгаласда, Джаланджюкден келген къазакъланы тойлары таба атланады. Юс кийими, санын кыймылдатыуу, кёз къарамы билдиредиле сормагъанлай адамны окъуулу болгъанын.

Джаш къатларына джуукълашханлай, къазакъ тиширыула аны арагъа аладыла, мыдахлыгъын сезиб, джарытыр муратда, кеслерича джююлдей, къоймай аракъыдап уртлатыб, солуу бермей, кёзюу-кёзюу тепсейдиле аны бла.

Эртденли ауузланыргъа эсине келмей, ачкъарангылай тургъан Далхатха биринчи уртлам да татыгъанды, алай а орусча уста сёлешген таулу джашны илешдирирге излеб къазакъ эркишиле да, аны сауутун къуру къоймайдыла, кеслери да кефлениб джырыны бардырадыла.

Джаш стансечилени араларында несин да билмей тургъанлай, Къандаур артындан кысыла келиб, имбашына къолун салады:

— Далхат, нечик иги болду сени табханым, бир бек тансыкъ болгъан эдим санга.

Къандаур огъай, кесини атасы келиб сюелсе да аллына, Далхат танырча тюлдю. Бети кызарыб, кёзлери чартлаб чыгъаргъа джетиб, эришлерин къаты кысыб тегерекке къутургъан тууарча къарайды. «Муну бу къарамын Айсанат кёрсе эди» деген оюмну башына келтиреди Къандаур, неден да алгъа Далхатны хурджунларын къармаб, ачхасын кесилерге умутланады.

— Биз къараб тургъанлай тонаялмазса бу джарашуу джашны,—къамалы къазакълы, хыйла ышара, мангылайы бла къарайды Къандаурга.

— Сиз хахолланы таулулада ишигиз джокъду, къарачайны джеринде биз исбиз, сиз къонакъсыз, бу джаш да менн къарнашымды,—деб Къандаур Далхатны ачхасын къолгъа джыйгъанлай, Бойко къазакъ хыны къан алыб атлайды алгъа:

— Не хахол, не таулу хапар айтаса? Барыбыз да къарнашлыкъ байрамгъа джыйылгъанбыз, муну да санга ышаныуну билмейме, аууз тылпыуунг душманпыккычады, совет адамгъа ушамайса,—деб, Къандаурдан ачханы сыйырады, тегерекде халкъ да кёл кенгдириб кюледи. Къандаур ишни арты аманнга джетерине къоркъду болур эди, къазакъланы орталарындан терк къорайды.

Бойко, адамланы туураларында ачханы тергеб—джыйыр-

ма беш тюмени барды,— дейди. «Къайдан табайым ышангылы адам, ачханы да, кесин да аманат этерге?» деб, Бойко сакгышха киргенлей, Далхатны къатына Наратлы курортну Советни тамадасы Шамай келеди. Джашны халын таб кърмей, къазакълагъа башын булгъай, айыб эте айтады: — Байрамгъа тюбеу деб, адамны былайгъа джетдирирге боламыды?

— Къызла тартдыргъанларын билмей, эркишиле да, джашха илешгенден артыкъ тигим этгендиле мен былайда болмагъан заманда,— дей келиб, Бойко ачханы Шамайгъа узатады,— бу джыйырма беш тюмен да джашныкъыды, аязыса берирсиз. Мен Джаладжук стансе Советни тамадасыма, сиз мени танымагъанлыкъгъа, мен сизни билеме.

— Сау болугъуз,— Шамай, Бойкону къолун тутуб, бюсюреу этеди,— бу джаш ёксюз юйдегини тамадасыды, юйюню джарлылыкъын баджаргъандан озуб бир заманда да берген болмаз кесин ичгиге. Энди муну наратлычылагъа элтирге керекди,— деб Далхатны къолтугъундан киргенлей, ол артына тартады да, Шамайгъа болушургъа бир къазакъ чыгъады: — Я способлю.

Ол Далхатны аякъ юсюне салады, алай а халек эсирген джаш, сюелиб туралмай, ауаргъа джетгенлей, Шамай бла къазакъ эки джанындан тутадыла. Пелах неди дессиг — несин да билмезча болгъан Далхатны Батырлары джашагъан орам бла элтирге тебрегендиле.

Гокка тышына кетгенлей, балконга къайтхан Айсанат, тегерекге кёз джетдире туруб, экеуленни араларында сыйрелиб келген Далхатны къреди. «Оу, олмуду?!» деб, ийнанмагъанча, битеди аны къарамына. Қылын чачы тозураб, тыш кёлегини тиймелери тешилиб, эзиуню ичинден ич кёлеги агъара, тюрсюню да джерк бояугъа алынган терича, къызгъылдым саргъалыб «ол джашды» деб адам бегиталмазча къаннга кириб озады Далхат, ташадан къараб тургъан Айсанатны къаты бла. Қыз асыры ачыгъандан, бетин эки къол аязы бла джабыб, солууун кысха ала, олтурады. Далхат бла къуаргъа умут этген алапат джашауу тенгизге кёмюлгенча кърюнеди кёсюне.

Эсиргенни хапарын эшитсе да суууйду къызын джюреги, кёсю бла кърген а андан да аманнга джетерине не сёз. Ай, медет, нечик улуу джангылды Далхат! Анча джылны къадалыб сюеген сыймеклигини къаласы, экиюч сагъатны ичинде, оюулургъа тебрегенча люююлдеб башлайды.

— Айсанат, къалай тураса рахат олтуруб, бу къадар адам басынган кюнде? Хайда, бери чыкъ, биргеме тебре обкомгъа,— дейди Майылны къызы Патя, орамдан къычырыб.

Башын ёрге кёлтюрюб, ким сёлешгенин кючден эскериб, джукъудан белюппигенча, армау къарай, къобады орнундан Айсанат, Анзорну окъулмагъан джазмасын да сансыз къоюб,

Тышындан келген тиширыулагъа тюбев, аланы тамблагъа байрамгъа тыйыншлысыча хазырларгъа, шахарчыладан талай адам сайланыбды да, Айсанат бла Патя да ол джумушдадыла. Экси да кёб джерге джетерге, къадар адам бла тюбеширге керекдиле.

1927-чи джылны ноябрь айыны джетинчи кюнюн эртдеден сакълагъан Айсанат, кёзююне джетгенинде, басар ташын билялмай къалады, Далхатха кемсиз ачыгъандан. Басхан джерин джарытыучу къыз, ким да учунуб атлагъан кюнде, кёрген алджарча кыйынлашханды, джарыкъ тюрсюнюн терен мыдахлыкъ башхартханды. Патя кимден да алгъа сезгенди Батырны кызын, не эсе да, бир уллу сагъыш кючлегенин, алай а аз да ишек этмейди джаш кызычыкыгъа сюймекликни кыйгъысы терк джетгенди деб.

— Ауругъанынг затынгмы барды? Тюрсюнюнг къолайсызды,— дейди, биргесине атлаб баргъан Айсанатха джити къараб.

— Огъай, аурумайма.

— Да сора не болгъанды санга?

Кесинден беш-алты джылны тамада кыызгъа ичин ачаргъа тартыныб, башха сылтау излей тебрегенилей, къайдан эсе да ычхыныб келген акъ атны эслейди да, джюреги энгда бир тюрю тынгысыз тебиб башлайды. Джери бир джанына дженгиб, джюгени сюйрелиб, кызыу келе тургъан ат, аллында адам джоппуну кёрюб, къалайгъа бурулдургъа билмей, мурукку этгенлей, Айсанат, джетиб джюгенинден тутуб, джалын сылаб эркелетгенинде, ат, бойнун узатыб, разылыгъын танытханча, башын кызыны башына тирейди. Муну иесин кёзюне кёргюзюб, кызыны санлары титирейдиле. Айсанатны насыбы тартса, бу тилсиз хайуан бла кёз ташада энчи къалыб, ичин анга тегер эди.

— Тохта, мен аны ийманын тубандан чыгъарайым,— Къандаур темир бет алыб, атны къатына джууукълашханлай, ол, арт аягы бла сермеб, джашны сойландырады.

— Нечик акъыллы хайуанды, кимни къалайлыгъын библиб къалгъан,— деб джарыкъ ышара келеди атны аллына Къандаурну ызындан джетген хурмет къанлы Зекерия,— Айсанат, джылкычы болубму къалгъанса? Кимникиди?

— Наратлы курортдан джашныкыды, Далхатныкыды,— деб ангылатады арлакъда сюелиб тургъан Патя.

— Рабфакны тауусуб келген Далхатныкымыды?

— Алайды.

Къандаур тобугъуна къадалыб, джыгъылгъан джеринден кючден кѣлтюрюле, ат таба къайырылыб къарайды, алай а джаш тѣлюге башчылыкъ этген Зекериядан къоркъуб, алайдан ауур асхай джанлайды.

— Карней,—дейди Айсанат, Зекерияны эркелетиб айтылгъан атын айта, — энди мени джылкъычылыгъым керек болмаз.

— Огъай, башынга бошса,—деб, кюле, джюгенни къолуна джыйыб, атны джерин тюзегеди, — бу арну атны суу-салам этди былайдан асхай кетген, не дерти бар эсе да мунга. Кимге болса да, ышангылы адамгъа аманат этиб, къонакъланы атлары тургъан джерге ашырайым, сиз дженил атлагъыз, аллыгъызгъа къараб турадыла, — деб къызлагъа, арлакъда эркишиле таба бурулуб кетеди, атны джюгенинден тутуб.

— Далхат, халек эсириб, экеуленни орталарында сюйреле озгъанлы джарым сагъат да ѳтген болмаз эди,—джан аурутуб хапърлайды Патя Айсанатха; — ким эсе да аманлыкъ излеб ичиргенди, иги джашны сыныкъ кѣргюзюр ючюн...

— Сора иги джаш къалай унады аман адамны айтханын этерге?

— Ким кимни билнѳ къалалады кѣлюн? Харамлыгъы болмагъан кимге да ышанады, кимни да кесича кѣреди, аманлыгъына тюртюлмесе.

Андан ары Далхатны юсюнден сѣлешсе, кѣлюн билдириб къоярына къоркъуб, Айсанат сорууун тохтатады. Патяны сѣзлери джанына джарасала да, ауур сагъышын ташлаялмай ѳрлейди обкомну межамыны атлауучларындан тамада тенги бла.

Оналтынчы башы

Ауур джюгю бла тик сыртны ѳрге атланган джанчады бу джыллада джангы джашауну барыуу. Аны аяусузларгъа, мараргъа табылгъанла да, ашланган джарада джаратылгъан къуртлача, заранланы джетдирмей къоймайдыла.

Хыйлалыкъгъа юренчек душманла, бегимсиз адамланы кеслерине тартыб, аланы юслери бла кѣб аманлыкъ этедиле.

Джангы дуняны джаратылырына ашыгъыб туруб, энди кюннге чыкъгъанланы орталарында да табыладыла зарла, тукъум айыргъанла, тиллери бла от сала айланганла. Ала класс душманланы иннетлерин билалмай, къабханларына тюшгенлери да болады. Кѣб тюрлю лагъым бла партиягъа киргенле да аз тюлдюле джаулада. Быллай халда къралны оноуларын толтуруу да тынч тюлдю. Тюз иннетли джамагъатны тутхан джолу-

на ташны-агъачны къуюб, джюрюшюне тыйгъычлыкъ этгенле алкъын кёбдюле.

— Аллыбызда джылда партияны тазалау башланнгын билебиз, алай а кимлени аякъларындан къалай алыргъа керек болгъаныбызны энгда ангылаялмай барабыз, заман а тохтаусуз ётеди,— дейди суюмсюз киши Қъара-Киши Ахмадьяны фатарында олтургъанлагъа, айтыгъыз кёлююзге келгенни, — Қъара-Киши, джууаб сакълай, кёзюню кыйырын джетдиреди татахларына.

Қъара-Киши бла сёзюн бир этиб, тилчилени аманлыкъгъа ууларгъа тышындан келген уллу санлы Қъачхан, кесине сый чакъыра, «мен а сизден онглу билимлиме» дегенча, юйню къабыргъаларына олтургъанланы башлары бла къарай къобады:

— Қъандаур, — дейди ол, маймулча ышара олтургъаннга кёз къарамын тиреб,—сен газетге джазарынгы дженгил тындыр. Ол чыкъгъанлай Батырны онгун алааллыкъбыз. Гилястан бла Алимханны, Джаммотну, Керимни, дагъыда башхаланы аякъ орунсуз этиу да кыйын тюлдю. Тынгылаб турмай, тирилсек ётюрюкдю, кертиди деб къарамай, аманлыкъны къаныбызгъа джарашмагъанланы юслерине кюреб, комиссиягъа къагъытла берирге керекди. Ансы бу тазалаудан кутулсала, аякъ бегитирикдиле, бизге къатылыб башларыкъдыла. Мен эртден бла ызыма кетмесем, ауузгъа тюшерикме, мени марагъанла да бардыла. Барыгъыз уста джаза билгенлесиз, узаймагъыз, партияны тазалау талай айдан башланлыкъды. Бу сагъышылгъан адамланы юслеринден ким нени билгенин эшитирге сюе эдим,——деб Қъачхан олтургъанланы барына башха-башха кёз джетдириб, чёгерге тебregenлей, фатарны иеси Ахмадья къобады орундан, мыйыкъларын эки джанына сылай.

Кир иннетни джюрютгенлени бусагъатда тыш къарамлары бла билаллыкъ тюлсе. Қъара-Кишини харам кёзлери бла Қъандаурну таймаздан хыйла ышаруу бир кесек ангартадыла ансы, къалгъанланы фитналыкълары билинмейди. Ахмадьяны къарамы да шыйыхныкычады, сыйдам джюлюннген сакъалыны тегереги ингил тартыб, ингичге къара къашларыны тюбюнден ала кёзлери уятлы къарагъанча кёрюне, къалын мыйыкъларыны тюбю бла эринлери кыззара, макъамы, сюеги—бары бирча джарашуу. (Ах,къалай алдаулукъду бир къауум адамланы къарамлары!).

— Мен сагъыш эте келгенме да Гилястанны онгун алырча зат табайма, эшда, муну юсюнден бир бегимли хапар кьураргъа керекди. Кимни болса да шагъат этиб, акълада айланганча кёргюзейик дейме? Алимхан афендини туудугъу болгъаны хакъды, аны юсюнден деменгили къагъыт джарашдырыб

Къачханнга табдырсакъ, ол аны тыйыншды джерге берир, Алимхан тышында ишлегени таб болгъанды бизге, аны эрт-деден билмегенле джазгъаныбызгъа ийнанмай къалмазла. Керимди да Дагъыстанда байланы бирини кызын алгъанды. Дхаммот да гимназияда устазлыкъ этиб тургъанды, къалай джол табхан эсе да ары. Майыл да Хаджиини туудугъуду, башхалагъа бирер затны илиндирирге къолубуздан келликди.

— Огъай, сен айтхан чурумла къарыусуздула, алагъа талай ауур терслеуню къошаргъа керекбиз, сёз ючюн, барын да джалчы джекгенча кёргюзюрге нек болмайды? Къой огъай, токълу берсенг да табаргъа боллукъду хар элде джалгъан шагъатха джалчы,— деб, ётюрюкню джарашдырыргъа кызына, орнуундан кёлтюрюледи Кебир.

Кёбге барады бу джыйынны кенгеши. Кимлеге уулары джетерин джашау танытыр. Насыб табар эдиле тюз инсанла, Къара-Кишича, Къачханча, Къандауурча, дагъыда алачала къуруб къалсала. Аллай кюн а тууар деб бегитирик, эшта, табылмаз. Табигъатда хар не да бир кебге джыйылыб къалмайды, огъурлу джанланы араларында огъурсузла, джараулу битимлени къатларында заранлы тамырла, аман хансла да тубейдиле.

Онджетинчи башы

Сабыр Донну этегинде ёсген ишчи шахар Ростов джалын тартхан къатыш-къура мекамгъа ушаш кёрюнсе да аллында, Айсанат, мында окъуб башлагъанлы бекден бек илеше барады былайгъа.

Джюрегине тынчлыкъ табдырмагъан сагъышланы кенгиге атыб, кесин окъуугъа бериб тургъан Айсанат кюнортадан бери тюрю тынгысыз болгъанды. «Кёзле, кёзле, мурдар кёзле», дейди ичинден кыыз. Муну бла бир отоуда джашагъан төрт студент кызыны бири акъчач карел кыыз Вера Таркш, кесин джангыз шиндикде олтуруб тургъан Айсанатны къарамын таб кёрмей:

— Былай нек тюрленнгенсе? Сёз бла джанынгы кыйнагъанмы барды?— деб, къатына олтурады.

Джууаб берирге ашыкъмай, халал тенгини ала кёзлерине къарай туруб,— Вера,— дейди Айсанат,— сёзюм къодулу болурун суймейме, сенден а джашыралмайма.

— Айтханын кесимде къалырын билесе, тартынма да айт,— Вера назик къолун Айсанатны имбашына салады.

— Джайдан бери онсегизинчи джылым барады. Мен кесим

билгенли, кѣб кыйын, кьоркьюулу халгъа тюше келгенме,—
Айсанат сѣзюн юзюб, нелени эсе да эсине тюшюре, кѣзюн чы-
ракъгъа иеди.

— Керти айтаса, бизни джылыбыздагъыла ачлыкъны да,
урушну да сынагъандыла.

— Ачлыкъ да, ачыкъ урушну зарауатлыгъы да саулай
джамагъатха джетген эдиле, кеслери да кѣбге бармай тохта-
гъан эдиле. Аладан да ауур тийген затла бардыла джашауда,
Вера.

— Сен кенгден келтире турма да, кысхасы бла айт, не
болгъанды санига?

— Бююн, къалам алыргъа вокзалны къатында киоскагъа
баргъанымда, екеулени кѣрдюм. Экисин да бизни элибизден
адамлагъа ушатыб къарагъанымда, тѣрт бѣрю кѣз чанчылды
манга. Бирини юсюнде командирле кийиучю джангы кийимле-
ри, бирси да, адам танымазча, дончу къазакълача кийиниб,
саргъылдым мыйыкъларыны учлары ѳрге айланыб. Экиси да,
ауузларындан сѣз чыгъармай, мени сейириме къараб турдула,
кѣз къарамлары бла тилсиз ушакъны бардыра. Къатлары бла
озуб бара, юч къызыл абычар да честь бериб оздула командир
кийимлиге, аны ким болгъанын билмей. Тѣрт къаламны алыб,
къанымы танытмазгъа дыгалас эте, алъйдан отдан джанла-
гъанча кетдим. Арлакъгъа узайыб, бери бурулгъанымда, ызым-
дан келе тургъанларын эслеб, тахсамы бермез ючюн, темир-
чиле таба баргъанча этиб, аладан ташайгъанлай, тѳгерек ай-
ланыб, бери чабханлай джетдим.

— Кимле эдиле сени кьоркьутханла?

— Мен джангылмай эсем, командир кийимли акъланы за-
манларында тюз адамланы союучу мурдар Отарды. Ол, къа-
чыб тышында джашай келиб, къаллайла джарашхан эсе да,
атлы аскерге командирле хазырлаучу школда окъугъан хапа-
ры барды Краснодарда. Къазакъ кийимле да акъ абычар
Сослан бизде тинтиуюлно бардыргъан эди деникинчиле бла.
Аны бурунгу джыл Ленинградда кесичала бла кѳрген эдим
ташадан. Ол да кесин табдырмай джюрюйдю.

— Сен а хомух кѳреме, къоян уучуладан къачханча этмей,
алайтын озгъан кызыл абычарлагъа билдирсенг да табарыкъ
эдинг джакълыкъ.

— Сора мен алагъа сѣзюмю ангылатхынчы сакълабмы тур-
лукъ эдиле бандитле?

— Ала къалай билаллыкъ эдиле сени сегиз-тогъуз джыл-
дан бери кѳрмегенле?

— Танымасаламы къарарыкъ эдиле манга харам кѣзден?

— Да сен алагъа не пелах этгенсе, быллай бир къоркъарча?

— Джангы джашау къуаргъа башчылыкъ этгенлени кеслерин да, юйдегилерин да кёрюб болмайдыла класс душманла Атамы онгун табмагъандыла ансы, эртде бошарыкъ эдиле андан. Мен да аны джолунда барама, мен революционерни кызыма, Вера. Алайлыгъым бла махтаныр акъылым джокъду, санга билдириге излейме бизничаланы таймаздан кыйын халда тургъанларын.

— Сен бюгюн кёргенле санга хата эталмазла, властан «тартынмай.»

— Иш анда тюлдю, мени ёлтюрюле деб къайгырмайма, джауланы бошлукъ табыб джашауларыды мени инджитген. Эталгъан аманлыкъларын этиб, башха къабха кириб, танылмагъан джерлеринде кеслерине честь бердириб, ичлеринден кюлгенлени кёрген къалай табар рахатлыкъ?

Вера бла Айсанат ушакъларын тауусхунчу, биргелерине джашагъан кызыла кюле, ойнай киредиле эшикден.

— Хар не да джараша барыр, ауур сагъышладан хайыр джокъду,— дейди да Вера, Айсанатны кёзюне джылы къарай къобады орнундан.

Кызыла Айсанатха кёз джетдиредиле, Вераны сёзлерин не ючюн айтылгъанларын билирге излеб, алай а ол джукъ сездирмейди, китабларына эсин ийгенча, алагъа къараб башлайды. «Эшта, бизни джаш кызчыгъыбызгъа суюмеклик ауруу къаджыгъа башлагъан болур» деб, кёллерине былай келтире, кызыла кеслерини джумушларына кёчедиле.

Айсанат студентлени барындан да джашды, Вера да юч джылны тамадады андан. Дагъыда муну нёгерлигин, муну тенглигин онгсунадыла кызыла да, джашла да. Не кюдю рабфакчылары Айсанатха тартхан. Чырайлы джаш кызыла къайда да аз тюлдюле. Аланы барына да илешиб къалалмайды адам. Кимини ангысы, тин байлыгъы кесине тартады, кёбле да тыш къарамлары бла халилери бир-бирин туталмай, джюреклеге джол табалмай къаладыла. Айсанатны къаллай джан болгъанын, эшта, **окъуучу** кеси ача барыр.

1929 джылны февралы, дертли джаныуарча, хынылыгъын кёргюзеди, бир боранны джибериб алгъасатады, бир хауаны бирден бузлатыб, солуунгу алалмазча этеди, аз да джууашлыкъ танылмайды кышны арт айында.

Ростов да бу кюнледе, оту джукъланган гюрбеджича, тегерегин сууукълукъ кючлеб, къуу-шууду.

Айсанат, мор беретчигини тышындан къалын джюн джау-лукъчукъну кысыб, къара джагъалы пальтосуну этеклери

ары-бери къаблана, ачы аязда гузаба барады рабфакны окъуу мекаямына. Тыш эшикден кириб, кенг басхычладан атлай, экинчи этажына чыккыганлай, онг джанында комсомолну комитети джыйылычу кабинетни эшигин ачханында, талай джашины, кызыны столгъа ийилиб джаза тургъанларын кёредн да, джылы кийимлерин такыгычха илиндириб, столну джанына ышара олтурады. Кызыны сууукъдан бети кызыарыб келгенин эслеб, кабинетдегиле джарыйдыла. Комитетни джууаблы секретары Власов Петр а кимден да уллу кыууанч табады, Айсанатха тюрберге чурум чыккыса. Кыыз а билмейди сабыр сёзлю акыыллы Петрну бу кёрюннгенлей нек джарыгынын.

— Тамбла рабфакга кыонакыла келликдиле, газет эртденбла эртде огъуна тагылыргъа керекди, суратла салыуну баджаралырмыса, огъесе болушлукыгъа энтда биреунюмю чакырайыкы? — Петр ийнакы кыараб сорады Айсанатха.

— Киши да керек тюлдю, джазылгъан затла кыолума табылсынла ансы,— Айсанат бояуларын, тюрлю бетли кыаламларын, таза кыагытларын узун столну бир джанына орнатыб, ишлеб башлайды.

Кыабыргъа газетни хазыр этиб, редколлегия чачылыргъа кечени ортасы бола чыгъады тышына. Бары да студентле джашагъан уллу мекаямгъа алланыбдыла хатерсиз бу сууукы кече. Айсанатны аяулу кёре, кыызла ортагъа алыб, чаба, джорта, фонарланы мутхуз чыракылары джарытхан тротуарланы артда кыалдыра, джашладан алгын джетедиле тургъан джерлерине.

Айсанат тышындан тюшгенлей, джукъусураб башлагъан швейцар,— тохта, джазма келгенди, тебсемесенг берлик тюлме,— деб ышарады. Олсагыатдан кыызла ауузлары бла стемейни тарта, харс ургъанча этедиле да, Айсанат тар джерчикде тегерекге баргъанча, санларын ариу кымылдата швейцаргъа джууукылашыб, акъсакыал акка джарыкыланыб узатхан джазманы алады.

Абрекден келген джазманы энчи окъургъа табылыкы табалмай, джастыкы тюбюне салыб джатады орнуна, кеси да терк кетеди джукъугъа.

Онсегизинчи башы

Эртде кыобучу кыызла Вера бла Айсанат бюгюн да юренчек заманларында, бет-кыол джуууну да тындырыб, эртденги азыкыларын столгъа салыб, ауузланыб башлайдыла. Тенгини орундугъуну юсюне атылыб тургъан пакетин эслеб:

— Кимденди? — деб сорады Вера.

— Къарнашым Абрекденди, — алайсыз да окъургъа ашыгъыб тургъан Айсанат узалыб джазманы алады да, ичинден окъуб башлайды:

«Мени кимден да багъалы эгечим Айсанат, кюнюнг айшы болсун! Сен билгенча, Свердлов рабфагда окъуй туруб, бир кесек мараз болгъанымда, окъуудан айырылыб Къарачайгъа рахат къайтхан эдим. Алай а боюнсхагъа сабийликден джегиле келгеним, юреннгеним амалтын, къб мычымай ишге джарашдым. Мен Сары-Тюз школну устазыма. Меничаланы бу кёзюуде дерс бернуден сора да джумушлары уллуду, таймаздан ангылатыу ишни бардырыб турургъа керек болабыз джамагъатны арасында. Бу зат а алай тынч тюлдю. Энди уа урунганла къбню биледиле, ангыладыла деб тургъанлайынга, тюнене санга къулакъ асыб тынгылагъанла, джарыкъ къанда халал къарагъанла, экинчи кюнюнде кёз-къаш бермей озгъанлары болады, кимсени эсе да уулары джетиб. Бек къыйынды, эгечим, бусагъатда Къарачайда халны къалай тюзетирге боллугъун билмеклик. Ишни бир джанын кёлтюрсек, бирси джаны оюулады. Партияны тазалау да биз мурат этгенча башланмады бизде: оноучула къауум-къауум болуб, бир-бирин союб башлагъандыла, арты къалай бошаллыкъ эсе да.

Эй, эгечим, биз Москвада кёре юреннген тюзлюк алкъын орун табалмайды таулада. Керти адамла аны ючюн тюшедиле аякъ тюбге.

Ол сен Ленинградда кёрген бёрю джыйын да, андан да аслам болуб, къалайгъа да заранын джетдире айланган хапары чыгъады.

Бизни эллерибиздеча, Донну тегерегинде да, башха джерледе да аз болмазла джашауну чойресине тартханла. Алай а мен ийнаыбма Ленинни партиясы тутхан джолну тюзлюгюне. Ёлюр гёбелеккеле кеслерин отха ургъанчады бизни бюгюнлюке джашауубузгъа бузукълукъ этгенлени халлары.

Кесими сагъышлы этген затланы текмей чыдаялмай джаздым былай къб. Энди Далхатны юсюнден талай затны билдирирге керекме, аллахым бар эсе. Бусагъатда Далхатны кёрсенг, анга этген къатылыгъынга сокъуранмай къалмаз эдинг, сабийликден башлаб иги халиси бла кесин сюйдюрюб тургъан джашны бир джолда сынгар джангылгъанын кёргенлей, анга арт айландырыгъа джараймыды? Аны башын тегерек айландыргъан сен тюлмюсе? Сени ычхындырыб къояма деб, джанын къолуна алгъанча таймаздан

санга таралыб тургъан Далхат Анзорну эгечи бла татахлыгъынгы кёрсе, отдан кёлөк кнерин а билирге керек эдинг сен. Сен а кесинге сабырлыкъ тарталмадың, анча джылны санга таралыб тургъан халал джанны къатынга бастырыргъа уамагъандан озуб, джазмасын окъургъа да излемей, ызына ийиб къойдунг. Аны къолуна къараб тургъан ёксюз къарнашчыкълары, эгечи, рахын атасы болмасала, Далхат кесинден бошарча кюннге джетгенди сени амалтын. Ол облопону тамада инспекторуду, ишни юсю бла да кеси келеди элге, не мен барама анга. Тюбегенибиз сайын сарнау этген къанда кёрюнеди, не бла кёл табдырыргъа билмейме. Бу арт айлада атасы бла ёге анасы юдегиленсин деб айтдырыргъа къалгъандыла да, бютюн да къыйын халгъа тюшюбдю. «Кимни болса да алыб дунямы къарангы этерге джюрегим тартмайды, башханы сюяллыкъ тюлме» деб бирси кюп ичин билдиргенди манга. Эй бёек эгечим, кёкню къаралдысында джулдузладан энишгерек тюшюб, джерге да бир къара. Ол заманда ангыларса Далхатча джашланы сандан бир болгъанларын. Бусагъатда аны джамагъатда сыйы уллуду, артыкъсыз да устазла бек багъалатадыла.

Сизни арагъызда келечилик этгеним тюлдю, сени кёзлеринги джабыб тургъан уллу кёллююк ауну къоратыр дыгаласда джазама къадар сёзю. Сагъыш эт. Бююнлюкде сени окъуудан айырыб Далхатха джалгъаргъа излеген джожкду. Неден да бек кереклиси сени амалтын дунядан тас болуб баргъан тенгеме эс табдырууду, арагъызда бузну эритнудю. Бу затны юсюнден къысха заманны ичинде сенден джууаб келмесе, мыдах боллукъма. Башха хапарым джожкду, сен сорлукъла бары тынч-эсендиле.

Санга ашхылыкъны барын теджей, сени джууабынги сакълаб турлукъма. «Чапай» къарнашынг Абрек».

Айсанатны санлары бирден титиреб къыйынлашады, Далхатны хапарын билгенинде. Муну таба кёзюн джетдире тургъан Вера да ангылагъанды къызны бети тюрлене, джыларгъа тартыша, халын сездирмез дыгаласха киргенин. Отоудагъыла бары къобуб, ауузлапыр къайгъыгъа кирген заманда, Айсанат бетин къол аязы бла джабыб атылады, тегюлюрге бошлукъ табмай тургъан джыламукълары душну ичинде къуюладыла, къызны джаякъларын джууа. Бир кесекден Айсанат эс джыяды да, несин да билдирмезча болуб къайтады отоугъа.

Вера бла Айсанат дерсге барыргъа тышына чыкыгъанларында, Ростовну къар басыб, бирден агъарыб тургъанын кёредиле да, сабийликни джилтинлери ургъанча боладыла, алай а ол халдан терк чыгъадыла. «Къайдан келди къолумдан ким-

ден да багъалы Далхатымы аясузларгъа? Энди уа терен ашланган джараны бакъгъан тынч тюлдю. Кёб заманны суутуб туруб «мен тереме, кеч» дерге уа болалмам...»

«Къалай къутхарайым Далхатны кесим салгъан азабдан?» деб, сорууна джууаб табалмай, Вераны ышыгына кысылыб атлайды. Карел кызыны иги кылыгы—адамны ичин чучуучу тюлдю, «тыйыншлы кёрсе, кеси айтыр хапарын» деб къояды, билирге суйсе да.

— Вера,— дейди Айсанат,— Далхат мени амалтын аманнга джеггенди деб билдиреди къарнашым джазмасында.

— Аны алайгъа джетерин сени алда айтхан хапарынгдан билген эдим. Энди этген джангылычлыгыныгъа тюзет. Кесине джазмай, кёлюнго къарнашынга билдирсенг да боллукъду,— Вераны айтханы Айсанатны джюрегине джарашыб, ол таукеллик табады.

Биринчи дерсени Сакунчукъ бардырлыкъды алгебрадан. Чыркым битген къарт математикни кёзлери кюлюмсюрегеллей турадыла. Бу джарыкъ къанлы аккачыкны бурнуу тебенинде тышы бла ёсген тюркюкле муну сыфатын оюнчакъ джаныуарчыкныктыча кёрюздеиле. Студентле муну чамгъа джалгъашдырыб сёлешселе да, аз да сыныкъ сёз айтырыкъ тюлдюле Сакунну юсюнден. Алай кесин алдыра билгенди окъугъанлагъа бу алапат математик.

Вера бла Айсанат, дерсге кириб, столчукну джанына олтурур-олтурмаз, аланы артларында олтуруучу сарычач джашил къагъытха чырмалгъан бир затны Айсанатха джашырын узатады, дерс да башланады. Сакун, тегерекге кёз джетдире туруб, талай примерни къангагъа джазады да, Айсанат аланы этиб битдиргенлей, къагъытны ачыб къараса—«Декамеронну» кёред. Китаб асыры кёб хайырландыргъандан ахыр ауалгъа джетибди. Муну окъургъа табхан насыблыгъа тергеледи.

Китабны хапарын эштиб, кесин табмай тургъан Айсанат, къууанигандан чыдаб болалмай, нени окъугъанын билдирмезча, ичинден окъуб башлайды, биреу айтса тынгыларгъа тартынныкъ затларын китабда табыб, дамырланады, къайда олтуруб тургъанын да унутады.

Студентлени барындан да джаш кызгъа ийнакъ къараучу Сакунчукъ, шыкыртсыз атлай келиб, кызыны къол аязы бла кёлскекке этиб окъугъан китабын тюкюлю къолчугъу бла сермеб алыб,— Ай, медет, бизни арну кызчыгыбыз къаллай затны окъуйду,— дегенлей, аудитория харх этеди бирден. Айсанат, кемсиз уялгъандан, бетин къолу бла джабыб, тышына

атылады. «Аны окъугъанла не бетден къарарла манга? Къалай кѣргюзюрме кесими Сакунга да, къалгъанлагъа да?» деб къыйышлашады къыз, кенг коридорну уллу терезесини къатына сюелиб. Адам сѣлешген тауушха сагъайыб, коридорну аргъы джарымына кѣз джетдиргенинде, къабыргъа газетге эслерин ийиб тургъан тайа адамны кѣреди, араларында Власов Петрны да эслейди.

— Таб джарашдырылгъан газетди, артыкъсыз да суратлары алааматдыла,— дейди къонакъланы бири.

— Ким салгъанды суратланы?

Сырты бери айланыб тургъан Петр, къонакъланы огъурагъанларын таныб,— экинчи курса окъугъан бир джаш таулу къыз салгъанды,— дейди.

Айсанат алагъа тюртюлмез дыгаласда, коридорну теренине сибиртгиле, буштукъла, челекле асыралыучу тыгъырыкъгъа ташаяды. Бююн муну махтау бла джарыталмазча халгъа тюшгенди. «Нечик джарашыусуз батырлыкъ этдим дерседе, адебсиз хапарланы окъургъа кызыб?» — деб, кеси кесине айыб эте, сыртын къабыргъагъа тирегеплей, тышындан къонгурау таууш келеди да, къыз тыгъырыкъдан чыгъады.

— Къайда тасса?— Вера, гузаба атлай джетеди тенгине.

— Вера, мен бююн къалгъан дерсlege бараллыкъ тюлме, башым бир бек ауруйду, неми да хызениме джый да бери чыгъар.

— Бош тартынаса, Сакуп, соргъанлагъа китабны атын айтыргъа унамай, кесини портфелине джашыргъанды. Сени уялtxанына да сокъураннганча кѣрюнеди.

Вераны бу сѣзлери джюрегине джарашыб, Айсанатха тин табдырадыла.

— Энди башха устазла боллукъдула, студентле да тюзюн билалмагъан эселе, дерсlege барайым сора,— деб, тенгине джарыкъ ышарады ол.

— Бир ыйыкъдан Ростовгъа Маяковскийни келир хапары барды,— дейди Вера, Айсанатны къолтугъундан кириб, дерслери боллукъ кабинет таба айлана.

— Анга тынгыларча мадар этерге керекбиз, нечик уллу насыбды аны кѣрюрге табхан,— деб, Айсанат, кѣгюрчюн къанатларын къагъа мийикге атылгъанча, санларын бирден кымылдатыб, ашхы муратлагъа бѣлене, кюнню джарыгъына чыкыгъан къаннга киреди.

— Да кѣрюрбюз боллукъну, эшта, студентlege тюбетмей къоймазла поэтни,— деб Вера алай айтыр-айтмаз, была бла бир отоуда джашагъан хуртда къыз, Айсанатха, буз ургъанча,

бир тюрлю сууукъ къараб, карел къызны дженгинден тарта-
ракъ этиб, бир джанына тыяды.

Айсанат билмейди къызны нек гырнауланнганын, «энчи сёзю болур Верагъа» деб, аладап айырылыб, аудиториягъа кириб, столну къатына олтурады. Эшик талай кере ачылыб, студент къызла, джашла башларын бери узатыб, Айсанатха кёз джетдириб, ызларына ташайгъанларына не айтыргъа билмейди. Дерс башлангырдан алгъаракъ орунларына олтуруучула да джокъдула. Айсанат, кеси джангызлай олтуруб, физикадан дерсине къарай турады, алай а джюреги нек эсе да тынгысызды, теренден кючлеген, чуруму билинмеген къайгъы орналабды мыйысына эртденли. Далхатха джарсыудан болдургъан зат тюлдю, бу да бир тюрлю кюч тийген, уллу къоркъууну сакълагъанча халды. Дерслерине битиб тургъанча кёрюннгенликге, физикадан кеннге кетибди сагъышы. Къызны юсюне басыныб келген къара тубанла, боран кюнле кеслери кёрюнюрлеринден алгъаракъ къыз джюрекни назик къылларына сездирген болурла джетер къыйынлыкъны. Табигъатны къудретинденди джюрекни тынгысызлыкъы. «Терслик бла тюзлюк сермешгенлей барадыла дуня къуралгъанлы, терсликни тылпыуу ачыды, уллуду, кесинги къатдыр, тюзлюк ючюн джашагъан, эртде-кеч болса да, тюзлюкню табады» дегенча тебиб башлайды джюреги да.

Эшик кенг ачылыб, студентле дерсге ашыгъыш киредиле. Айсанат дефтерине къараб тургъанча этгенликге, барыны кёзлери кесине чанчыла тургъанларын сезеди. Биргесине олтуруучу Вера да, ауузундан сёз чыгъармай, шиндигин аз арлакъ ышырыб, танымагъан адамына этгенча, кёзюн къатындагъына сёдегей къарата чегеди столну джанына. Анга къысылыб олтуруучу карел къызны тюрленнгени да этгенди эсли Айсанатны сескекли. «Энди уа не пелах болгъанды? Кимни ууу джайылгъанды мени бла бир аудиторияда олтургъанлагъа?» деб, кесини соруууна джууаб табалмайды.

Давыдовский устазны литературадан дерсиндедиле. Китабда соруулагъа джууаб джазаргъа керекдиле. Айсанатны китабы бла хайырланыучу Вера, джюннге тюшген тауукъча, джунчубду, Айсанат китабын, тыйыншы бетин ачыб, столгъа салады, нёгери да хайырланырча. Кертиди, Вера сууукъ къан алмаса, китаб андан да джууугъуракъ орналлыкъ болур эди. Алай а бусагъатда таулу къыз джалынчакъча кёрюнюрге кемсиз тартынады.

Айсанат, джазарын тындырыб, дефтерин джабханлай, къайсы эсе да атыб, аллына бюкленнген къагъыт тюшеди. Ичин ачыб окъуйду: «Акъ абычарны акъкъол кызы, берч-

кѡл кѡызладан, джашладан джийнргене болур эдинг, энди бѣгеклигинг сѣнгер, кимлигинг ачылды, бар да, кѡбыргѡа газет тагѡылгѡан джерде тебсе!»

Буз суугѡа киргенча титирейди кѡыз, джюреги дженгил тебгенден, солууун алалмагѡанча болады, олтургѡанладан болушлукѡ табмазын билиб, кесин кѡлгѡа джыяргѡа кюрешеди. Окѡуу керегин хызенчигине джыйыб, дерсни артына дери чыдамай, тышына атылады. Асыры кѡыйынлашхандан кючден джетеди газет тагѡылычу джерге. Санларына себеб излей, сол кѡлун кѡбыргѡагѡа тиреб, солууун кючден ала, сант адамча армау кѡарайды да, кѡбыргѡа газетни кѡоратылгѡанын эслейди. Аны орнуна джангы газетни бир бети джабышдырылыб турады. Газетни окѡургѡа кѡлю тартмаса да, «окѡу, санга джетген зат барды» дегенча, бир кюч зин табдырады да, кѡыз санлары титиреб окѡуйду Батырны да, балаларын да аман бетден кѡргюзюрге джазылгѡан хапарны. Тилчилени этгенлери ачы тийгенди, Айсанатны тамагѡы бууулгѡанча болады, кѡзлери кѡрангы этедиле. Дагѡыда бир кесекден кесин кѡатдырады: «Мен атамы кѡзыма, эзилиб кѡалыргѡа джарамаз, тюзлюк кесине джол табар» деб, ол кѡбыргѡадан айырылыб, тышына элтген атлауучладан эниб бара, дерследеп чачылгѡанланы дауурлары келеди кѡзыны кѡулагѡына, алай а аны эси башха сагѡышладады. «Статьяны джарашдыргѡанла: Абдул, Кѡандауур, Кѡачхан, дагѡыда алачала болурла, сора тюбюне кѡл салгѡан башха адам кѡайдан чыкѡгѡанды?» деб, бу затха да не айтыргѡа билмей, саны да, джаны да союлуб джетеди джашагѡан отоууна.

Тюрлюдю джашау — бир чѡкдюрюр, бир кѡлтюрюр адамны. Ким да илешген, кѡарыусуз окѡугѡан кѡызлагѡа таймаздан болушуучу, бир джумушдан артха турмаучу халал Айсанатны отха кѡмгенча этеди эки-юч сагѡатны арасында почта бла келген газет. Алай онглуду басманы кючу. Терсни-тюзню айыргѡынчы да неллай бир заман ѳтеди, тюз джанланы талаб, союб. Кѡыйынды, кемсиз кѡыйынды Айсанатны халы.

Ол, отоугѡа джыйылгѡанлай, хызенни терезе тюбюне быргѡаб, орнуна ѳретинлей ауады бауурундан, тауушсуз джылаудан тѡгюлген кѡз тамчысы джастыкѡны бир джанын кылды этеди, Айсанатны да бойнун буууб тургѡан тѡйюмчеги тешилгенча болады, солуулукѡ табады бир кесек. «Не этейим?» деб сагѡышланады, сора Абрекни тюшюреди эсине, анга джазма джазар акѡылда тохтайды да, эрлай бетин джуууб, столну джанына чѡгеди.

«Багѡалы кѡарнашым Абрек! Чууакѡ кюнде кѡк чартлагѡанча, билмей тургѡанлайыма, бюгюн бизни юсубюзден

хапары бла газет келиб, рабфакны коридорунда тагъыл-гъанды, ким да кёрюрча туруда. Аны окъугъанлай, барыны къанлары тюрленгенди, уллу къанлыгъа къарагъанча, гырнау кёзден къарайдыла энди манга рабфакчыла, менсиз дерслерин эталмаучу юч къыз да, таймаздан биргеме тагъылыб айланыучу Вера да манга арт бургъандыла. Нечик дженгил ийнадыла басма сёзге!

Уучудан къачхан къоянча, эртдерек тайгъанма дерследен, хыны кёзлени кёрмез ючюн. Мен былай этген, атам а аз къыйналгъан болмаз. Неден да бек атамы джарсыууна бушуу этеме. билеме ётюрюкню къуйругъу бир тутум болгъанын, тюзлюкню табылырын, алай а тилчиле салгъан джарала джюреклени инджитгенлей туруучандыла. Атам алайсыз да кёбню кёлтюргенди, ол да ктурчдан ишленмегенди, джамагъатха ашхылыкъ излеген халал джанды. Махар бла Салимачыкъгъа да мени кюнум джетген болтур. Мындан ары нелеге туберими, къалай окъуруму билалмай-ма, тамбланы да бир кёрейик. Абрек, сени джазмангы тюнене алгъан эдим да, Далхатны юсюнден хапарынг мени терен бушууландырды. Кесими ариулар къарыу табмайма, аны да тюзге тергеб къоялмайма, базман ары бла бери дженнгенлей турады. Сени мыдах этмез ючюн джазама тегинги юсюнден ансы, мени акъылым кенгдеди джаш-къыз хапарладан.

Бирси кюн вокзалны къатында эки къачхынчы «шохубузу» кёрдюм. Бири аскер тамадалача кийиниб, бирси да орус къазакъча. Кимлени юслеринден айтханымы ангылагъан болурса, ачыкъ джазаргъа тыйыншлы кёрмейме.

Сенден джангы хапар сакълайма атамы юсюнден. Мени халымы кишиге да билдирме. Сау-эсен кёрюшейик, Абрек! Тынгысыз эгечинг Айсанат».

Джазманы конвертге салыб, адресин джаза башлагъанлай, биргесине джашагъан къызла кюле-ойнай киредиле эшикден. Стол джанында къызны кёргенлей шум болуб, аны сейирине къарай туруб, бир-бири кёзлерине битиб, пырх-чырх боладыла. Кимни селекелеб кюлгенлерин Айсанат бек ариу биледи, башын кёлтюрюб алагъа къарамагъанлыкъгъа. Вера барындан артда келеди, джюрегини къыйынлашханы бет къарамындан, мыдахлыгъындан танылады. Кеси да сёлешмегенлей, чепкенин тешиб, халатын къаблай, Айсанатны сыртын джабыб тургъан джохар чачына кёзюню къыйырын джетдиреди. Кёб болушханды Вера тенгине аны къалын чачын тараргъа. Энди уа этиучюсюча эркелетирге, аны кесине къысыб ийнакъларгъа джокъду мадар, араларына буз тау орналгъанды, орун-

дукълары бир-бирине кысылыб болсала да, энди киши адам-ладыла. Дыды-дыды, душман сынасын быллай халны!

— Билемсиз, кызла, мен быллай мутхуз мекамда джашай келмегенме, ах, къаллай кюнюмден чыкыгъанма!— дейди юч кызыны бири, кёзлерин Айсанат таба аралтыб.

— Билебиз, хариб, амалсыздан тургъаныгыз арабызда, насыбынг тартса, Деникинни саулугъун табар эдинг,— дейди бедербет кыз да. Ючюсю да бирден кюледиле.

Вераны бети темир къан алгъанды, кызыланы адебсизлик-лерин кёлтюрмей, алай а сёз кёшаргъа кёркяды.

Джумдуругъу столну къагъыб, бетинде къан ышаны кълмай, Айсанат кёлтюрюледи орнундан:

— Кимни тюртюб джаншайсыз? Кимди деб турасыз манга? Сизничала джазгъандыла газетге ётюрюкню. Мен тюзлюкню табарма, сиз а нени табарсыз? Сизни джазыкъсыныб, къллай бир заманымы бергенме дерслеригизге, болумугъузу библи кълалмай. Сиз а хауле эркишиге тагъылыб, окъуудан джанлаб айланган халисизле, уятсызла, комсомолну да, раб-факны да бетлери бла ойнагъанла.

— Сен орнунда тур, госпожа, бизни оноубузу этерге эркинлигинг джокъду,— дейди биягъы бедербет, тенглери да кюлюмсорейдиле.

Айсанат алагъа джийиргеннген бетден тик къарай туруб, «неге керекди былагъа сёлеширге?» деб, «от тёбеси болугъуз» дегенча, кълун силкиб, джазмасын почтаны гирынына атаргъа чыгъады.

Онтогъузунчу башы

Мазаллы юйню ючюнчю этажындан ёргеге чыкыгъан тал терек, боран кёозгъалгъаны сайын, азгъын амма туудугъун эркелетгенча, Айсанатны терезесин бирден сылай бююледи. Уллу Ростовда, темир джолда бугъа ёкюрген таууш арада бир чыкъса да, шахар джукъудады.

Айсанат да, кюндюз табхан джюрек джаралары талай, кечени ауурлугъу кетгинчи кёзлерин джуммай туруб, энди бёленибди джукъугъа. Ол, несин да билмей, сабий заманындача, башын орундукъну кыйырына тиреб, къутас чачын да энишге салындырыб тауушсуз джукълайды. Муну табалагъан кызыланы хурулдаулары да, ичгичи кишиникича, отоуну кийик тауушдан алдырыбды. Батырны кызы тыш кёре болур, къашларын джыйыра келиб, башын кёлтюререк этиб, «атам!» деб

кычырады. Алайсыз да, тенгини юсюнден джазылган затха саггышлана, джукъусуз турган Вера, узалыб Айсанатны мангылайына кюл аязын джетдиреди. Кеси кычырыгына илгениб уянган кыыз, мангылайына ким тийгенин билмей къарайды да, тышындан урган джарыкъ бла Вераны кюлун кёрюб, кёлю такырланады, кёзлери джыламукулладан толладыла: «мени ангылаган да барды» деб, бир кесек тин табханча болады. Вера да, аны аязыгынын эслегенлей, кюлун андан айырыб, бирси джанына айланыб, джукълар дыгаласха киреди. Алай а танг белги бере башлайды да, дерсге кечигирге кюркъарчады. Барындан эртде кюбхан Айсанат, тумбасында табхан заты бла аууланыб, окъуу кереги джыйылган хызини кюлтугъуна кысыб, боранига чыгъады.

Аны мараб турганча, ызындан эки рабфакчы: Ботоев Солтан бла Арсамаков Хусей джетедиле. Бирн тегейли, бирси да юнгюшлю, кеслери да кыыздан бир курсу башдыла, чырайлары, ишленмекликлери юлгюге тутарчадыла. Несе келсин, кыыз экисин да бир кычырымдан джууукъга кюймайды, Терк башындан ахлулары келиб, баш урур ючюн къалмагъандыла, алай а кызын ийилталмагъандыла. Бусагъатда къаты боранда кеси джангызлай, ёксюзча, тентирей барган кызын кёрюб, анга къайгыра атыладыла муну таба.

— Айсанат,— дейди Хусей,— сени мыдахлыгынгы библиб чабханбыз ызынгдан, кюркъма, кесинги ёхтемлей тут, биз этер джумушунг бар эсе да, кърнашлагъа айтханча, айт.

— Биз таулу джашла, сени бла махтанганлай турабыз, джигитлей турургъа кюреш, атанг да кёрыусуз адам тюлдо, кесин кюрууалаймазча, кюркъма!— дейди Солтан да.

Кыыз аз кёл табханча болады, билмей турганлай хыны кюнде джылы тылпыу ургъаны кёлюн такыр этиб, джыларга тартадыла да, халын билдирмей тыяды, солууун кюнден алыб, айтады эки джанында барган санлы джашлагъа:

— Сау болугъуз, энди кесими бармагъа кююгъуз.

Солтан бла Хусей атлауларын тохтатадыла. Боранда этеклерин джел тарай, гитчеден гитче бола, ташая барган Айсанатны ызындан экисин да кюйсюнюб къарайдыла.

Швейцар рабфакны тыш эшигин ача турганлай джетеди алайга Батырны кызы, сууукъдан кёгериб. Къарт халал ышарады.

— Ариу кыыз, асыры эртде келгенсе, бир сагъатдан аслам сакъларыкъса, алай болса да ичгери кир да джылыныр мадар эт,— деб джол береди да, кыыз эрлай экинчи этажга чыгъады... Биягъы газет, джан алыучуча, орнунда, къатына уллу ватман къагъыт джабышдырылыб сураты бла. Четеннге тюш-

ген чыпчыкыныктыча, джюреги тынгысыз ура джууукылашады суратлы кыагытха. Адам сёзге кыала тебресе, юсюне таякь буз ургъан халгъа тыше кёреме, тюненеден бери эзилгенин азыныб, тюбелек эзиретирге излегенча этедиле. Суратда Айсанатны чачы кемсиз тозураб, мизтабан чурукъланы кийиб, тырнакълары экишер сангиметр узунлукълары бла, кызыл боялыб, почтаны кассасыны джанында кюлте ачханы тергей тургъанча кёрюнеди. Башына да «офицерни кызына атасындан ачха келгенди,» деб джазылыбды. Суратчыгъа ирият этерчады. Бир заманда да адебни, намысны теблемеген джаш кыыз чачын да тозуратмагъанды, тырнакъларын да ёсдюрмегенди, боямагъанды, керексиз мийиктабанлагъа да кyonмагъанды, атасындан да ачха алмагъанды. Уллу юйдегиге ауурлукъ джетдирмез ючюн, юйлерине джукъ керекли болмагъанча билдириб тургъан кызыны быллай бир чайнаргъа кыайдан келеди кюлларындан? Архивден иш алыб кечеле бла олтургъан кыыз аз да ушамайды суратда газгазгъа.

Алай а этер мадары джокъду бюююлюкде.

Кесин ауур сагъышлагъа бошласа аمانнга джетерин биллиб: «не айтсала да тёзерге керекме, окъуума чырмау чыкьмасын ансы, тюзлюк табылыр» деб, окъурукъ аудиториясына атланады да, тюгел эшикке джетгинчи,— Айсанат, сабыр бол,— деб Петр, гузаба атлай, кыатына келеди.

Кыыз, аны саламын да алмай, танымагъан адамына кыарагъанча, суукъ кыарайды. Кызыны джюрегини талагъан кыайгыыла тюрсююне бушуу кёлекке чабдыргъандыла, кесин да суу-салам этгендиле.

Былайлыгъын кёрген Петр не айгырын билалмай джунчуйду. Кыыз аны муруккусун кёлтюралмай, алайдан кетерге тебренгенлей:

— Былай аманнга нек джетгенсе? Атанг ючюн санга айыб келмезге болур.

Кызыны мыдах кёзлери мизча чанчыладыла Петргъа:

— Атамы да, мени да джюреклерибиз бирди, ёлсек да бирге ёллюкбюз. Бар да бу сёзлерими да джаздыр джабышдырылгъан кыагытха!

— Айсанат, мен кесими билгенли, сенден бек кишини сюймегенме, сюяллыкъ да тюлме.

— Кимге керекди сеничаны сюймеклиги! Комитетни секретары, ары айланаса да мени мешчан кыызгъа ушатдырыб салдыртаса суратымы, бери буруласа да—супуланаса. Мен аллындан огъуна айтханма сени сюер кыаруум болмагъанын.

— Да сагъыш эт, мен джарар затынг да болур, бусагъатда

ишинг кьоркьуулуду, горкомну секретары Москвадан кьайтханлай, сени ишинги сюзерикбиз, рабфакда да аякъ орунсуз этерге болурла.

— Сен а уллу дипломатса, мени кьоркьутургъа излеген. Бар джолунга, бир да аяма мени, сен умут этген контрладан тюлме мен,— деб асыры джюрексингенден кьарыу табханча болуб киреди аудиториягъа.

Петрны аузундан чыкьгъан сёзю кьызгъа кюч тийсе да, джаш аны кьоркьутургъа излегенди деб киши бегиталлыкъ тюлдю. Ишни кьалайгъа джетгенин ангылатыр дыгаласда айтылгъанды не да. Тамадаланы оноуу болмаса, кьызны сура-тын да салдырлыкъ тюл эди сынамлы, ангылы Петр. «Огъай, бу душманны кьызы болса, бойнуна салынган джумушну де-менгилли баджармаз эди, былайда не эсе да ангылашынмагъан зат барды» деб, Петр да тюненели бери сагъышланады.

Айсанат столчукну джанында болуучу эки шиндикни бири кьораб тургъанын эслеб: «не джаны бла да манга джангызлыккыны сынатыргъа умутланган кёреме» деб кёлюне алай келе, джангыз шиндикге олтуруб, окъуу керегин столгъа салады да, узакъдан келген дауурлагъа кьулакъ асады. Бир кесекден студентлени гюрюлдегенлерине, кьулакъ юзюлгенча, улуу таууш кьошулуб, тёгерекни сасытады, студентле кьабыргъада суратха кьараб кюледиле. Педагогла да кюлкюню чурумун билгенлей, ачы дарманны джухтанча, кьашларын тюерек этиб озадыла кеслери олтургъан кабинетге.

Кьонгурау таууш бла биргелей, рабфакчыла аудиториягъа кьююладыла.

Айсанатны кеси джангызлай тургъанын эслеб, «биз кёрмегенлей кьалай озалгъанды бери,» деб сейирсингенле да, аны мыдахлыгъына джан аурутханла да болурла былайда. Не аяусуз сёлешселе да, дагъыда кёллерине кёб затны келтириб, сёл болгъанча кёрюнедиле. «Атасы алай аманлыккычы эсе, кьайры болса да узакъгъа джанламай, кесини элинде, районунда, шахарында нек джашаб тургъанды?» деб, газетде хапаргъа ийнаныб кьалалмагъанла да бардыла сандан бир, алай а кёллерин ачыкъ айтыргъа тартынадыла.

Кьалай да бу кюнледе Айсанатны юсюнден хапар, джауумну аллы бла басынган кьара тубанча, рабфакны алыбды.

Вера шиндигин кёрмей туракълагъанлай, артда олтуруучу кьызланы бири чакъырады да, ары кетеди.

Кёзлюклерин акъ кьол джаулукъ бла тазалай тургъан уллубаш устаз Туманьян, кьалын кьашларыны тюбюнден Айсанатха да, Верагъа да кёз джетдире айтады:

— Тенгле нек айырылгъансыз? Экигиз да кючлю окъу-
гъанла, бирге олтургъанлай турсагъыз табды.

Аны алай айтырын сакълагъанча Вера, шиндигин кёлтю-
руб келиб, тенгини къатына таукел чёгеди.

Болады-бола не джаш адамы джюреги да топлукъ, чайна-
ла турса. Айсанат тенгини баргъанына, келгенине сагъаймай,
кеси сагъышына батыбды.

Тюгел дерс башлангынчы, джашилкёз къагъытчы эшик-
ден башын бери узатыб:

— Айсанат, сизни директор чакътырады,— дейди.

«Ай, мен джарлы, къоркъгъан къоркъуума тюбегъ къалама,»
дей, кёзлери алас-булас кёре чыгъады дерсен Батырны къы-
зы. Субай санлары кеслери алларына бюгюлюб, улайгъан
тиширнуча, къарыусуз атламла эте, кючден ёрлейди ючюнчю
этажгъа. Джыйырма метрден ары тюлдю былайдан директор-
ну кабинети. Айсанат, кесин къолгъа алыб, санларын тюзете-
ди, мангылайына салынган хончасын артына тарайды да,
кесин тирилте эшикке джуукълашады. Муну аллына къараб
тургъанча, биягъы къагъытчы кабинетден чыгъа, къызы ичи-
не бошлайды.

Айсанат тышындан кирген джеринден тебмей, къарыусуз
ауаз бла саламлашады, директоргъа сарнау кёзлерин джет-
диреди. Бу къызгъа тюбегени сайын эркетлиучю къашхабаш
директор, бусагъатда шош къарай туруб:

— Джууугъуракъ келигиз да, былайгъа олтуругъуз,— деб,
артлы шиндикни кёргозеди.

Къол аязы бла къашхасын сылай туруб, къыз олтургъан-
лай, айтырын айтыб башлайды:

— Сизни джаныгъызыны къыйнарча хапар айтыргъа керек
болгъаныма не джашыруу, кесим да къыйналама, алай а
амалсыз ишге мадар джокъду. Тюнене газетни ызы бла да-
гъыда атагъызыны партиядан да, ишинден да чыгъарылгъан
хапары келгенди,— дегенлей, Айсанатны бети акъ учхун бо-
луб, онгъ къолун джюрек аузуна салады, кёзлерини джыла-
мукъ урады, директор берген стаканны башындан эки уртлаб,
саутну столгъа орнатады да, хапарны ахырын билтирге изле-
генча, кёзюн тамадагъа джетдиреди.

— Энди окъуунг да юзюлурча болады,— дейди дирек-
тор,— рабфакдан чыгъарырча буйрукъ джазгъанма, ётген ай-
гъа стипендия ал да юйюгюзге къайт.

Айсанат, кёлю такъырланыб, санлары бирден тебе, таууш-
суз джылайды, къол джаулукъчугъун кёзюне, бурнуна джет-
дире, бушуу тамагъына тыгъылыб, бёле-бёле айтады кёлюн:

— Атама этилген терслик къурумай къаллыкъ тюлдю, атам

ариуланныкды. Мен ол затха ажымсызма. Сизден тилерим—мени окъуудан айырмагъыз, стипендиясыз окъургъа эркинлик беригиз, атамы апелляциясына къаралгъынчы. Мен кесими кечиндирир мадар табарма, кечеле бла ишлесем да. Окъуудан айырмагъыз, тилейме.

Директор къызы джазыкъсыннгандан мангылайын джыйрыб, себеб табаргъа дыгаласланганча, эки къолу бла башына къадалыб, чыналарын столгъа тиреб бир кесекни турады да, къагъытчыны чакъырыучу чыркъдан басады баш бармагъы бла.

Джашилкёз тишируу келгенлей:

— Айсанатны юсюнден буйрукъгъа «атасыны иши айырылыб бошагъынчы, стипендиясыз окъургъа эркинлик берирге» деб къошугъуз аягъында,— дейди директор.

Бу сёзле къызгъа джап кийиредиле. Ол къобуб, кёзлери къууанч мылы тартыб, тамадагъа разылыгъын билдирген къанда—сау болугъуз,— дейди.

— Сиз кесигизни ауур сагъышлагъа бошламагъыз,— дейди директор,— болгъанны кёрюбюз, башха айтырым джокъду, барыгъыз дерсге. ,

Къыз учуб джетгенча киреди дерсге. Олтургъанла бары бирден бурулуб къарайдыла да, аны рахат олтуруб дерс къайгъылы болгъанына сейирсинедиле.

Айсанат тюрю джанды — халын билдирмезге, мискин кёрюмезге устады.

Джыйырманчы башы

Ростов, Ростов, ненча кере озгъанды юсюнг бла таулу къыз къууанч эте, сенде джетер кюнлени билмей! Нечик учунуб къысылгъан эди сени джылыулу бауурунга, ашхы муратла эте!

Энди уа тегерегин буз къуршоулаб, къанатсыз кёгюрчюн учалмагъанча, дыгаласдады.

Кюн сайын джангы къайгъы баса, Айсанат да аумазгъа кюреше барады, устазланы джуашлыкъларын табмаеа, къыз андан да аманнга джестерине ишек джокъду. Окъутханла бары да, бир тилли болгъанча, муну сапсыз этмейдиле, дерсин да сорадыла, къанганы къатына да чакъырадыла, джууабны таб кёрселе, махтау сёзлени да къызгъанмайдыла.

Студентле уа, ал кюндеча, кеслерин кери тутадыла, андамында, артыкъсыз да къызланы джанларындан, дюрген сёзле

быргъагъанла да табыладыла, Айсанатны джанына тиерча. Неге да чыдамай мадары джокъду.

Ауур кюнлерини беши къорайды. Арт айгъа стипендиясын алыргъа барады да, джолу болмайды—кассир бермей къояды, директоргъа билдирирге тартынады къыз. Джапында табылгъан эки шайгъа ётмек алыб, тымыда Дон сууу болуб, кечингенди бу эки кюнде, энди уа къаргъа къабар заты джокъду. Халын бир деб бир инсаннга сездирирге излемейди. Мадарын тауусханында, архивчи акка таба атланады иш алыргъа.

Толу эки ыйыкны Айсанатны сакълаб тургъан халал къартчыкъ аны къарамын мыдах кёрюб къайгъыланады:

— Ауругъанмы этесиз?

— Огъай, юйюбюзден аман хапарла келиб, джукъусуз болгъанма, кесими да стипендиямы кассир кесилгенди да, капексиз къалыбма.

— Аман адамла кёбдюле, къайгъырмагъыз, аванс берирча этейим, иш да кёбдю, хатыгъызны джаратыб, башха адамны бастырмайма бери. Былай олтуруб туругъуз, мен терк къайтырыкъма,— деб кетеди да, бир кесекден ышара келиб, къагъытха къол салдырыб, эки тюенни береди. Қыз, бетине кюн таякъ джетгенча джарыйды, айлыкъ стипендиясындан беш сомү артыкъ ачха кёб кёрюнеди.

— Ишигиз да бу джол джууаблыды, асламды, къагъытлары аджашдырмаз ючюн, ачхычлы портфельде сакълагъыз,— деб къарт уллу къубас портфельни узатады, таза къагъытла бла биргелей кёчюрюллюк ишлени да къалайды аллына.

Айсанат чабар атча чыгады архивден, тыкъ портфельни ауурлугъу дженгиб, чыбыкъча бююле, исполкомну къатында ауузланчха киреди да, тогъайыб, джашагъан джерине ашыгъыш барады. «Игиликни билмеген къызлагъа къоратычу заманымы ишге берсем, эки-юч ыйыкгъа тындырырма» деб оюм эте, швейцарны къатына келеди да, дерследен къайтхынчы портфельни анда къалдыра туругъа разылыгъын табады.

Ауур ишни алыб, джашагъан отоуна киргенинде, юч къызны столну джанында, Вераны да орундугъуна таяныб, китаб окъуй тургъанларын кёреди, портфельни эслегенлей ючеуленни кёзлери анга битиб къалгъанларын да сезеди. Джангыз Вераны билген тенгини архивге ишлеучюсюн.

Кёб мычымай, Айсанат да кенг столну аргъы джанына джарашады да дерслерин тындырыб, эски къагъытладан джангылагъа кёчюре башлайды документлени.

Алайсыз да дерслерин эталмай, хырулары тауусулуб тургъан юч къыз бир-бирин чыналары бла тюрте, къарайдыла да, арлакъда ишлегенни не джазгъанын ачыкъ кёралмай,

«эшта, атасын ариулатыр дыгаласда болур» деб, бу акъылда тохтайдыла. Быланы бусагъатда масхабха джыйгъан портфельни къарамыды. Абадан оноучуну, не да белгили алимни къолларында болмаса, быллай затны башхалада кёрлюк тюлсе. Сора сагъаймай къалай къалсынла ишден хапарсыз кызыла?

Кечени ауурлугъу кетгинчи олтуруб къобхан Айсанат, аслам ишни тындыргъанына кыуана, тыкъ портфельни джукъугъа кете тебреген швейцаргъа элтеди да, санлары дженгиллик табыб, къайтыб орнуна джатады.

Джыйырма биринчи башы

Кышхыда хазна джокъламаучу джылыу джетиб, саргъалгъан мутхуз къортлени эрите башлагъанында, джалынлы Ростов зыккыл тулпар суугъа кириб чыкыгъанча кёрюнеди. Быргъыладан, къабыргъаладан саркъгъан тамчыла джерде адаргы кёзлеучюкле боладыла. Уллу, гитче да, джазны эсге тюшюре, бюгюн башха тюрлю джарыбдыла. Маяковский поэтни келген хапары да, кюнню джылыууна къошулуб, бюгюн да учундурады ростовчуланы.

Бусагъатда орамгъа кеси джангызлай сагъышха бёлене чыкыгъан Айсанат, джолну бара тургъанлай, ызындан эшитилген тауушдан илгенгенча болады, алай а атламын тохтатмайды.

— Мен сени бла сёлешмегенликге: санга джан аурутама, кёлюнг къалмасын, тилчиледен онг табмайма джюрегими ачаргъа,— дейди артхаракъда созулуб келген Вера, джыларгъа тартыша.

Карел кызыны джумушакъ тылпыуу Айсанатны буз ургъан джюрегине джылы тамчылача джетеди да, кёзлерине мылы тарта, ызына бурулмай барады Профсоюзланы юйю таба, уллу поэтке тынгылар муратда.

Арлакъгъа атлагъанлай, орамлада кёб адам кымылдагъанын кёреди. Бары да, бал четениге юрюлген чибилеча, поэт болукъ мекамгъа ашыгъадыла. Билетлиле ичине кирликлерине ажымсыздыла. Алаңы гузабалатхан сценагъа джууукъда орун алыр муратды. Батырны кызыны уа къайдан келлик эди къолундан быллай кюнлеринде билет табаргъа?

Артхаракъда атлагъан Вера тенгини джолу болмазына, ичине киралмай сынныгъыпа кемсиз къайгырады, кесини билетин джашыртын Айсанатха тутдурур мадар этерге таукел-

ленеди. Тенги босагъагъа джетгенлей, ол алайгъа джууукъ-лашады. Адам кѣбден, тыш эшикни къайтарыгъа онг табмай, сакълаучу къулачын кенгине джайыб, келген келгениге джол бере, къысхасы бла айтады «оз» деб, билетни кѣргенлей.

Айсанат, тартына сюеледи сакълаучуну аллында.

— Билетигиз!— дейди сакълаучу ышара.

— Мени, мени... джокъду,— деб кыйыплашханын бетини тюрленнгени билдиреди къызы.

— Айсанат, ма, меникин ал,— деб Вера шыбырдар-шыбыр-дамаз сакълаучу къолун силкиб:

— Оз, иги къыз, поэтге тынгыларгъа термилгенинги ангылагъанма,— джол береди да, билетсиз Айсанат ичине атлайды. Насыбха ростовчула, аны къыз хатерин кѣре, бир-бирлерине кысыла, таулу къыз алгъаракъгъа ётерча этедиле.

Къыз, кѣлю кѣлтюрюлгенден, бетине нюр уруб, сценагъа туура джерде сюслиб, тѣгерекге кѣз джетдиргенинде, Петру да, Давыдовский устазны да, дагъыда талай адамны кѣреди рабфакдан. «Тырмашхан бир затха джетеди, мен да аякъ тюбюнде къалмам», деб, кѣл табханча болады къыз.

Залда олтургъанланы эки джанлары ёрелеб, сюелгенледен тыкъламады. Айсанат да тизгинлени орталары бла сценагъа элтген джолчукъда сирелгенле блады. Бу былайгъа басханлай, муну тюрсюкюне битген бир асыл къанлы джашыракъ эркиши, ёрге къобуб:

— Былайгъа олтуругъуз, марджа,— дейди, къызгъа хатерли къараб.

— Сау болугъуз, мен былайда турсам да боллукъду.

— Алай деген неди, олтуругъуз,— деб къайтара айтылгъанында, Айсанат бир джаншакъ кишини къатына олтурады.

— Сиз Маяковскийни назмулары бла шагърей болурсуз,— дейди хоншусу, башын къыз таба ийилтиб.

— Поэтни бир затын къалдырмай окъугъанма,— атасы тенгли хоншуну сѣзге къызарын сезиб, башын сакълар дыгалазда, къыз бирси джанына къарайды, кимни эсе да джокълагъан къанда.

— Бери бурулугъуз, бир кесек ушакъ этейик,— къызын дженгине гулочун билинир-билимсиз джетдиреди бнягъы киши,— сиз джаратамысыз поэтни назмуларын?

Айсанат бусагъатда ушакъдан эсе, тынгылауну онгсунады, уллу закийни кѣрюрюню аллында кеси кеси бла къалыргъа излейди. Къатындагъыны сорууун эшитмегенча этиб, орнун берген эркишиге кѣзюм джетдиргенинде, аны ышармыш къараб тургъанын эслейди да: «эшта, манга деб этген, джан-

шакъдан башын алып ючюн къорагъанды орнундан» деб кёлюне келеди.

— Сиз манга джууаб бермедигиз, поэтни назмуларын джаратамысыз?—дейди бездиргич киши.

— Джаратама...

— Эй, джашлыкъ! Билалмайсыз аны назмуларыны поэтикасыны къарыусузлугъун,—деб, къызын ангысын чола кёргенча этеди да, аны чыдамын тауусдурады:

— Сиз, кечигиз, айтханымы былай, эски дуниягъа тартханладан болурсуз ансы, кимге да туруду Маяковскийни назмуларыны ашхылыкълары, бу заманлагъа келишгенлери.

— Устазларыгъыз айта болурла алай, кёллерин билдиррге тартыныб. «Къайдан быстырылгъанды бу эски быстыр бери,» дегенча сууукъ къарайды кызы хоншусуна.

Бир кесекден зал бирден гюрюлдейди, олтургъанла да ёрелеб, аплодисментле тенгизни толкъунлары джагъа къаялагъа кеслерин ургъанча эшитиледи. Къалайдан чыкъды эсе да, сценаны ортасында уллу санлы, къалын чачлы, бушуу кёзлю поэт сюеледи, сол къолунда къумгъан маталлы кюмюш сауутчугъу бла. Къатында башха адам джокъду, алай а кесини сейирлик къарамы бла сценагъа къууат салгъанды. Ол, залгъа сагъышлы къарай туруб, къолун силкгенлей, зал шум болады, поэт аллына атлам этиб,—Маяковский Владимир менме,—дегенлей аплодисментле, буз ургъанча эшитилиб тохтайдыла.

— Сизге талай назмуну окъурукъма,—деб, окъуб башлайды.

Ах, нечик уллу насыбдан къуру къалады ёхтем поэтни эшитмеген!

Назмуларын, башха болмай, къаты урушха кирген аскерчича окъуйду. Къалын хончасы мийик мангылайына тёгюле да, артына атыла, уллу санлары къурчдан къуюлгъанча кёрюне, эрлик сыфаты кесине тарта, ауазы да, бир, шыбыла чартлагъанча, бир да, сабыр чыгъа, окъур затын тауусхунчу джаннганлай, къайнагъанлай туруб, ахырына джетсе кюмюш сауутундан суу уртлайды, залны къол къакъгъаны тохтагъанлай, башха назмугъа кёчеди. Къарагъанла, soluуларын алмай, эслерин ийиб тынгылайдыла. Айсанат да, асыры сейирсингенден, орнундан кёлтюрюлюб тебрейди да, артдагъылагъа табсыз этгенин эскериб, кесин басылтады.

Джашауда тюбеген осал къылыкъланы, адетлени хыртха кючлю урады, аз да хатер салмайды, ишлерине ат башындан къараб, урунганланы джарсыуларын сан этмегенлеге, кабинетледе шагъатлыкъгъа олтуруб кюнлерин бошуна ашыргъанлагъа. Кёмюлген дунияны анда-мында кёрюнген джанларын

Маяковский алай хатерсиз сопалайды, алай ууадых этеди, ала башларын кёлтюрмезча эзирейдиле назмуну ауурлугъундан. Аллаи тизгинлерин айта келгенлей, Айсанат кёзюню кыйырын хоншусуна джетдиреди да, аны алгъындан гитче, къарыусуз къаннга кириб, гулочуна къадалыб тургъанын эс-леб, сейирсинеди фахмуну кючюне.

Ишчи Ростовну халкъы поэтге разылыгъын таныта, таб айтылгъан строфаланы аплодисментле бла сыйлайды: «Къаллай залим, керти адамды бу поэт; деб бир-бирлерине бурулуб кёллерин билдиргенле да бардыла.

Уллу поэт былайда айтырыкъ назмуларын артына чыгыб, кюмюш сауутчугъунда къалгъан суусабын уртлаб, сауутну башын тюбюне айландырады да, къарагъанла аплодисментлени кызыу бардыра, харх боладыла Маяковскийни сёзюн бошагъанын былай джарашыу ангылатханына.

Джыйылгъанла бирден ёрелеб, разылыкъларын билдиредиле. «Керти поэтле да, поэтчикле да бардыла. Сейирликди Маяковский, мазаллы кеме, уллу тенгизде кенг толкъунланы болдургъанча, нечик ёхтемликни, таукелликни, эркишиликини кёргюздю кесск заманны ичинде, адамланы барын тюзлюкге, адамлыкъгъа чакъыра», деб, анга сейирсине чыгъады Айсанат къадар джан бла залдан.

Джыйырма экинчи башы

Тауладан айырылыб Донну тюзлерине джууукълаша келген Далхатны мыйысы кыйын сагъышладан аз да бошланмайды. Айсанатны Абрекге ийген джазмасын окъугъанында, бойнун буууб тургъан туюмчек бошланганча болады, алай а кызыны ауур халгъа тюшгени, Узакъ Востокка аскер къулукъгъа кетери да тентиредиле. Аны армауландыргъан кызыны анга не ишнет тутханын билалмагъанлыкъды ансы, аскерден юркерча тюлдю эркиши кылылыкълы джаш.

Мор пальтосун вагонну терезе джаны ыргъакъгъа илиндириб, столчукъгъа ёшюнюн тиреб, тышына къарайды да, кесине шагърей мекамланы, джолланы, арлакъдагъы орус эллени саламбаш юйлерини оджакъларындан сёдегей чыкыгъан тю-тюню, дагъыда кёб затны кёргенликке, алгъынча сагъаймайды, тансыкълаб къарау бу джол тасды, джокъду. Айсанатха тюбер ючюн, иш этиб, джолгъа чыкыгъан джаш, кыызгъа не айтырын кескин билалмай барады кеси талай джылны окъуб кетген шахарына.

Джылдан аслам заманны сууутула, сансыз къала тургъан Далхатны, къадар сагъышын аркъалаб, къышхыда Ростовха атылыб келгенин къайдан билсин Батырны къызы да. Аз да кёлюне келмейди бу мискин заманында аны джокълар адам табылыр деб. Билсе уа не этер эди экен? Сүймекликни хур тылпыуу джангъдан джарытырмы сыннган, эзилген джюрегин Айсанатны? Къарайыкъ, кёрюрбюз болгъанны.

Бусагъатда мийик мангылайын къол аязына тиреб, къалын къара чачы да къолуну сырты бла тёгюлюб, мыдах кёзлери чыракъ барыб, тубаннга бёленнгенчады Далхатны халы.

Туурасында олтургъан сары шинли эки киши бла уллайгъан тиширыу да, кесини онг джанындагъыла да, баш табхадагъыла да, бу джашны хатерин кёре, мындан тартына, сабыр сёлешедиле, кёзлерини къыйырын бу асыл тюрсюнлю джандан алмай.

— Ростовха джууукълашабыз! Аллыбызда станция Ростовду!— деб, танг ата, вагонну ашырыучуну базыкъ ауазы сасытады къулакъланы эртденгиде. Джолоучу халкъ къымылдаб башлайды, джукъугъа кетгенлени да аязытыб, ким да затын джыйыб, тышына чыгъаргъа хазырланадыла.

Далхат, мор бухар бёркюн башына терен басыб, пальтосун кийиб бошаргъа, Ростов вокзалны мюйюшю кёрюнеди да, «эски татахым тюрленмей тура кёреме» дегенча, кёзлерин джумаракъ этиб, билинир-билинемез ышарады. Поезд да «джетдим, джетдим, джетдим,» эте келиб, вокзалны туурасында арт тылпыуун бошлаб, тохтайды.

Далхат, къубас портфелин алыб, эшик таба тебрегенлей, хоншу тиширыуну, джюгюн кёлтюралмай, джунчугъанын эслейди да, аны ауур хызенини бауун къолгъа джыйыб чыгъады тышына. Ол платформада туракълагъанлай хызенини иеси джёмелей джетеди, джашил кёзлери къууанчлы джана, дунияны алгъышын айтады, алайдан кетерге тебреген таулу джашха.

Далхат вокзалдан айырылыб, уллу орамны барады, къар булчукъла да джюн чачылгъанча кёрюне кёзюне.

«Ыйых кюндю, Айсанат джашагъан мекаямында болур» деб кёлюне келе, бир кесекни атлай барыб, таныш тийреге бурулады. Къыз джашагъан джерге джууукълаша, аллына тюбегенле: адамла, мекаямла,— орамны бирси джанына асхай озгъан къарт парийге дери—бары суююмлю, къууатлы, джылыулу къабха кире баргъанча кёрюнеди кёзюне. Бораннга тюшген джугъутур дорбуннга ашыкъгъанча, студент къала-

гъа тири джетиб, юсюне къоннган къарны силкиб, кенг эшикни босагъасындан ичине атлайды, джюреги кызыу тебе.

Кимден да алгъа кёзюпе илиннген айры сакъаллы хурметли швейцар болады. Эшикден киргеннге эси бёлюнюб, шкафдан чыгъаргъан мазаллы портфелин, къолдан ычхындырыргъа аздан къалыб узатады аллында сюелген кыызгъа джылтырауукъ тюймели акка.

— Ба, кимни кёреме!— къарт ауазын бошлаб, эки къолун къууанчлы узатады да келгеннге, джаш джетиб аны къучакълайды. Акканы кёкюрегинден айырылыб бир джанына къарагъанлай, тыкъ портфельни кёлтюрюб, алайдан тайгъан кызыны субай санларына битиб, ауузундан сёз чыгъаралмай, сир къатады. Кыыз да «сабыр акка кимге джарыды экен?» деб, ызына бурулгъанлай, джашны да кызыны да кёз къарамлары бир-бирлерине тиреледиле да, кызыны портфели къолундан ычхыныб, джерге тошеди, несин да билалмагъанлай: — Далхат!— дегенлей, джаш да:— Айсанат!— деб, анга атылыб, кызыны назик къолун эки къолу бла тутуб, бошлаб къоялмай, кызыны аз мылы тартхан кёзлерине «сенси мени джашауум, дуния джарыгъым» дегенча таралыб къарайды.

Швейцар да, эсли адам болур, бюгюн кызыны ишлеялманын сезиб, акъыртын атлай келиб, кызыны къолундан тюшген къубас хызенни алыб кетиб, шкафха салады.

Студент къала къумурсха тёбечады эртденде: былайда джашагъан къадар джан, джукълагъан отоуларындан тышына чыгыб, бирер джары айланадыла. Тамада курсагъыла Далхатны эслеб, анга тюберге излеселе да Айсанатны къатында таралыб тургъанын сезиб, джашны аяулу этедиле.

Кёк кюкюремей да къалай чыдайды бу эки джанны кемсиз сюймекликлери, ауузларын байлаб, не айтырларын, къайда тургъанларын билдирмей къойгъан кёзюуде.

Айсанатны азгъанын, бёгек къараучу эсли кёзлерине терен сагъыш орналгъанын кёргенинде, Далхатны джюреги эзиледи.

— Айсанат,— дейди джаш, башы тубандан чыгъа,— мен не кечеги, не да эртденнги поезд бла ызыма кетерге керекме, санга тюбер муратда келгенме.

— Мен кийиниб чыгъайым да, къалайда болса да арлакъда олтурайыкъ,— кызыны бети тюрлене, нени эсе да джокълаб табалмагъанча болуб, швейцаргъа кёз джетдиреди да, излегени анда сакъланнганын билиб, тири атлай, баш этажгъа киреди.

Джаш, ызындан къараб, атламын да, санын алгъынча субай кымылдатыуун да, джелкесине джетген джерде чачыны

джарашыу байлангынын да кёз кырамы бла ийнакылайды. Бир кесекден танышлары Далхатны арагъа аладыла. Муну кыызгъа тюбегенин арлакьдан кёрюб, сейирлерине тынгысыз кыараб тургъан Арсамаков бла Ботоев энди Далхатны кыатындадыла.

Ючюсю да бир-бирлерине ал бермезча чырайлы, сау битген, эркиши кыанлы адебли джашла: кыарачайлы, юнгиюшлю, тегейли. Быланы джанлары Айсанатблады, аны ючюн ёлюмден да артха турмазчадыла. Не келсин, кызыны джюрегине орун табхан джангыз бириди.

Наратлыда Батырланы арбаздан кёзлерин алмай кюнлерин ашырыучу джашчыккыны акъ кийиз бёрккюгю гёбелеккеча кёрюне туруучусу кызыны эсине тюшсе, сапларына джылыу уруб, алай тансыкылайды сабий кюнлерини. Энди уа сегиз-тогъуз джылны таймаздан сюймеклигин таныта, кесине бекдеп бек илешдире баргъан Далхат Айсанатны кыйын кюнлеринде да табылады кыатына. Солтан бла Хусейни дыгаласлары уа туумагъан айгъа салам бергенчады. Алай а кимпи неге тюберин билмейди адам, артлары кыалай болурун заман кёргюзюр.

Далхат аны эслегенлей, кыуанчлы ышармыш этеди.

Кыыз, джашлагъа тюбей турмай, арлакьтын озуб эшикке кетеди да, Далхат да, кыатындагыланы джюреклерине от сала, аладан айырылыб, кызыны ызындан чыгъады.

Джаш бла кыыз ишчи клубда олтуруб, хапарларын, кёллерин билдиргенден сора, Айсанат, алда кюнлени сагъышын эте, джаякыларына ингил тартыб сорады:

— Кыачан кыайтырыкыса аскер кыуллукьдан юйюгюзте?

— Эки джылдан, бусагъатда башланган кыралла арасы кыаугъала тохсала,— Далхат кызыны кёзюне халал битиб,— сакъларыкымыса мени? — дейди.

— Да кыайры кетерикме сакъламай? — кюлюмсюрейди кыыз. «Кёзден кетген кёлден кетер,» деген айтыу да мени кёлюмю джапыргъан зат тюлдю,— деб, башын ийилтеди да, чачы мангылайына тёгюледи.

«Кёзюмеми кёрюнеди, огъесе Далхатны кыара чачыны ортасына кертиси акъ тюкмю кыоннганды?» деб, кыыз бойун узатаракъ этиб кыарайды да, эки кюмюш халычыккыны эслейди. Аздан кыалады, субай бармакыларын узатыб, аланы соруусуз ёсген джерлеринден кыоратыргъа. Кёлюне келген батырлыгына тартыныб, артхара кы этеди башын.

— Сен мени эсимден кетеринге кыоркыса, сора мен а не этерге керекме? Сен да тюрленмей, мени башыпгдан кеннге ташламай туралырмайса?— Кыашларын кыош этиб сакълайды джуабын Батырны кызы.

— Айсанат, джаным, бу сорууну этерге кыалай келеди кёлюнге, мени дуния джарыгъым сен болгъанынгы биле тургъанлай. Ёлген анамы кыачы бла ант этеме, сен мени джюрегимден кетерик болсанг, джаным бла бирге кыорарынга.

Далхатны азгынлыгъы, кёзлерини алгъындан терен мыдахлыкълары, чачыны кыалынында бугъунуб тургъан эки акъ тюклерин—бары кызыны бёгеклигинден, кыатылыгъындан болдурулгъанча кёрюнюб, Айсанат кесини терслигин кыалай джудурургъа билмейди. Батырны иши бир джанындан чанчхы болуб турмаса, ушакълары джарыгъыракъ ётерине не сёз.

Кыалай да Далхат билирге излегенин табханды, кызыны сыймеклигин таныгъанды да, аягъыны тюрбюнде чёб сынмазча, дженигиллик кёниганды санларына.

— Далхат, джолоучулугъун татыгъан болур, солур мадар ётерми эдинг, биз сёзге кызыб, заманны кыалай ётгенин билалмай турабыз,—деб, Айсанат сагъатына кёз джетдирди,—тёрт сагъат! Далхат, ийнаныб кыалалмай, кесини сагъатына кыарайды да, ёрге кыобады ышара. Айсанат да ёрелейди, пальтосуну туюмелерин эте. Экиси да эшикден орамгъа атлагъан джерде джаш кызгъа нюр кёзлерини аралтыб, халын билдире башлайды:

— Бюгюнден кыуанчлы кюнюм болмагъанды. Сенден джылы тылпыу табханым неден да багъалыды, энди кыайры барсам да, аллыбызда насыбха учунганлай турлукъма.

Далхатны кёлю кёлтюрюлюб, айтхан сёзлери кызыны джунчутуб, бетин кыызартадыла, дагъыда джюрегин тынгысыз этген затны салады эсине: «кыоркыуулу джерде бардырылыкъды аскер джумушу, муратыбызгъа джетербизми?» Бу сорууну кеси кесине этгенлей, «аман джораны нек келтиреме башыма» деб ол сагъышны арлакъгъа тайдырыргъа кюрешеди.

Кеслери энчи олтургъанлай, Далхат неден да алгъа Батырны юсюнден сёлешиб, аны таныгъан тамада большевикле партияны Ара Комитетине аны керти коммунистлигин бегитиб джазгъанларын, Айсанатны атасыны кёб турмай ариуланнгына ийнаннганын билдириб, кызгъа кёл табдыргъанды да, энди джашауларыны оноуун этерге тартыммазча алай бла болгъандыла.

Тюзю, Айсанатны акылында джокъ эди Далхатха сыймеклигин билдирирге да, ол аскерден кыайтса, аны бла бир юйдеги болургъа сёз берирге да. Алай а джашны сыйыт эте тургъан шох кёзлерин кёрюб, халын ангылагъандан сора, джюреги эримей кыалай кыалыр эди анча джыллы ызындан айланнган джанинга?

Вокзал таба атланган наратлычы кыыз бла джашха кѳуу-шуу керюнюучю кыышхы орамла бусагъатда аланы ийнакѳла-гъанча, алагъа насыб теджегенча кѳрюнедиле. Кѳаллай джарыкъ, кѳууанчлы суратла туудурадыла алларында джашауну юсюнден экисини оюмлары!!!

Ростовда мычиргъа эркинлиги болмагъан Далхат, кыыз бла арасын бюгюн айыралгъанына кѳууана, ызына Кѳара-чайгъа кетерге тебregenди да, билет алгъанлай пероннга чы-гъады Айсанат бла, беш минутдан поезд Далхатны алыб ке-терикди. Экиси да бир-бири тюрсюнлерине тынгысыз кѳарай, санларына орун табалмагъанча тепчилдейдиле. Далхат кыыз-гъа джюреги кемсиз тартхандан, Айсанатны джаулугъундан кѳарагъан бурма хончасына бармагъын джетдиреди да, кыыз намысына кѳатылгъанча ангылаб, артха турады, бети агъара.

Экинчи кѳонгурау кѳагъылгъанлай, Далхат солургъа хауа табалмагъанча, аузундан сѳзю кюден чыгъа, кызыны кѳолун кѳол аязына джыйыб:

— Айсанат, сѳзюнге керти болурмуса, мени сакълармы-са? — дейди.

— Сакъларма,— алайсыз да джол излеб тургъан джыла-мукълары ингил джаякъларына тѳгюледиле.

— Сау кѳрюшейик, Айсанат, унутма мени,— деб башын ийилтиб, кызыны кѳолун ба этеди да, бурулуб кѳсѳуне кѳарар-гъа кѳарыуу джетмей, секириб вагонну атлауучуна илинеди. Поезд, сыйыт эте, орнундан тебиб, джорюш алады.

Айсанатны кѳзлери ташая баргъан Далхатха битгенлей, кеси да орнундан тебалмай турады поезд тюбелек ташайгъын-чы.

Джыйырма ючюнчю башы

Матвей, бузлагъан тенгизни юсю бла Бакугъа ѳтгенинде, джолуну асламысы кѳорагъанына кѳл басыб, генерал бла сѳлешген кюнѳн эсине тюшпоре... Батырны юсюнден газетге чыкъгъан ѳтюрюк статьяны окъугъанлай, Матвейни джюреги от джанады, асыры ачуланнгандан тынчлыкъ табмай, Узакъ Востокда аскерни тамадасы генералгъа барады да, хапарын кыысхасы бла айтыб, Кавказгъа джетиб кѳайтыргъа эркинлик излейди.

Матвейни хапарында Костяны аты сагъынылгъанында, былтыр самурайланы кѳолларында союлуб, джан берген Кон-стантин подполковникни джигитлигин эсде тутхан генерал, баш-ын энишге ийиб, бушуу тыгылау этмей болалмады.

Генерал, кѳайры эсе да ашыкъса да, багъалы кѳрген пол-ковнигине кѳарай туруб:

— Былайгъа олтуругъуз,— деб, къатында креслону кёрюзеди да, андан кёюн алмай кёюн билдиреди.

— Джолдаш полковник, сиз чекни сакълагъан полкину командирисиз. Кёресиз, японлудан, къытайлыладан — къалайдан да бизни джерибизге чабыуул болмай бир кече ётмегенин. Сора быллай заманда бир адам ючюн къралны къоркъуулу чегинден къалай таяргъа болады?

— Джолдаш генерал, мен ары барыб келгинчи былайда иш джарсымазына ийнаныбма, чекчилерибиз бары кеслерини джумушларын толтурургъа сакъдыла. Мен джан аурутхан Батырны бош адам болмагъанын айтханма, ол контраланы къанлы джаууду. Аны ючюндю душманладан кёрген хатасы. Барыб, тыйынышы джерде аны ким болгъанын ангылатмасам, кертиси да акъладанды деб, аны джунчутургъа боллукъдула. Къыйын халда джаныбызны къалдыргъан адамны керек ючюнде къатына табылмай къалай чыдайым? Матвей, асыры къыйынлашхандан солууун ючден ала, себеб излеб битеди генералны тюрсюнюне.

Уллу аскерге башчылыкъ эте келген, кёбню кёрген, билген сынамлы генерал къатындагъы Матвейге ийнакъ къараб, им-башына къол аязын салады:

— Табсыз заманнга тюшсе да, тилегигизни къабыл этерге огъайым джокъду. Тамбла штабда акъыллашайыкъ да, орнугъузну толтурур полковник таба эсек, бошларбыз. Сагъат он-бирге кесигиз да штабха келирсиз,— деб къобханында, Матвей да джарыб турады орнундан. Экиси да саламлашыб айырыладыла. Генералны сезимлиги, адамны кёюн ангылай билмеклиги себеб болуб Матвей ючюнчю ючюнде джолгъа чыкъганды.

Энди уа, толу ыйыкъны джолда ашырыб, Къарачайгъа джууукълаша барады, озгъан джылланы, тау ёзенлени, алада джашагъанланы кёзге кёрюзе. «Мёлек, Амма, Аппа, Асланбек, Махар, Айсанатка»,— деб, джюреги илешген, тансыкълагъан адамларыны атларын айта келиб, таймаздан Костя бла анга ашарыкъ келтириучю, джумушларын тындырыучу, орусча сёлеширге тырмашхан бурмачач къызыкъгъа джетгенлей, бети, юч таякъ ургъанча, джарыйды. Москвада бир-бири атларын айта, кенгден айырылгъанлары да джюрегин таралта, кёрюнеди кёзюне. «Къалай билалмай тургъанма аны къайда окъугъанын? Не башхасы барды аны туугъан эгечден? Атасына аманлыкъ излегенлени билсем а, терилерин он къат сойдурмай къоймам,» дей ичинден, терезчикке кёюн ийиб олтурады кеси бла лейтенантдан башха адам болмагъан таза купеде.

Субай санлы джан полковникни аягъы бу гузаба баргъан

экспрессге басханлай эслегенле бары, муну эсде тута, купесини кьаты бла шыкьыртсыз, хатерли атлайдыла. Вагону ашырычу суюмлю тишируу да эшикден башын кьаратыб,— багьалы полковник, керекли затыгьыз бар эсе, мен терк табдырайым,— деб, джууаш ауазын эштиреди да, Матвейден бююреу джууаб табыб, ызына кетеди.

Матвей джолгъа нёгерсиз чыгьар акьыл алыб тургьанлай, штабы буйругъу болгьанды кьоркьуулу джылда белгили полковникни сакьларча тири нёгер иерге биргесине.

Экспрессден тюшер джерлерине тюгел джетгинчи, купеден чыгьаргъа хазырланган Матвей бла лейтенантны алларына кьочхарбурун майор сюслиб, честь бере:— Джолдаш полковник, сизни бла сёлешген Невинканы комендантыма, сизни баыр джеригизге табдырлыкь машина вокзалны кьатында сакьлабды,— дейди.

— Сау болугъуз,— кьалайда да джол ачылыб баргьанына сейирсиниб, Матвей ышара атланады тышына.

Ючюсю да аруу джылтырагьан мешнаны кьатына джетгенлей, шоферлик этген аскерчи джаш эрлай орнундан чыгьыб, Матвейни туурасында сир кьатыб, честь береди. Юсюндеги чубур тонуну бели бла кьубас белибау тартылыб, имбашындан кёнделен ийилген баугъа кьубас кьабыл героху тагьылыб, кертн ётгюр кьанлы сау битген джаш Матвейни кёзюне халал кьараб:

— Джолдаш полковник, кьайры элтирге буюрасыз? — дейди.

— Пашинкагъа элтсегиз, андан арысыны оноуун военком этер...

— Тау джолланы бюгюнлюкде болумларын билалмайма,— деб, майоргъа джылы саламлашыб, Матвей шоферну арт сюреминде, анга хазырланган ташаракь орунга олтурады. Лейтенант да шоферну онг джанында болады.

Невинкадан Пашинкагъа элтген джол бюгюн кьолайсызды, батаракь джерледе, чунгурлада бузлагьан саз батмакь, хыршы ташла кьуюлгьанча джунчутадыла арбачылары, машиналагъа уа бюгюн да табсыздыла. Къара машинаны джолда кёб мычыгьаны да аны ючюндю.

Оракь кьабакьны туурасына джетгенлей, чунгур джерде, машина бузлагьан кулдалагъа кесин ура, артха тура тебрегенлей, биягьынлай тюшмеселе башха джол табылмазлыгьын кёрюб, машинаны тохтатыб, лейтенант бла шофер чыгьадыла гетмен бла кюрекчикни алыб. Быланы ушатмазлыкьларын сезиб чыдайды ансы, Матвей да болушургъа разы эди. Экиси да къадалыб, машинагъа тыйгьычлыкь этген затланы кьората

тургъанлай, лейтенантны сакъ къулакъларына узакъдан туякъ таууш келгенча болуб, ол башын бир джанына бурады да, арлакъда джамчылы атлыны эслейди.

— Ызыбыздан келген барды,— дегенлей, шофер да кѣз джетдиреди.

Атлы быланы сагъайгъанларын билди, билмеди эсе да, атына ѳзеннигини джетдириб джортдуруб озады арлакътын, башлыкъ байланган башын бери буруб. Ол баргъаны бла элге атлагъан джерде башха атлыгъа тюбѳб, экиси да Пашинка таба кетедиле.

Джолну тюзетиб машинагъа олтургъанлай, шофер герохну къабын бошлай айтады:

— Атлыны ышанын таб кѳрмедим, тюз иннетли адам болса, къатыбызгъа келиб болушургъа излемей, кетерик тюл эди озуб. Бек анасы джыламаз дегенлей, сауутларыбызны къолдан тюшюрмей барсакъ таб болур Пашинкагъа дери.

— Бу джерледе контрла башларын кѳлтюрюбмю башлагъандыла? Билген затынг болубму айтаса? — дейди Матвей.

— Не эсе да, душманларыбызны хаталары тохтамайды, анда-мында бизни адамларыбызны ѳлюклери табыладыла, мурдарла уа, кимини башын юзюб, кимини тѳрт санын бирден айырыб, ассылыкъ этиб, кеслерин табдырмай къаладыла. Кѳб болмай бир бандитни тутхандыла да, ол айтыудан бир уллу къаугъа ачаргъа хазырланадыла джангы джашауну онгсунмагъанла: кулакла, алгъыннгы кюпселе, джер иеле. Сиз барлыкъ Къарачайда да халны къолай хапары джожъду.

Шофер машинаны сакъ джюрюте, Пашинкагъа джууукълаша, тигирек джерден солуна бургъанлай, арлакъда тюрту кѳкенлеге кѳзюн сѳскекли джетдиреди, къоркъууну билиб къалгъанча, бири бирини ызындан эки кере шкок атылгъан таууш келеди да, шоферну къолу тогъайдан айырылады, къаны тѳгюле.

Лейтенант тормозну тохтатады да, полковникни шофер къайгъылы болгъанын эслеб, кѳкенле таба къарайды, алайдан айырылыб, къобан таба гузаба айланган экеуленни кѳредиде, ышаннга салыб бирин аудурады. Матвей да, къолундан герохун ташламагъанлай, шоферну къанын тыяр дыгаласда, аны билегин къаты тартдырыб байлайды да, тышына чыгъыб лейтенантха сорады:

— Къайдан атылгъанды?

— Алайда кѳкенледен, экеуленни бири аугъанды, бирси да къобан бла ѳте болур,— деб, бети тюрлене, лейтенант кѳзлерин Матвейге аралтады,— джолдаш полковник, тилейме, машинагъа киригиз, мен ол аугъаннга барайым.

— Огъай, алай джарамаз, билмегенлей нёгерлери чыкъсала, игилик этмезле, экибиз да барайыкъ,— Матвей кьолунда маузери бла таукел атлай тебрейди да, айтханына бюгюлмезин билиб, лейтенант гузаба ётеди аллына, аны отдан сакълар муратда.

Шоферну кьаны аслам кьорагъандан кёзлери кьарапгы эте, башын кючден кёлтюрюб, ызларындан кьарайды да, ёкюрген таууш этиб кёндеделение сойланады. Бу саубитген джашны чынасын чачханды душманны огъу.

Матвей бла лейтенант кёкенледен озгъанлай, джерде шоккину, аны кьатында да, кьара кьамыжакъча, джамчыны тюбюнде кьымылдагъан ышанны эслейдиле. Матвей ийилиб джамчыны кьанатын бир джанына силдейди. Кьарасала — кьан джугъу кьоллары бла тобугъуна кьадалыб тургъан хыныкёз тыкъ кишини кёредиле.

Бусагъатда бу джаралыны кьарыуундан келсе, кьатында сюелген аскерчилени сояргъа юслерине атылмай кьалмазы тюрсюнюнден, кьайыр кьарауундан танылады. Алай а, кьаны бла биргелей борбайы да таркъайыб барады.

Тёгерекге джити кьараб, адам болмагъанын билиб, джаралыны Пашинкагъа элтирге излейди Матвей. Экиси да аны кьамасын, фин бычагъын сыйырыб, Матвей кьолларын байлайды, лейтенант да тобукъ башы бла бутун байлаб, кьанын тохтатырча этеди. Джаралы, сау аягъы бла тюрт-мюрт эте, быланы кьатына кьоймаз дыгаласха кирсе да, аны джамчыгъа чырмаб, машинагъа келтиредиле. Шоферну кьарамы нёгерлерин кьайгъыландырады. Анга эс табдыыр джанындан болуб, ол аз такъыл кёрюннгенлей, Матвей шоферну кьатына, бандитни да артха орнатадыла да, лейтенант машинаны мукъут этиб, кёб мычымай Пашинканы кёпюрюнден ётдюреди. Нёгери больницаны, ОГПУну, военкоматны джолларын билир кьайгъыда айланган заманда, полковник бандитни кьамасына кьарай келиб, кюмюш сабында кьарасауут бла Инал-бек деб джазылгъанны кёреди да, сырты бери айланыб тургъан бандитни сынар ючюн «Инал-бек!» дейди. Тыкъ джаралы, джаныуар хырылдауну этиб, башын машинаны кьабыргъасына урады.

Несин да билмей, полковникни билегине таяныракъ олтуруб баргъан шофер, аязыгъанча болуб, башын бир джанына буруб, Инал-бекни кёреди да, аз ышаргъан ышан эте,— энди кьачалмазса,— дейди, солуюун кючден ала.

Джаралылары тыйыншлы джерлерине табдырыб, хапарларын да билдириб, военкоматха джетедиле полковник бла лейтенант. Военком быланы ашыгъышлыкъларын айырыб кьай-

гъыгъа киреди да, туурада автостанциягъа билдириб, бир сагъатдан автобусчукъ бла кетерча этеди. Дагъыда нёгерге бир капитанны бериб, къоркъуусуз барырча мадар къураб, алай ашырады узакъдан келген аскер башчыны нёгерлери бла.

Барады гитче автобусчукъ къары иги тебленнген такъыр тау джолну, таулагъа башын атыб, тикледе ёрге сюркеле, таб-хырлада эниште тая.

Он джылны мындан алда ачдан, сууукъдан титирей, Костя бла джаяулай таулагъа баргъан джолларын Матвей энди билалмайды, не джити къараса да тегерекге. Алай а Учхул тарына джетгенлей, нени эсе да эслемей къалыргъа къоркъгъанча, башын узатыб къарайды да, кириш къая къабыргъада къуууш ышан кёрюб:— Алайды алай, ма былайда!— дейди кеси аллына, ол заманланы кёзюне кёргюзе. Костя бла Матвей Джёгетей Аягъында ышангылы адамны юйюнде солуу табыб, ингир алада джолгъа чыгыб, деникинчиледен адамгъа тюбемез дыгаласда, Учхулгъа джетгенлей, айланч джолда ай джарыкъда атлы бёлекни эслейдиле да, бугъунур джер табмай, къууушха къысылыб билинмей къалгъандыла алайтын озгъан атлылагъа. Ол кёзюде къоркъуулу халгъа тюшгенлери эсиндеп кетмейди Матвейни. Теренде уруб баргъан буз Къобаннга быргъаллыгъы кёзюне кёрюнюб къоркъмады эсе ол кече, адам сейирсинирчады, ары дери да кёб согъушлада болгъан джигит джашны, бюгюп да кириш къаягъа бети тюрлене къараууна.

Барады автобусчукъ, бачха тёбеледе сылджыраб айланган лобанча, бир джашына, бир кёрюне.

Акъ къаладан озгъанлай, Матвейни джюреги дженгил тебе башлайды, туугъан джерине. ата юйюне ашыкъгъанчады халы.

Капитан бла лейтенант, полковникни сагъышларын билиб къалгъанча, аны сёзге бёлмей, тынчлыгъын сакълай, кеслери энчи ушакъгъа кирибдиле джолгъа чыкъгъанлы.

Ол джыллада джарауусуз кёкенле, сослан ташла, аман хансла къюлеб тургъан къотур талачыкъда энди эки ёзенден уруб келген къобан башы сууланы ортасында джангы орналгъан джангы шахаргъа ийнанмагъанча къарайды Матвей.

Автобусну джюрютуючу Батырны юйдегиси бла шагърей болгъаны себебли, полковникни нёгерлери бла, автостанцияны туурасында кёб фатарлы юйню экинчи этажына чыгъарыб, Батырны эшигине келтиреди.

Эшикни къагыб, джумушакъ тиширыу ауаз эштилгенлей, кёзлери джарыкъ джана, Матвей атлайды босагъадан. Кенг къанджал табакъда тылыдан бир кесегин къолуна алгъан Мёлек, уллу чынлы, джууукъ къанлы адамны кёргенлей,

кимгә ушатыргъа билмей, кёзюне джити къарайды да, кьолундан тылысы джерге тюшеди.

— Мёлек,— деб Матвей аны кесине кысады. Ол да,— Матвей, Матвей, дей, аны кёкюрегине башын тиреб, кьууанч сыту этеди. Матвей джанындан кьол джаулугъун чыгъарыб, кесини кёзлерин сюрте,— ма, энди таныгъыз ким кьалдыргъанын мени да, Костяны да джаныбызны — дейди. Лейтенант да капитан да, мылыланган халал кёзлерин таулу тишируудан алмай, аны ун джугъу кьолун ыразылы тутуб, артха турадыла.

— Матуей, шинеллеригизни тешигиз да, бирси отоугъа киригиз, мен мычымай, нени да тындырыб джетерме, кёб айтырым барды.

Мёлек хазыр тылыдан эки тюрлю хычын да, локъумла да бишириб, полковникни къатына олтургъанлай:

— Батыр къайдады? — деб сорады ол,— мен газетни окъуб, тыгысыз болуб келгенме джерибизни этегинден.

— Иги этгенсе келгенинги, алгъаракъ табылсанг андан да ашхы боллукъ эди. Батырны крайкомгъа чакъыргъандыла, Борисенко Иван бла Петровский, аны партиядан чыгъаргъанларын терссиниб, крайгъа джазгъандыла. Энди не этерик эселе да билмейме. Аман иннетлиле бир болуб, ётюрюклери бла инджитедиле Батырны. Ол кемсиз кыйынлашханды тюзлюк табалмагъанына,— дей келиб,— Костя уа къайдады? — джууаб излеб Матвейни кёзюне къарайды да, аны джунчугъанча кёрюб,— саумуду? — дейди.

— Сауладан да сауду, Мёлек,— башын кёлтюрмегенлей мыдахланыб джууаб бергенинде, Костяны джашаудан айырылгъанын ангылаб, Мёлекни кёлю такыр болады, тум къара халал кёзлеринден джылтыраб чыкъган джыламукъ тамчыла, ингил джаякъларын джууа, этегине тамадыла.

— Аман хапар келтирдинг, Матуей... Экигиз да 18—19 джыллыкъ джашла болуб келген эдигиз ол заманда... Къалай джашлай къорады бизни багъалы Костябыз!— деб, эки кьол аязын джайыб, тюшген бушууну кёзюсюз болгъанына кыйынлаша къатындагъылагъа кёзлериң аралтыб къарайды. Матвейге да, кьалгъанлагъа да муну таралыуу джетиб, бары шошланадыла. Алай а чекчи полковник ишине сакъды.

— Мелек,— дейди ол бир кесекден,— мени заманым бек азды, неден да алгъа крайкомгъа, анда джол табылмаса, Москвагъа джетиб, Батырны къайгысын керейим. Сынгар бир кюннге келсем да, келиб, кесими хапарымы да айтыб, сизниң да билиб, къартны, джашны да, мен таныгъанланы барын кёрюб кетерге талпыйма да, къайтмай кьалмам. Мычымай,

келген машинабыз бла ызыбызгъа кетсек таб болур деб кёлюме алай келеди.

— Анча кюнню джолоучулукъда айланганынг татыб, ауруб къалма ансы, оноунг тюздю,— Батыргъа Матвейни себеб боллугъун билиб, Мёлек кёл табады.

Была юйде бир-бирлерин тансыкълай, юйлю оноу эте тургъанлай, узунуна баргъан кенг веранда адамдан толады. Тилчиле, сёзчуле, ётюрюкге ёчле, зарла — къысхасы джамагъатны кир багушу джыйылгъанды бери. Полковникни абычарла бла автобусдан бу арбазда тюшгенин кёргенле, тегерекге хапар этиб, Батырны юйюне энтда бир къайгъы киргенча ангылаб, кёбле табалайдыла Батырны. Къулакъларын эшикге саладыла да, бирси отоуда сёлешиннгенинни этик эшикледен эшталмайдыла, алай а бирер болмагъан затны джарашдырадыла.

Верандагъыла сёзню къызыу бардыра тургъанлай, эшик ачылыб, лейтенант кёрюнеди, «багуш» да бир джанына сибириле тебрейди. Лейтенант, ыхтырыла баргъанланы къатларына джетиб,— къайдан джыйылгъансыз, не айланасыз былайда?— дейди да, бир бедербет мизбурун, хауле тишируу: «Биз хоншуларыбыз, айбат абычарланы кёрюрге келгенбиз»,— деб кюлюмсюрейди.

«Таулу тиширыула махтау бла айтылынганлыкъгъа, былада да бар кёреме адебсизле» деб кёлюне келе: — Кёб сёлешмегиз да къорагъыз былайдан,— дейди лейтенант.

— Джыйылгъанланы араларында кёрюннген төрт эркиши, тышына кетиб, автобусну туурасында сюеледиле. Шофер а, чыгъа келиб, халны билгеннинде «бусагъат кетигиз верандадан!» деб, къулачып кенг джайыб, тиширыулары ёшюню бла тебере, атлаучланы башына джыяды да, ала амалсыздан арбазгъа тегюледиле. Шофер машинаны төрт джанын тинтиб, тынгылы болуб, джолоучуланы сакълай сюелгенлей:

— Ий тюзюн бир айт, кимди Батырлагъа кирген уллу чынылы,— дейди гуммосбурун къатын.

— Ол санга неге керекди? Бар да юйюнгде джумушунгу эт!— хыны къан алады шофер, къашларын туюмчек этиб.

— Кёрюрбюз аламатлай турсанг! Кёб къалмагъанды сизничаланы къабха джыяр кюнню джетерине,— джекире джанлайды автобусну къатындан харам къанлы гуммосбурун.

Батырланы джокълаучу Абрек арбазгъа къаротору атны юсюнде киреди да, мыллыкка атылыргъа хазыр къаргъалача, аслам адамны бирер джерде чончайгъанын эслейди, сынаб къараса, шахарны бетин мутхуз этгенледен талайны кёреді. Ол атдан тюшюб, джюгенни багъанагъа байлай тургъанлай, къатына лейтенант келеди да, Абрек аны къолун тутуб салам-

лашады. Арт айлада Абрек кѳубас кѳаблы герохну белинде ачыкѳ джѳюрютеди. Таулу джашны акѳыллы, халал кѳарауу, тыйѳбылы, кескин сѳелешиюу, лейтенантны мынга илешдиреди. Мѳелекни эгечинден туугѳанын билгенинде уа бѳютѳн да бек тартады джѳюреги джашха.

— Тѳегерекде адамланы былайѳа нек басынганларын билалмайма, полковник да ызына ашыѳады,— деб хапарны кѳысхасы бла айтѳанында, Абрек джанында герохуна узала,— мен аланы былайдан таярча этейим, эркинлик беригиз героху-му тауушун чыѳарыѳа,— деб лейтенантны кѳѳѳне битеди да, ол, разылыѳын билдире, башын аллына силкеди. Абрек:— «Чачылыѳыз!» — ауазын кѳлтѳюрѳб кѳычыѳѳаны бла биргелей, сауутун кѳкге тутуб, эки кере атылтѳханлай, тишиѳула да бир-бирлерине тѳртѳѳе, дѳмп боладыла, эркишиле да, абын-сѳюрѳн эте, кѳорайдыла бирер джары.

Абрек бла лейтенант верандаѳа киргенлей, алларына келе турѳан Мѳелекге да, аскерчилеге да тѳбейдиде. Абрек, Мѳелекни кѳучакѳлаб, бери айыѳылѳанлай,— ма буду бизни Матвейибиз,— деб Мѳелек полковникни танытѳанында, джаш, аны да кѳучакѳлаб, капитан бла джылы саламлашады.

Верандаѳа кѳараѳѳан кѳадар терезеден кѳѳюннген хоншула быладан кѳѳлерин алмайдыла. Батырны юсѳнден мыдахлыѳы татыб, бир джаннга башын кѳлтѳюрѳб кѳараялмаѳѳан Мѳелек, бусаѳѳатда кѳѳуанч кѳан алыб, уллу полковникни кѳолтуѳѳундан кириб, автобусну кѳатына ашыра барѳѳанына тийреде юйлени терезелеринден да ненча джан кѳарабды!

Аскерчиле джолѳга чыкѳѳынчы, Батырны юч кичи баласы: Нафисачыкѳ, Ильясчыкѳ, Хызырчыкѳ джетедиле аланы кѳатына, чаначыкѳларын да тарта.

— Ильяс да, Нафисат да уллула болуб кѳалѳѳандыла,— деб, этеклерине чырмалѳѳанланы башларын сылаб, ариу айта, Хызырчыкѳны ѳрге кѳлтѳюрѳб, эркелетирге умут этеди полковник, алай а джашчыкѳ, гитче сабийча кѳѳѳюрге ыйлыѳыб, кесин бошламай, манѳылайы бла кѳарай сиреледи да, полковник джарыб кѳюледи: — Аперим, бусаѳѳатда былай этген, бир кесек ѳссенг, атанг Батырны да хорларыкѳса джигитликге.

Аскерчиле, арбазда кѳаллыкѳла бла юйлю адамлача саламлашыб, джѳреклери джылыу табыб айрыладыла. Матвей да, тамада эгечин ийнакѳлагѳѳанча, Мѳелекни кѳѳѳюрегине кѳысыб, кѳолларын бай эте, Абрекни да эркелетиб, сыртындан кѳаѳыб киреди автобуса.

Ала уллу орамѳа бурулуб кѳѳден ташайѳѳанлай, Мѳелек, верандаѳа чыѳыб, Хуналыдан тебенде кѳая кѳабыѳѳаны

джаны бла баргъан джолгъа иеди кёзлерин. Джарым сагъат да турмагъанлай, джолда акъсылдым автобусчукъ кёрюнеди да, Мёлек ичинден «ашхы джолгъа!» дей, машина ташайгъынчы юйге кирирге кёлю бармай, ол кёрюнмезча болгъанында, Абрек бла ичгери киреди.

Джыйырма төртюнчю башы

Джабалакъ къарны булчукълары, бир-бирлери бла ойнагъанча, бир кысылыша, бир айырылыб башхалагъа къошула, чагъыла тургъан акъ джюнча тегерекге чачыла тюшедиле Ростовну, алайсыз да къар басыб тургъан орамларына, къалайына да.

Быллай кюн джашха, къартха да сейир кёрюнюученди, къар булчукъла ойнагъанча, аланы кёллери бирер затха джете да, сабий заманларына уча, таурухдача, кёбню кёзге кёргюзедиле.

Бюгюн кюнню былайлыгына сагъаялмагъан Айсанатды. Ол дерследе къайтханлай, душха кириб чыгъады да, кесин тюзетиюню башлайды. Не заманда да, кесин эслеб, кийимлерин итиулаб, юсюн-башын джарашыу тутаргъа ёч кыз, атасы амалтын харам этилгенли, бютюн да сакъды кесине. Кимден да болумлу, айбат кёрюнюрге излейди. Джалгъан мадарлагъа (кремлеге, пудрагъа, бояугъа) таянмагъанды бир заманда да, не «чёрчеклиги» да бармагына дух тамчычыкъ тамызыб, аны къулакъ артларына джетдириудю.

Мыйысына, джюрегине ауур сагъышла къаланыб тургъанлай, кесин тюзетмеклиги да, аны кылыгында бегиген ёхтемликни, артыкълыкыгъа бойсунмай, джашаугъа талашыуун кёргюзеди.

Комсомол джыйылыу башланыргъа тюгел эки сагъат къалмагъан заманда ол тумбадан азыкъчыгъын чыгъарыб ауузланады, киргенни, чыкыгъанны да сан этмей.

Муну рахат ауузлана тургъанын эсегенле, «неге базыб тынч олтурады быллай кюнюнде?» деб кеслери кеслерине соруу этедиле ичлеринден.

Къумурсха тёбе къозгъалгъанчады бусагъатда студентле джашагъан мекамны ичи, комсомолу, коммунисти да—бары тебрейди джыйылыугъа, ёретинлей ауузланыб, бёлек-бёлек болуб. Кеси джангызлай тебреген сынгар Айсанатды. Ол къолунда гитче хызенчикге мор туфлийлерин джыйыб, юсюнде къара хар джагъалы мор кашемир чепкени, аны тышындан джылы пальтосу, акъ уюкълары, акъ пух джаулукъчугъу бла чыгъады тышына. Рабфакны ичине киргенлей, уюкъларын те-

шиб, чуруктары кийиб табыллыкды джыйылыуга. Алайды адети бу кызыны. Ёлом азаб салынса да, кесин ушагыуулу этмей сюеллик тюлдю аджал табар джеринде да.

Алай а душман сынасын Айсанат сынаган аяусузлукту, адамланы суукчулуктарын да. Санлары кыйыла турганлай, кесин кюлгга джыйыб халын сездирмез дыгаласда барады джыйылыуга кяр булчулгага бёлене кеси жангызлай. Батырны кызы. Таза кяггытха чырмалыб сакланган комсомол билетн кюлун кюйдюргенча болады, хурджуна узалганы сайын. Андан айырылырына кюркбады. Баггалыды Айсанатха, кемсиз баггалыды комсомол билетн. Сабийликден кёбге кёзю ачылыб, тюзлюкню джолунда кыйын джумушланы тындыра келген кызгга билетн бош кёрюмези хакды. Ол анга джаны болган халал тенгчады.

Душманла бла согъушуулада жанларын берген джигит комсомолчуланы окъ тешген кян джугу билетлерин да бошуна сакламайдыла музейледе. Ала да этедиле шагъатлык джаш тёлюню джуртуна кертилизине, комсомолну кесине кючлю тартхан хурметине.

Студент джыйын да, тойгга атланганча, бири бирин кюуа, тюрте, Айсанатны кыаты бла джарыкълана озганла да аз тюлдюле. Юнгюшлю Арсамаков, тегейлиле Ботоев бла Цихиев Габо, дагыда кёбле, Верача, башларын кёлтюрмей. кыайгыра атлайдыла арлакда.

Айсанат джылы кийимлерин тешиб, туфлийлери да аякларында, кесин тюзетиб, экинчи этажда студентле басынган мазаллы залны эшигине джетиб, аны бир джаны бла джабышдырылган кяггытха алтындагыланы сыртларындан кёзю джетдиреди да, баямлауну окъуйду, джюреги кысха тебе.

Бююн джыйылыуда сюзюллюк затла:

1. Совет Союз бла тыш кяралланы араларында хал (докладны этерик профессор Каханды).

2. Комсомолну душман юзюкден тазалау (Исааков Арон бла Суруова Айсанатны юслеринден болумну билдирлик Влагов джолдашды).

Рабфакны комсомол комитетини бюросу.

«Душман юзюкден тазалау» деб джазылган кёк кюкюргенча ангылашына, аны ызы бла джетерик шыбыладан кюркба, кыалайгга басарын билалмаганча армауланады Айсанат. Дагыда кесин эскериб, комсомол билетн ичи бла салынган назму китабчыкны кёкюрегине кыса, тюрсюню уф десенг ауарча кёрюне, уллу залны ичине юреннгенича субай атлай киреди да, арт тизгинде, терезеге джууукда бош орунну

эслеб, алайгъа барыб чёгеди. Студентле да, басынгандан басына келиб, залгъа сыйыналмай, эшикге туурада сирелгенле да аслам кёрюнедиле.

Айсанат къараб кёрмесе да табигъатдан кюч бла сезеди джыйылгъанланы кёзлери кесинде болгъанларын. Башын кёлтюрюб, тегерекге кёз джетдиргенлей, анга битиб тургъанланы, джунчуб бир джанына бурулгъанларын кёреди. Тартынмай, дюрген кёзлерин джандырыб, хыршыланган бетден къарагъанла да эсленедиле.

Туура аллында олтургъан экеуленни ушакълары уа бычакъ чанчылгъанча инджитедиле къызыны.

— Аны бизден болмагъанын, кёргенлей да билирге керек эдик,— дейди кенгсюек, уллайгъан джаш.

— Атасы партияда тургъан къызыны бизден болмагъанын несден биллик эдинг? — къатындагъы сабыр сёзлю къатангы джаш башын малтин ийиб, нёгеринден джууаб сакълайды.

— Тыш къарамы бек ариу билдиреди аны бурун гошана-ханлагъа тартыб тургъанын.

— Асыры табсыз сермеб башладынг, адамны большевиклиги, кадетлиги, тыш къарам бла билинмегенин а ангылайса, къызыб сёлешесе ансы,— къатангы джаш алай айтыр-айтмаз, залны ичи тенгизча чайкъалады: Власов Петр бла шахар комитетини тамадасы Никитин алда, ызларындан да ючеулен сцене таба озадыла да, президиум боллукъ джерде къызыл схарла джабуулу узун столну джанына олтурадыла, къуш-муш эте.

Власов Никитинге къулакъ салыб тургъанлай, кёзлерин залдан алмай, тегерекге тынгысыз къарайды. Бююн ол, ким да эслерча мыдахды, сёзюнде, къарамында да алгъынча таукеллик танылмайды. Айсанатны, бир къарагъанлай, минглени орталарында билиб къаллыкъ джаш, аны ючюн джанын аямазлыкъ Петр кёзлери бла аны излейди да, аллындагъы кенгсюек студент шиндикге тюз олтургъанлай, морчепкен къызыны, бети агъара, сабыр олтуруб тургъанын эслейди. Аны арт тизгинде сескекли къанда кёрген Петру джюреги къызгъа къайгъыргъандан, кёзлерин андан айырмай, мычыб, алай джыяды кесин кёолгъа.

Власов орнундан туруб, гитче кьонгураучукъну зынгыртады да, зал шум болады.

— Джолдашла! — дейди Власов, — эркинлик беригиз рабфакны комсомол джыйлыуун ачылгъанга тергерге, — аплодисментле къагъыладыла, — джыйлыугъа президиум сайларгъа керекбиз, бешеулен джетиширми?

— Бешеулен болсун. Бешеулен! — деген тауушла келедиле залдан.

— Ашхы, бешде тохтайыкъ, кимлени тыйыншылы кёресиз, айтыгъыз.

— Хорошилов!

— Арсамаков!

— Вера Таркш!

— Власов!

— Кузнецов!

— Болду энди,— деб, залдан кычыра башлагъанлай, Власов:

— Айтылгъаплагъа разы—къолун кёлтюрсюн,— дейди да, бары бирден къолларын кёлтюрөдиле, къолун таукел кёлтюрмей, тебенирекде къойгъан джангыз Айсанатды.

Муну бу заты да илинеди анга къатыб тургъан Никитинни кёжуне.

Сайланганла президиумгъа чыкъгъанлай, Кузнецов, тамадалыкъ этерге буюрулады да, столну ортасы сюрөмде олтурады, аллында къагъытны ичинден окъуй.

Мычымай Кузнецов ёрге къобады:

— Джолдашла, бюгюн джыйылыуда сюзюллюк затланы баямлауну окъуб биле болурсуз. Алай а профессор Каханны гриппден ауруб къалгъаны амалтын, аны доклады боллукъ тюлдю. Былай бла, биз къарарыкъ бир затды, ол комсомолну душман юзюкден тазалауду. Муну джууаблы иш болгъанын билиб келгенди джыйылыугъа шахар комитетни секретары джолдаш Никитин тамада къуллукъчула бла. Октябрь революцияны огъурамагъанла бары тиш кысыбдыла бизге. Ала бир аманлыкъдан артха турлукъ тюлдюле бизни джашауубузгъа заран салыргъа табсала. Быллай заманда сакълыкъ кемсиз керекди. Биз а бу затны айырмагъанлыкъ этиб, кесибизден адамла окъур, джашар джерде къаныбызгъа келишмегенлени балаларын бошлаб тургъанбыз. Бюгюн Исааков бла Суруованы ишлерин сюзерикбиз да, Исааковну Ростовдан къорагъан хапары барды, Суруова джыйылыудады,— деб Кузнецов алай айтхаплай, бирден зал бурулуб, башын бушуулу ийиб тургъан Айсанатха къарайды.

— Экисини да ишлерин башха-башха сюзсек таб болурму? — деб Кузнецов джыйылыуну кёлюн билирге сорады.

— Башха сюзмей боламыды, киндиклери бир-бирине байланыб тюл эсе,— кюлюмсюрөб, къатындагъылыны да джарыкъландыра, кёлюн билдиреди, залны ортасы тизгинде олтургъан, матрос габрайлы мазаллы студент.

— Башха къарагъыз, чынг алгъа Исааковну сюзюгюз,— эмен агъачны тартхап мычхыны тауушуча эштиле ауазы, тама-

далыгын залгъа сансыз къарауу бла черте, оноу этеди Никитин.

— Исааковну иши бла шагърей этерге, Власов джолдашха сёз бериледи,— деб Кузнецов олтурады.

Власов, къолунда эки папкасы бла, кафедраны артына сюелиб, къагъытха къарамай сёлешеди:

— Исааковну ким болгъаны юч джыл арадан ётюб, алай билингенди. Бу окъуу джылны аягына рабфакны тауусхан къагъыт аллыкъ эди, анга кереклиси ол эди ансы, окъуу кимден да баш эди. Бизге аны хапарын Москвачы ишчи Максим Иванович Петров билдиргенди. Ол кеси да коммунистди, къарнашыннан туугъанны кёре келгенинде, рабфакда тюртюлгенди Исааковха. Исааков аны танымай озгъанды. Максим Иванович а, Москваны Бауман районунда джашагъан, бурундан да адамланы аяусуз джекени бла айтылгъан уллу копсени алтын пенснели Мойсейни кёзюне кёргюзеди. Арон аны кичи джашы болгъанын да ажымсыз биледи. НЭП-ни кёзюнде Максим Иванович Мойсейни къумач сокъгъан фабрикасында слесарлыкъ этгенди. Къалай джанлагъан эселе да, тамада джашлары бла Мойсей Германиягъа кетгендиле. Арон да, аланы ызларындан кетер муратда, поездге мингенлей, чекчилерибиз бошламагъандыла. Арон аланы къолларындан ычхыныб, Москвадан тышына кетеди. Кимни болушлугъу бла табхан эсе да комсомол билет да, чотда тургъан къагъыт да табыб, кесин ишчи юдегиден келгенча кёргюзюр ючюн, эски быстырланы кийиб, рабфакга киреди окъургъа. Мында «окъугъан» заманында кеси энчи фатарда джашаб, кимден да ашхы кийиниб, эркин ашаб тургъанды. Максим Ивановични хапарын биз соруб джазгъаныкъда, Бауман районну исполкому да бегитгенди. Документле барысы да папкалададыла. Къозлаугъа ачха бериб, талай джерде фабрикалары, заводлары, мингле бла адамланы джегиб тургъан Мойсейни джашы бизде кесине орун табыб тургъаны рабфакны комсомолуна беднши. Къалай да чыдадыкъ сагъаймай? Бу затда мен кесими ариуларча тюлме, мен да, комитет да, барыбыз терсбиз,— артхаракъ туруб,— сорлугъу болгъан сорсун,— дейди.

— Сорур заты болгъан бармыды? —Кузнецов ёрелеб къарайды залгъа.

— Не соруу керекди, неси да ачыкъ ишни юсюнден? — къашхабаш студент, орнундан кёлтюрюлмегенлей билдиреди кёлюн.

— Алайды-алай, неге керекди чириген чайырны чайнай туругъа?, — артдагыла табадан базыкъ эркини ауаз толтурады залны.

— Исааковну ишини юсюнден селеширге излеген бармыды?— дегенлей Кузнецов, талай студент кюлун узатады ёрге, Власов да президиумда орнуна олтурады.

— Былайда джыйылгъанланы бирибиз да джакъларыкъ тюлбюз Исааковну,— дейди селеширге чыкъгъан тере-рекбет джаш,— ол кертиси да душманны юзюгю болгъанын ангыладыкъ. Мен комсомол комитетни, джолдаш Власовну терсле-мей болмайма. Аланы алларына, быдыры дженнген, хыйлакёз, акъкъол фитна сюелгенинде, билетге, къагъытха къарагъандан озуб, аны къарамындан оюм эталмагъандыла. Кеси Власов бегите турады Исааковну таймаздан энчи фатар-да джашагъанын, омакъ кийимли болгъанын, сюйгенича аша-гъанын. Ачханы студентледен эсе эркин ойнатханыны юсюнден къабыргъа газетге да джазылгъан эди. Алай а билгенибизча, не Власов, не башхала бу затха эслерин белмедиле, къаллай болгъанын билирге излеб, билетде керюннген организациягъа да сорсала биллик эдиле, алай а биз ышаннганча болмадыла. Буюрулмагъан стипендиядан юзюб тургъанды толу юч джылны. Мени сартын мындан ары Власовха да, комитетдегиле да ийнам къалмагъанды. Аланы барын къоратыб, ышаннгылы комсомолчуланы сайларгъа керекбиз. Исааковну да, комсо-молдан кыыстагъан бла кюймай, газетни юсю бла хапарын билдириб, башхала алданмазча этерге тыйыншлыды. Бир кюпсени джашы, бир акъ абычарны кызы ойнайдыла бети-биз бла,— деб, ачыуланнган къанда кюлун силкиб кетеди трибунадан кызыб селешген джаш, Айсанатны да, Власовну да, дагъыда талай адамны джюреклерине от салыб. Алай а, бирден болмасала да, аплодисментле буз къакъгъанча эшти-ледиле талай джерден. Бири бирини ызындан селешген талай джаш бла эки кыыз—бары душман юзюкню иши факультетге джол табханына ачыусунуб селеше, Власовдан озуб, башха коммунистлеге да айыб этиб селешедиле комсомолну ишине тыйыншлысыча болушмагъанлары ючюн.

Сейирге къараб тургъан Никитин, негерлери бла акъыртын селеше, Власовха кёзюню кыйырын сууукъ джетдиреди, со-ра Кузнецовха нелени эсе да айтады.

— Джолдашла!— Кузнецов кюнигураучукъну зынгырдат-хан ышан этиб,— былайда айтылгъан сёзле мындан ары иши-бизге джарарыкъдыла, ким да келюне келгенни, джашырмай, ачыкъ билдиргенди. Комитетге да, Власовха да айтыл-гъан сёгюмлени рабфакны парткому да, сахар комитет да сюзмей кюярыкъ тюлдюле. Билирбиз аланы оноуларын. Буса-гъатда биз этерик оноу Исааковну юсюнденди да, аны комсо-молдан къоратыргъа разы — кюлун келтюрсюн!— дегенлей, ба-

ры бирден кѣлтюреди. Айсанатны кѣолуну ёрге кѣлтюрюлгенин эслеб, «кесине кѣоркѣгъандан этеди» деб, кѣлюне келтиреди Никитин.

— Джолдашла, энди Суруова Айсанатны ишине кѣарарыкѣбыз. Муну юсюнден джолдаш Власовха сѣз бериледи,— Кузнецов тѣгел орнуна олтургъунчу, Никитин анга не эсе да бир затны айтады да, ол арт тизгиннге кѣараб,— Суруова, туурагъа келигиз,— дейди.

Айсанат, кѣолунда китабчыгъы бла сабыр атлай келиб, сценадан тѣшген джерде сюеледи, башын кѣлтюрмей.

— Алайда кѣрюнмейди, сценагъа чыкѣсын! — залдан кѣычырадыла да, Кузнецов кѣолу бла кѣргюзюб, кѣыз кафедра бла столлу орталарында сюелирча этеди. Зал да, чибии учса эштирча, шум болады.

Власов сѣзюн кѣалай башларгъа билмей, кѣолунда газетни ары-бери бюклей мычыйды. Бир джан да билмейди джашны кемсиз кѣыйналгъанын. Эртде ачханды ол кѣызгъа джюрегин. Айсанат Петргъа солугъан хауасычады. Кѣызын кѣрсе, тюрсюню бирден джарыучанды. Бусагъатда уа анга кѣз джетдирир кѣарыуу да джокѣду.

Кѣыз а сценада, бетини акѣлыгъын хар джагъалы мор чепкени бла ариу таралгъан чачы черте, хора санлары кѣзге илине, «мени сояргъа излей эсегиз, союгъуз, кѣресиз, джакѣлар адамым джокѣду кѣатымда,» — дегенча сюелибди залны туурасында, назму китабчыкѣгъа субай кѣоллары кѣадалыб.

— Джолдашла!— дейди Власов, ёлюм кѣыйынлыкѣны юсюнде сѣлешгенча, кѣзюн-кѣашын тѣюб,—Айсанатны юсюнден айтырча хапарыбыз джокѣду, барыгъыз да окѣугъан статьядан башха. Аны энтда окѣуюм,— деб башдан аякѣ окѣуйду.— Бу статья партияны тазалау баргъан кѣзюуде басмаланган эди да, Айсанатны атасын партиядан чыгъаргъандыла, кѣарнашы Махар да, эгечи Салима да, Айсанатча стипендиясыз окѣуйдула. Айсанат бюрода айтханына кѣре, атасыны юсюнден хапарлары болгъан большевикле партияны Ара комитетине тилек кѣагъыт джибергендиле аны ариулатыргъа.

— Джолдаш Власов, сен деникинчини кѣызына ёкѣоллюк этерге чыкѣмагъан эсенг, ол бюрода кеси джанындан сандырагъан затлары арагъа нек кийиресе?— деб, столгъа джумдуругъун кѣагъаракѣ этиб, хыршыланады Никитин.

— Джолдаш Никитин!— деб кѣычырады артыракѣдан кенгмангылай, орта бойлу студент,— биз кесибизни комсомол джыйылыуубузда болгъан затны ачыкѣ айтыргъа эркинлигибиз бар шойду да, сора неге керекди сизни кишен салыуугъуз? Сѣлеширге кѣоюгъуз.

Шахаркомчула кѳуш-муш боладыла, кѳзлерин батыр сѳзлю студентден алмай. Никитин джашны тукѳумун Верагѳа сорады да, андан джууаб табмайды, тенгине кѳайгѳыргѳандан аны да башы кѳазан кѳайнаб, кесин да билалмай турады.

— Бюруну оноуу,— дейди Власов сѳзюн бошай,— Айсанатны комсомолдан чѳгѳарыргѳады...

Айсанат, окѳ тийген кѳгѳюрчюнча, титирейди, комсомол билети асыралгѳан китабчыкѳны кѳкѳюрегине кѳаты кѳысыб, мылы тартхан кѳзлерин залгѳа аралтады, «сизни да кѳлюгѳюз барлыкѳмыды бюруну оноуун бегитиб, баланы анадан айыргѳанча, мени комсомолдан айырыргѳа?» дегенча.

— Энди Суруова кеси айтсын джашау хапарын,— Кузнецов башын силкеди Айсанатха, «башла» дегенча.

Кѳатышыб тургѳан мыйысын орнуна джыйыб, айтырын табыча джарашдыруу бусагѳатда Айсанатны кѳолундан келмезлик затладыла. Кесине сабырлыкѳ чакѳырыб кѳюрешсе да, Никитинни кѳргенлей тили тутулуб кѳалады. Уучула марагѳан кийик улакѳча, джѳюреги кѳысха тебе, аллына джарым атлам этиб, сѳзюн башлайды:

— Газетге чыкѳгѳан статья башдан аякѳ ѳтѳюрюкдю.

— Газет партияны органыды, ѳтѳюрюкню чѳгѳармайды. Аны кѳой да, рабфакга не алдаулукѳ бла киргенинги айт,— Никитин, кѳызны ахырына джетдирирге кѳаст этгенча, хаман кесин арагѳа уруб башлайды.

— Мен бир заманда да алдамагѳанма кесибизни адамларыбызны.

— Кесинги адамларынга кертилигинге ийнанабыз,— кѳюлѳмсѳюрейди Никитин,— совет халкѳны уа теблерге огѳайынг джокѳду.

— Манга былай дѳрген сѳлеширге нек кѳызгѳансыз? Керти большевикле сизничала тѳлдѳюле, сиз алагѳа аз да ушамайсыз,— деб, солууун кѳысха ала, тамагѳы бууулгѳанча, сѳз айталмай тохтайды кѳыз.

— Кѳремисиз, денникнчини кѳызыны ѳхдемлигин,— дейди Никитин залгѳа кѳараб,— сѳзѳѳюз да ауур тиеди, большевикледен да башха кѳрѳюнебиз. Аталары ѳталгѳан аманлыкѳларын этиб, энди балалары бизге джекириб сѳлешедиле, кѳатында сѳюелгеннге бурулуб,— джолдаш Кузнецов, муну хапары-башы да керек тѳлдѳю, душманладан чыкѳмагѳан фитналыкѳ джокѳду, сѳлеширге излеген бар эсе, тынгылайыкѳ да, оноуун ѳтейик.

— Сѳлеширик бармыды?

— Мен,— дейди президиумдагѳы Вера, бети кѳызара.

— Сѳлеш, Вера Таркш.

Акъ чачы бла джаратылгъан назик карел кызыны джыйылыуда сѣлешгенин бу джолгъа дери адам кѣрмегенди. Бусагъатда, джыларгъа тартышханча, тюрлене, джумушакъ ауазын чыгъарады:

— Мен Айсанатха деникинчини кызыды деб айталлыкъ тюлме. Ол джашауундан кѣб затны айтханды манга. Кеси да керти болшевикини кызыды, мен ангылагъандан.

Вера сѣлеше тургъанлай, Айсанатны кѣлю такъыр болуб, кѣзлерине ургъан джыламугъун кѣолуну сырты бла сюртеди.

— Сен да аны хапарына ийнанганса, сора олтур орнунга,— дейди Никитин, огъурамагъанын кѣз къарамы билдире.

Никитинни къабха джыя биллик эдиле Власов да, Кузнецов да, башхала да, Айсанатны юсюнден, ала таянырча, бегимли хапарлары болса.

Вераны ызындан сѣлеширге чыкъгъан къашхабаш, юдегили студент Серов, сѣлеширини аллы бла президиум таба бурулуб;— Мени аузума чабаргъа излеген кесине сабырлыкъ тартсын ансы, мен да этерими билirme,— деб, залгъа айланыб сѣзюн башлайды:

— Былайда халгъа къарайма да, джюрек алмазча затла кѣреме. Биз къурагъан джангы джашауда демократияны сингдирликле кимден да алгъа партия бла комсомолду. Бююн джыйылыуда ишни барыуу бурун бийлени сюдлериндечады. Халны былайгъа бургъан Никитинди. Урунуб келген джашла, кызыла окъугъан джерде, джыйылыуну бардырыргъа сайланган президиумну эркинлигин алыб, сѣлешгенин чиркитиб, оноуну кѣолгъа джыйыб, адамланы айтырларын айтдырмай кѣюу аз да келишмейди партияны да, комсомолну да джорукъларына. Адам ълтюрген мурдаргъа да бериледи сюде эркинлик хапарын айтыргъа. Айсанатха уа табылмады ол эркинлик.

Серовха хыршыланнганы Никитинни кѣзюн-башын туюуб, кѣолларына орун табалмагъанча, ары-бери узалгъанындан танылады. Ол нѣгерлерине бурулуб да сѣлешалмайды. Ала да, къартчыгъадан кѣоркъгъан къанатлылача, джоппу кысыладыла.

Серовну коммунистлигин да, ЧОН-да кѣуллукъ этген заманында душманлагъа от ачыб, джигитлиги бла айтылгъанын да кѣбле биледиле. Быллай адам туру сѣзлю болады. Муну алайлыгъын билиб тыяды кесин Никитин ансы, кѣзлеринде чартлай тургъан шыбыла джилтинле Серовха хатер салмаз эдиле.

— Айсанатны юдегисинден мени хапарым джокъду,— дейди Серов, ызына бурулуб, сценаны артырагъында кеси

джангызлай салкынланыб тургъан къызгъа кѣз джетдириб,— алай а къызны кесин алыб къарасакъ, халисинде нги шартла табарыкъбыз. Кесини адеблилиги, комсомолну ишине кесин бериую, къарыусуз окъугъанлагъа болушуу,— бары да керти затладыла. Атасын танымасам да, аны юсюнден айтылгъаннга ийнанмайма. Ол керти деникинчи болгъан эсе, анча джылны кеси туугъан джеринден тышына кетмей, аны таныгъан джамагъатны туурасында ишлерге да, джашаргъа да къалай базгъанды? Мен чекчи джумушумда быллай затха тюбемегенме, керти душманла, кѣзге тюртюлмез ючюн тышына къачаргъа ёчдюле. Бу бек мутхуз ишди, ашыкыгъанлыкъ этсек, джангылырбыз. Айсанатны ишин сюзюую атасыны юсюнден керти хапар келгенден сора бардырсакъ тыйыншлыды, мени сартын.

Серов трибунадан айырылыб, орнуна бара, залдагъыланы бир-бирлерине айтханлары чалышадыла къулагъына:

- Бу уа не аманлыкъчыны да ариулатырча ёкюл кѣреме.
- Серов айтыудан, газетге да ийнаныргъа джарамайды.
- О, къой аны, керта сѣлеше билеме деб, бардырады.
- Огъай, айтханы бары тюздю.

Серовдан сора трибунагъа чыкыгъанланы айтханлары бирча тюлдо: кими джакълайды къызны, кими да тюртеди.

Никитин, сѣлеше келиб:

— Душманланы балалары рабфакны кеслерине уя этиб къойгъандыла. Алагъа джумушакълыкъ этерге излегенле джангыладыла, ишчи факультетни бети бла ойнайдыла,— дегеннде, къалайгъа дженгерге билалмай тургъанланы асламы аны сѣзюне ийиледи.

Джыйылгъанланы кѣбюсю аны комсомолдан чыгъарууну тюзсюнгенин ангылаб, къыз залдан къачыб кетерча тентирейди. Иши сюзюлюб башланганлы кесн да олтурур мадар табмай, аякъ юсюндеди, анга орун теджеген да джокъду.

Трибунадан сѣлешу тохтагъанында да, джыйылгъанла сабырлыкъ табмайдыла. «Къызны оноун артда этербиз, бююн комсомолдан айырмайыкъ» дегенлеге башхала хыны джууаб эте, урушда сермешнуча болады хал. Къонгурауну зынгыргъанын да тунчукъдурубду студентлени дауурлары.

Даулаш тохтайыракъ болгъанлай: — Джолдашла!— дейди Кузнецов, сабыр болугъуз дегенча къолун силке,— былайда эки тюрлю оюм этиледи: бири Айсанатны комсомолдан чыгъарыргъа, бирси да ишни артха къояргъа деб. Къол кѣлтюрюу билдирир ишни неде тохтагъанын. Газетде айтылгъан затны эсге алыб, Сурудова Айсанатны комсомолдан чыгъарыргъа разы, къолун кѣлтюрсюн!

Джыйылгъанланы асламысы кѣлтюреди.

Айсанатны джакълагъанланы санлары алтмыш беш болады.

— Билетинги келтирген болурса, энди аны санга джарары джокъду, бери бер,— дейди Никитин, селеке этгенча, ышара.

Айсанат, къоллары къалтырай, китабыкъны ичинден билетин чыгъарыб, кѣкюрегине кыса туруб, бетине къаблаб бай этеди, джыламукъларыда билетине куюла. Ол комсомол билетин президиумгъа узата тебрегенлей залны эшигинден къадар адамны ортасын джарыб, юч аскерчи киреди. Алда кирген шинелини юсю бла къабланган плащын нѣгерлерине ташлаб, сцена таба къараб,— Айсанатка!— деб кычыра, сцена таба эркин атлайды.

Президиумдагъыла да, къалгъанла да сейирсиниб ѳрге къобханлары бла сир къатадыла.

Асыры кыйынлашхандан суу-салам болуб, ауаргъа дже-тиб тургъан Айсанат, сабийлигинде эштген ауаз бла аты айтылгъанында илгенгенча болады, алай а полковник къатына джууукълашыб,— Айсанатка!— деб кѣзюне къарагъанында,— Матвей!— деб, куюанч таууш этиб полковникни баууруна кысылады.

Матвей, ауузундап сѣз чыгъаралмай, Айсанатны башын сылай, кесини кѣзлерине ургъан джыламукъну къол джаурукъ бла сюртеди.

Никитин, къабханнга тюшген бѳрюча, къалай башын алыргъа билмей, мангылайы бла къарайды нѣгерлерине да, залгъа да.

Власовну да, Вераны да, Кузнецовну да башха студентлени да бетлери кѣбден бери джарыгъан болмазла бусагъатдача.

Тѳгерекини къалын тубан басыб, кѳк кюкюрей, чартлай, таякъ джангур кызыуда тургъанлай, бир джанындан кюн чыгыб, дунягъа куюат салгъанчады Матвейни былайгъа табылыуу. Уллу санлы Матвейни, кѳккѳз оруслуну, джумушуну онглулугъун кийими, къарамы билдирген полковникни эшикден киргенлей, таулу кызыны эрке атын айтыб, аны таба атылгъанындан да сезе кетгендиле джыйылгъанла быланы бир-бирлерине къаты байлагъан джангы дуняаны туудурууда бегитген иннет шохлукъ болгъанын.

— Ким айтханды Айсанатха душманны кызыды деб? Ким изледи муну быллай бир инджитирге? — терт джанына миз бла бургъанча, къарай туруб, полковник джанындан къагъытны чыгъарыб: — Батырны ариуланнганы да шагъатлыкъ этеди кызыны бизден болгъанына,— деб, къагъытны президиумгъа сансыз узатады.

Айсанат, кемсиз кѳууаннгандан джыламуќълары бетин джууа, дженгил тебген джюрегин тышына бошламазгѳа излегенча, кѳолларын кѳкюрегине кѳаблаб, зауќълу кѳарайды студентиеге.

— Келгенимден ары сизни Айсанат эгечим бла шагърей этейим,— деб, Матвей кѳыйын джыллада кѳргенин, сынагъанын кѳысхасы бла суратлайды. Ол сѳлеше тургъанлай кѳбле узаладыла кѳол джаулукъларына, рабфакчылары кирпиклери да, юслеринде кѳрау эригенча джылтырайдыла.

Айсанат неси эсе да джетмегенча столгѳа бурулады да, комсомол билетини сансыз атылыб тургъанын кѳрѳб, кѳолуна ышара алады да, бай этеди. Аплодисментле да бирден кѳагъылыб, рабфакны уллу меќаында кѳобан шоркѳулдагъанча эшитиледи.

Джыйырма бешинчи башы

— Кѳасбот, мени сен айтханча затлагѳа тирилигим болмагъанын билесе, сора неге кѳыйналаса мени чакъырама деб? — Муссабий келгенни айтырын эштирге ашыкъса да, аны олтуртады.

Муссабийни аууз тылпыуун таб кѳрмей, Кѳасботну бети темир кѳан алады.

— Мени рахат олтурур кѳюм джокъду. Джумушума башханы чабдырмай, сени оноугѳа кѳошулургѳа керек болгъанынгы билдирирге кесим келгенме.

— Да анда афендиле да, дагъыда билимли адамла да кѳбдоле да, мени алай керекли джерим болмаз да.

— Сен керек тюлсе, кѳаранчханг кѳрюннюгюн излейбиз — «Ма кѳарагъыз, уллу тукъумну уллу инженерни да бу ишге кѳошулубду,» — десек, бизни сауутлу адамларыбыз таукеллик табарыкъдыла,— саргъылдым кѳызыл кѳзлерин кийик аралтады Муссабийге.

Кѳасботну акъылы бла джюрюгенле да андан баш болмазла ансы, Кѳарачайда, неда кенг джуртну талай джеринде кѳаугѳа ачыу бла джангы дунияны ызына седретилмези уа хакъды. Бу затны оноугѳа джыйылгъан тамадала бек ачыкъ биледиле, алай а, дагъыда хата салыб, кѳл кенгдирирге излейдиле, кеслерини бетлерин ачмагъанлай, башхаланы кѳоллары бла.

Муссабий сабийликден барлыкъда эркелетиниб ѳсген джаш бурун сыйын излей эсе да, ким биледи? Ёнге Ленинградда окъугъан джыллары муну кѳз кѳарамын иги огъуна башхартхандыла. «Атамы кѳадар энчи джери, малы кѳолундан сыйырылмай турсала, андан манга не насыб табыллыкъ эди? Хур-

джунуму тыкълыгы мени да джут джаныуаргъа ушатыр эди!.. Кемсиз байлыкъ табар ючюнмю джашайды адам? Огъай, энди ангылай башлагъанма насыбы тамыры кертн адамлыкъда ёсгенин... биргеме окъугъанлада менича барлыкъда ёсген джокъ эди, ала джашауну не хынылыгъын да сынагъан, ауур иште чыныкъланла эдиле. Къылыкълары, джюресклерини ачыкълыкълары уа адам джашындан юлюш этерча эди... Огъай, огъай, ол мен кёре юреннген кюпсе джашла аз да ушамайдыла биргеме окъугъанлагъа,» — деб, бу актылда тохтагъанлы джылдан аслам ётгенди.

Бусагъатда уа Къасботдан башын къалай алыргъа билмейди. «Бармайма, манга керекли къайгы тюрдю,» дейди да, дерт къайтарыуну башларындан къоратмагъан: Къасымча, мурдарлыкълар тартханла сояргъа тарныныкълар тюрдюле, башхала да Муссабий алагъа арт айландыргъанча кёрлюкдюле.

Эски дуниягъа тартхан ахлаулары, танышлары Муссабийни джюрегин энди алгъынча джарыталлыкълар болмазла, алай а ала бла кесини арасын кесиб къояргъа къолундан келмейди.

Насыбы дженгсе барындан кенгде джашар кюн чыгъар эди анга, аланы орталарында къалса уа, эски мырды кесине тартаргъа боллукъду алкъын урунуугъа терең сикмеген, кёб затны юсюнде экили бола тургъан адамны.

— Тебре, бизни сакълайдыла, — Къасбот, инженерни армауланнганын сезиб, тегерекге тынгысыз къарай къобады орнундан, тонуну ичи бла тагълангъан герохун артхаракъ тайдыра.

— Къалайгъа чакълараса, къайдадыла бизни сакълангъанла?

— Къынгыр кёпюрден тёбенирекдеди чегет талачыкълар. Хайда, атынгы джерле да, ызымдан джет, бирге кёрюнмейик былайда, — Къасбот сол аягълары бурну ёзенгиге джетер-джетмез къара аджирни юсюне къонады да, алайсыз да кесин тыялмай, тыпырдай тургъан къашха джоргъа, несини табаны джетгенлей, ёрге салыб, къарыуун кёрюзе башлаб, тертгюллеб ташаяды туурадан.

1930-чу джылны февраль айыны аягълары. Джазны джукълангъанын билдирген ышанла къалайда да кёзге тюртюлюб, дуния зауукълукълар табигъатны джангырлыкълар заманы джанланы барын джарытады, учундурады.

Муссабий джыйылгъанлагъа джууукъланшыб, атдан тюнгенлей, Мекер джетиб джюгенни алады да, атны арлакълар кишенлейди.

Джыйылгъанла, Муссабийден уллу умут этгенча, бары муно сыйдам къуу къолун ышарыб тутадыла.

Эндиге дерн да къан шоркъала кѣб тѣгюлген Къарачайда, энтда адам къанны эркин къуяргъа излегиледиле тѣгерек тутуб олтургъанла. Областны эллеринден, станселеринден, ара шахарындан — барындан да бардыла былайда таша оноугъа къошулгъанла. Муссабий былайдагъыланы кѣбюсюн таныйды. Олтурадыла, джамагъатха уллу ашхылыкъ этерге тебрегенча, эки сѣзню бир-бири ызында джаза билмеген аманлыкъчы Къасбот, орусча да онглу окъуулу къазыкъбаш Шамат афенди, алгъынныгъы пристав Таусолтан, алгъынныгъы акъ абычар, атаманы болушуучусу Данай, Солтан афенди, Харун афенди, Солтан, Мухаммат, Мада, Адрахман, Байрамукъ, Къантемир, Таугерий, Репин, Нестер, Таулу, Колосов, Мусса, Шеремет улу абазалы. Белгилн къуллукъда адамгъа быланы орталарында кѣрюнюр ючюн, таукеллик керекди. Эшта, мурдарлыкъгъа тартыб келгендиле Ростовда журналда ишлеген Къачхан, анда окъугъан Къандаур, Микоян-шахарда устазлыкъ этиб тургъан Солтан афенди, джолланы оноулары джюрютюлген бѣлюмню къуллукъчусу Ахмадя, Краснодарда аскер комиссариатда ишлеген Отар, ёкюл Шыйых, дагъыда талай мурдар.

Джюрютген джумушлары башха болса да, джюреклеринде тутхан иннетлери бирчала олтурадыла чегет талачыкъда, адам аягъы басмагъан таша джерде. Къарачай халкъгъа ачыкъ кѣрюнюрге къоркъуб, кеслери башха къабха кириб, не-да кече къарангыда джюрюучюле да бардыла быланы орталарында.

— Тамадала тургъанлай мен айтыр зат джокъду. Шамат афенди да, Солтан афенди да, дагъыда талай адамыбыз акъыл нѣгерликъ этиб, бичген оноубузну кимден да деменгилн ангылатырыкъ, мени сартын, Шамат афендиди, аны айгъанына тынгылайыкъ,— деб, Къасбот артхаракъ турады.

Ауузуна къарата юреннген афенди, ашыкъмай, джаныннан бюксеннген къагъытны чыгъарыб, тобукъларыны юсю бла джаяды да, Къасботха кѣлтюреди башын:

— Тѣгерекге къараучула салгъанмыса?

— Аны эртде тындыргъанма, бешеулен сюелибди, кѣзлерин адам къымылдар джерден алмай. Былайда бизни кѣрлюк, эштирик боллукъ тюлдо.

— Станиселеден келген оруслулагъа тылмачлыкъ этерге бирер адамны олтуртургъа керекди къатларына.

— Ала да хазырдыла.

— Ашхы, сора ише кѣчейик,— тѣгерекге кѣзюн джетдириб, джыйылгъанланы тынгыларгъа хазырлыкъларын кѣреди да, сѣзюн башлайды.

— Бизни бойнубузгъа алгъан борчубуз уллу борчду. Муну

деменгили толтурур ючюн таукеллик, батырлык кереки хар бирибизге. Элде, станселеде сауут, азык кереклери да хазырланган ышангылы адамларыбыз бизни саклабдыла, бизден буйрук болганлай, джауларыбызга от ачарыкдыла. Советлени, тозланы чачуу-кучу этерикдиле. Алай а сауутлу адамларыбызга башчылык эте билмесек, кыйыныбыз зыраф боллукду. Былайдагыланы асламыбыз ташатын оноу этгенден ары, сауут бла чыгарык тюлбюз алга. Насыбха, бизни керти эркишилерибиз Къасбот, Къаммот, Тауда, Мусса, Къантемир, Мада, Байрамук, Нестер, Ковальчук, Репин, Ходжа, Сослан, дагыда башхала отдан юркегенле, кеслерини джигитликлери бла юлгю боллукдула сауутлуланы барына. Биз бардырлык къаршчы турууда кимни къалайда башчылык этерин сиз билесиз. Бизни ишибизге бузук боллукланы мен билдирейим сизге. Аланы кырыб барырча болсак, насыб эди. Сиз аямазлыкла быладыла,— деб, джыйылган къагытны къол аязы бла сылаб окуйду.

Олтурганла кеслери да биледиле, къалайда, кимге чабарларын, алай а афендини сыйын кёре, джазадыла активчилени атларын, тукъумларын.

Областы бютеу эллеринде, станселеде, Нарсанада коммунистлени, белгили алчы адамланы барын билдиргенден сора, ара шахарына кёче айтады:

— Микоян-Шахарда джауларыбызны фатарларыны тыш эшиклерине джорчукла тартылгандыла къара къалам бла, билмеген сагъаймазча.

Была бары эслерин Шамат афендиге ийиб турганлай, кенген кычырган таууш келеди:

— Шамат афендини былай бери ташайган хапары барды, эслемедингми? — деб арлакъдан биреу сорады къараучуга, аны нек сюелиб турганын да билмей.

— Огъай, эслемегенме,— дейди къараучу, неге эсе да къайгырыб, ашыгыш джюрюб, солуун кюнден ала селешген азгын кишиге.

Киши афендини табар дыгаласда, алгъаракъга талай атлам этгенлей:

— Былайтын джол джокду, ызынга къайт,— дейди къараучу, тамагын бошлаб.

— Да, къалай къайтайым къуру къолум бла? Мен андан дуа алырга келгенме джаяулай узак джолну, джетген джашым кече бла кюннге тешек болганды. Огъай, афендини излемей амалым джокду,— деб, аллына атлаб тебрейди да, талачкыны туурасына чыгыб къалады деб къоркчуу эте, саклаучу хыны къан алады:

— Аз да аллынга атласанг, хата табарыкьса, кьайт ызынга келген джолунг бла,— деб хыршыланады да, насыбсыз киши алгьасаб, орнундан тебалмай «асто, не хата этгенме бу былай джекирирлай, нек сюелгенди саууту-сабасы бла былайда?» — деб, билалмай тургъанлай, Къасбот джууукьлашады. Муну кьргенлей джарлы киши бютюн да джунчуйду.

— Къораб кет бусагъатдан!— Къасбот герохуна узалгъанлай, киши кемсиз алгъасагъандан не этерин билмей:

— Мен балама дуа алыргъа келгенме,— ол сёзюн тауусхунчу Къасбот аны джашауун юзеди.

Къош къашларыны ортасындан тышына ургъан къан мурдарны бетин да бояйды. Алай а, ол, аны сан этмей, неден да алгъа ёлюкню ташагъа, Къобанны джагъасында, тамырлары бла къобарылыб, къаланган тереклени тюблерине тартыб элтеди сакълауулну болушлугъу бла, кесини бетине суу бюркген ышан этиб, чепкен этеги бла сюртеди да, аз да къанын тюрлендирмей кьайтады талачыкьгъа.

— Не болгъанды, ким эди менден дуа излеген? — Шамат афенди ышармыш къарайды Къасботха.

— Элледе азмыдыла телиле, ол да аланы бири эди да келгенича кетди.

Герох бошуна атылмагъанын барысы да биледиле. Афендиге берген джуабын эштгенлеринде бир-бирине къараб кюлюм-сюрегенден башха сёз айтхан болмайды.

Барындан сагъышлы олтургъан Муссабийди. Ол кёк бухар бёркюн аллына джанпайтыб, башын кёлтюргенлей олтурады. «Афендиледе былай мурдарлыкь орланган джерде, башхаладан не умут этерикди адам? Былайдан башымы алмасам, пелахха къаллыкьма, тамбла Терк башына ишиме кьайтайым, быллай солуу керек тюлдю.»

Джау ышансын Муссабийге да, кесине табын излегенден ары, хазырлана тургъан амаплыкьны ачаргъа базарыкь тюлдю.

— Аллахсызлагъа къаршчы туруп кюнубюз мартны оналтынчысыды,— афенди тегерекге къараб,— мартны оналтынчысын эсден кетермегиз. Бизни сауутлу адамларыбыз буюрулгъан джерлеге танг аласы бла чабаргъа керекдиле, от ача. Аллахсызла кеслерин бошлаб турмазла, ала кеслерин кьоруулау мадар этгинчи, билмегенлейлерине юслерине атылыб, онгларын алыргъа керекди. Арада от ачылса да, артха турургъа джарамаз, биз башлагъан къауугъа дин кьазауатчады. Бу затланы оноуугъузгъа сыйынганлагъа деменгилн ангылатыгъыз,— деб Шамат афенди джанындан уллу алтын сагъатны чыгъарыб къарайды да — сёзню кёбге созмай, хар ким, барыр

джеригизге, кёзге тюртюлмезча бирем-бирем кьораргъа керек-сиз,— дейди. Афенди кьагъытны бюклеб башлагъаны бла биллинеди сёзюн таууханы.

— Афенди,— дейди аллындан огъуна ёрелеб тургъан Къантемир,— Иналбекни хапары нек чыкъмайды? Ол айтыудан Къабарты да, Адыей да, ингушла бла чеченлиле да, дагъыда кёбле Къарачай бла бирге кьобарыкъдыла.

— Аны хапарын мен айтайым,— Къачхан кьобады.— Иналбек, тёзюмсюзлюк этиб, кьабханига тюшгенди, бюгюнлюкде Пашинканы тюремсиндеди, ауузу бошланганды, кесини таща ишлерин, халкълада джюрютюлген къайгъыланы джашырмай билдиргенди, тертхарифлеге, ОГПУ-гъа. Къарачайны сагъырмагъанды, насыбха. Къалгъанлада ишибиз джокъду, Къарачай кесине табыча атларгъа эркинди. Бизни автоном областыбыз, гитче болса да, энчи къралчыкъгъа тергеледи уллу къралны ичинде. Оноуну кесибиз ушатханча бардырлыкъбыз, къаныбызгъа джарашмагъанланы джолдан тайдырсакъ. Бу затладан хапарсыз тюлме — толу тёрт джылны тынгылагъанма Москвада Сталинин кесини лекцияларына университетде,— Къачхан кесине сый тарта, тегерекге сансыз къараб чегеди.

— Да, иша аллах айта эсс, муратыбызгъа джетебиз, энди къууанч халда тюбеширча этсин Аллах!— деб Шамат афенди орнундан кьобханлай, бары бирден ёрелейдиле да, къартчыгъа джыйын, мыллыкдан тоюб бирер джары учханча, чачыладыла.

Джыйырма алтынчы башы

— А къыз, къалай да болсун, элде бир къайгъы джюрюйдю,— дейди Зурумхан хонусу Айшатха экиси да урчукъ ийире олтургъан кюнтурушда.

— Андан бизге хата джетмез, кьоркъма, бизни намысыбызны сакълар ючюн кьоба айланган хапарлары барды эркишилени,— Айшат, кёбден хапарлы болса да, ичин тегерге излемегенча, кёзюню кыйырын джетдиреди Зурумханнга.

— Кимди бизни намысыбызны теблерге излеген? Сен кёргенни мен да эслерик болур эдим, аллай адебсизлик джюрюсе.

— Ара мюлкле къурайыкъ, хар нени да арагъа салайыкъ деб, хахайны басыб айланганланы билемисе? Ала айтхан болса, аллыбызда мал, джер ышан къалдырмай, кесибизни да баш ислерибиз бла энчилигибизни къурутуб, ол аман бла айтылгъан кенг джууургъанны тюбуне джыяр эдиле да, къайда кынгырбут мушмуш эркиши да бизге эркин болур эди.

Дыды-дыды, аллах сакъласын ол кыйынлыкъдан,— Айшат, урчугъун кёкюрегине тиреб, имбашларын кёлтюре билдиреди джарсыуун.

— Бу затха уа мен аз да ийнанмайма.

— Сени ишинг башхады, сен кыйнайса, кърнашларынг окъуулула, пашеуекле, сени аяулу этерикдиле.

— Айшат, аллах бла тилейме, билгенинги менден джашырма, неди бу кыйгъы, нек джюрюучю болгъандыла кече сайын атлыла?

— Аны уа аллах билсин, мен бир къарангы тишируу, манга ышаныб ким нени айтырыкъды, кесимчаладан эштгеними сандрайма.

Чамчы Зурумхан, Айшатны сейирине къарай туруб:

— Насыб табар эдинг кенг джууургъанны тюбуне тюшсенг, адаргы акъылынгы алгъан къаббаш кёсенгден джанлаб, ушагъыулугъа тагъылыр эдинг, хариб,— дейди.

— Ах, мен джарлы, сени ауузунгдан чыкъмагъан аман сёз джокъду,— Айшатны бети кызарады, чам этсе да, Зурумхан айтхан халны кёзюне кёргюзюб. Зурумханны джюрегин кыйгъы алыбды, элде халны таб кёрмей, арлакълагъа атлаб, хапар излерге да тартынады, кёзюусюз кыйынлыкъны табаргъа боллукъду башына.

Бир кесекден, джыртыкъ кийизча, сагъаллары салына, къара тубанла басынадыла да, хапар берирге ашыгъа, джел дже-тиб, терт джанына кесин урады, аны ызы бла кёк да джыла-мугъун теге башлайды. Зурумхан бла Айшат да юйлерине джыйыладыла. Алай а тынчлыкъ табмайдыла, ёзенлени зынгырдата, шок атылгъан тауушла чыгъадыла, орамлада джамчылы атлыла, джугъутурланы ызларын излеген уучула-ча, активчилени табар кыйгъыда терт джанына джортадыла, юйлеге тыгъылыб да кёредиле.

Элни оноуун джюрютген керти адамлары да бурунлары бла суу ичмейдиле, болумну сезгенлей, оноулашхандыла. Къау-гъагъа алданыб къошулгъанла аз тюдюле. Аланы аджалдан сакълар, керти душманланы фитналыкъларын ангылатыр дыгаласха киредиле активчиле.

Уллу Къарачайда да, Гитчеде да, башха джерледе да аманлыкъчы къобуу бирден башланыбды, сауутлу бандитле, бёлек-бёлек болуб айланадыла, неден да алгъа Советлени юйлерини башларында кызыл байракъчыкъланы, мекамларында Ленини суратларын, чыгъармаларын от азыгъы этедиле, алай бла муратларына джетиб къаллыкъча, къолгъа тюшген активчилени, тишируу, эркиши айырмай, зийданнга джыдыла, таулада эндиге дери болмагъан зорлукъланы, адебсизликлени

джюрютедиле тутмакъ тиширыулагъа. Сынгар бир таулу къызгъа, Луизагъа, джетдирген артыкълыклары да кѣргюзеди бандитлени инсан къабдан чыгъыуларын.

Тауланы уланы Акъбай улу Домай бла юп бийчеси назик Джуухат да къайдан билаллыкъ эдиле джарыкъ кюнлерини арты болурун бу ыйыкъда?

— Жора,— деб, тенглери берген атын айта Домайны,— мен къалай тураллыкъма сен къайтхынчы? — сабийчик сынсыгъанча эте, Джуухат кѣзюне таралыб къарагъанында, эмчекде баласындан айырылгъан ананыкъыча эзилген эди Домайны джюреги. Буюрулгъан командировкагъа бармай болмады. Москвада университетни тауусуб, уллу билими бла джангы шахарчыкъгъа къайтханында, облизполкомда ишлеб, кесин иги бла айтдыргъан, джаратылгъанлы адамгъа хыны сѣз эштирмеген чырайлы джан. Баулу элге келгенлей, сѣзюню дамы бла, кесини сыйюмю бла илешдире башлайды кесине джамагъатны. Юч кюнню тийреледе колхозну юсюнден ушакъны бардыра, кѣбню ангылата, билдире, ишге кесин бериб, элчилеге да кесин алдырыб тургъанлай, къара къаргъа учуб келгенча, къоркъуу хапар джетеди. Муну тюзюн билирге ашыгъыб, атын джоргъалатыб, тюгел элден айырылгъынчы, Қъасбот нѣгери бла чыгъады аллына.

— Қъалай насыб болду къабханнга кесинг тюшгенинг, Қъачханны аманатын да толтурурча болдукъ,— деб, Қъасбот герохун эки кере атылтханлай, Домай, атыны чалына ийиле келиб, бир ѳзеннгинден аягъы ычхыналмай, атны бир джанына салынады да, аягъы бошланганлай, джерге сойланады. Қъош къашларыны ортасындан уруб чыкъгъан къаны, кесинден озуб, тонаргъа джабышхан мурдарланы къолларына, юслерине да къуюлады.

Домайны аты, туягъы бла джерни къаза, кѣзлерин иесинден алмай, бушуулу къараб бир кесек тургъанлай, ачы кишнеб, бир джанына секиреди да, джюгени Қъасботну къанлы къолларындан ычхынганлай, ѳзенни энишге атылады, къуугъунига чабханча. Бандитле да, кѣб мычымай, ызларына къорайдыла, ѳлюкню элни къыйырында ташлаб.

Сакълама энди «Жораны», ариу Джуухатчыкъ. Джюгенине абына джортхан къаратору аты, душманны къолуна тюшмей, шахарда арбазына джыйылса, санга да, тенглерине да билдирир Домайны джылаулукъ хапарын.

Қъачханны аманатын толтургъаны Қъасботха уллу таукелик табдырады. «Нек ѳлтюрдюм хыянатсыз джанны?» — деб, кеси кесине соруу этерча инсанлыгъы болса уа, юсюндеги

кийимлери, адам къаннга бояла, мыллык тылпыу этмез эдиле. Кеслерини бетлерин ачмай, ташатын кенгешнучюле, муну болумун билиб юсдюргендиле да, энди бу саулай Къарачайны оноуу къолуна джыйылгъанча кёрюб, бу кюнледе къалайгъа да джетерге излейди. Ючкыулакъ ёзенде къандан тоя тебренлей, ишни артын эгетлерине аманат этиб, чегетге ташаяды, бёрюден, кийик къабандан башха джан басмагъан джолла бла Нарсана таба атланады. Чауллагъа, кюртлеге, шындыклагъа тюртюле, аты да ахыр къарыуун салыб, кючден атлай, ашхам къарангыда Мыхалны туурасына чыгъады, ач да, суусаб да болуб, кёзлери, къайыр джаныуарныкылача, хыны джана. Джалан сыртланы кюннге туру бетлери эриселе да, анда-мында, бышлакъ бурхулача, къар ырджыла кёрюнедиле. Къасбот атына базмайды аргы джолгъа чыгъаргъа, солуусуз айланган тилсиз хайыуан кемсиз арыгъанды, ташсыннганды, санлары бирден титирей, башын кёлтюралмай сюелгенди, чегетден берлакъда. Иеси не мадар этерге билмей тургъанлай, огъаргы дуппурну джанындан талай атлы кёрюнеди да, Къасбот герохун къабындан чыгъарыб, келгенлеге тынгысыз къарайды, аланы абазача сёлешгенлери къулагъына чалышханлай, умутчу болуб тынгылайды да, кесини шохуну ауазын билиб,— Шеремет!— деб къычырады. Бары терк джууукълашыб саламлашадыла. Шеремет улуну нёгерлери Трам улу бла Лоу улу болгъанларын билиб, Къасбот ачлыгъын унутады, саргылдым мыйыкъларына мурдар къолун джетдире, санларын тюзетеди. Къасботчагъа алай бош сый тюлдю бурунгу залимлени джашларына тенг болуб сёлешну. Тахтагъа олтурургъа тебренген джангы патчаххамы ушатды кесин, къалай да болсун, бир уллу хыйсаблы адамча, ёшюнюн тургъузуб, башын да ёхтемирек тутуб, келгенлени хапарларын эштирге излегенча къарайды.

— Оллахий, бизни къабакъда Маковла, Хутовла, Чуковла, дагъыда башхала сезгендиле да, бары сауутланыб, бизни марабдыла, адам аягъы тынгынчы юйюбюзге басаллыкъ тюлбюз. Биргебизге чыкъгъан атлы бёлек да Покун сыртда къош салыбды. Къантемирни сёзюне ийнаныб ашыкъгъанлыкъ этдик, къарачай элледен болушлукъ сакълагъанлыкъгъа, бизни къайгъылы болгъан кёрмейбиз, мындан арысында да неге тюберибизни билалмайбыз,— къарачайча уста сёлешген Трам улу, тарыгъыуларын айтады.

— Сейирди элигизни къолгъа джыялмай тургъаныгъыз. Хомух къалай боласыз? Бу джерле бары,— Гум Лоу къабакъны тегерегин къамчини учу бла кёргюзеди Къасбот,— алгъын заманда сизни аталарыгъызны мюлк юлюшлери шой эдиле да,

сора джаланбыдыр пашеуекледен быллай бир нек кьоркьасыз? Уругъуз, чачыгъыз табханыгъызны, элден тышындагъыланы: Маков Маджит бла Хабат улу Шогъайыбны, сизге джетдирмей, кесибиз гимикдирирбиз. Нарсана бла Микоян шахарны алгъанлай, не да орнун табар, сиз да муратыгъызгъа джетерсиз.

— Сен къайры бараса? — Шеремет улу болушлукъ излегенча кысылады Къасботха.

— Бу къарыусуз алаша бла къайры джеталлыкъма, къарыулу агым болса, Ючкекеннге джортарыкъ эдим, анда мени сакълайдыла.

— Эртденли джюрюген хапаргъа кёре, Ючкекенде да, Нарсанада да, бизникиле тёрт джанын хапа-сапа этгендиле, талай пашеуекни да битдиргендиле, — Трам улу балсытыб айтады бандитлени зорлукълары.

— Кимлени кьоратдыла экен джолдан? — деб, Къасбот, кетерге гузабаланыб, атына бурулгъанлай:

— Меникине мин, — деб, Шеремет улу къара къашхасыны джюгенин Къасботха узатады да, ол хора аджирге кьоннга-нлай, сыртны кенделенине джорта барыб, къалын джалыннга тюшгенча, къарангыда ташаяды.

Бусагъатда Къасботну мыйысын ибилис дертчилик кючлебди, ол саудан джангы дуниягъа дертлиди. Тамада къарнашы да, мунуча, джахилликге тартхан, басымсызлыгъы бла, онглу къауумну къаугъасына кьошулуб, аджал табханды. Байлыкъларындан, сыйларындан къуру къалыб ачусуннганча, къарнашланы, чабырдан, гён чарыкъдан чыгъалмагъанлай, ыстынгча чабыуулары аз да адамлыкъгъа келишмегенин Къасботха бир джан айталлыкъ тюлдю кьоркъмай.

Барады боранлаб, кесичалагъа тюберге, элдеде къанына джарашмагъанланы эсине тюшюре. «Эльтаркьачда: Байто улу, Езден улу, Лобжанидзе; Терезеде: Джамма улу Азрет, Сары улу; Нарсанада: Айбаз улу, Батча улу, Къобан улу, Гогуй улу, Махов бла Хабат улу; Ат заводда: Батыр» — дей келиб, «Чотча улудан кесим бошай кетсем тыйыншы эди,» — деб кёлуне келеди.

Къалдырайыкъ бу джанында Къасботну, аз тюлдюле Гитче Къарачайда аны къабха джыяр джигитле, ючюнчю джылына атлагъан сейир балагъа — тау шахарчыкыгъа джууукыгъа барайыкъ, анда халны да кёрейик.

Сюйюмлюдю, сюйюмлю Микоян-шахар. Джазны башы кёрюннгенлей, сюйген кызына тюбед джарыгъан таулу джашча, джылтырайды, джашнайды. Къоз тереклерини чирчиклери ачылыргъа джетгендиле, зыгыты, нараты да, джайдача джа-

шиллей тургъанлай, нинелерин билдирмей джайгыртадыла, кышыны кыш узуну шахардан тышына кетмеучю шорбат чыпчыкыла джылыу айыргъанлы, бармакъ ташчыкылача, тегерекге атыладыла, узакъдан кыайтхан сабан чыпчыкыла да, каштан тереклеге кyonуб, шахарны орамларында джyрюгөн адамлагъа огъартын кyараб, «башыгъызыны кёлтюрюгюз да, бизни саламыбызны алыгъыз, биз да, сизни тансыкылай, ашыгъыш джетгенбиз бери» — дегенча, бир терекден бирсиге кyonнадыла, джашаугъа учуна. Джерде, кёкде да джанла бары: «сууукъ кетди, кyууат джетди,» дегенча тирилгендиле.

Кюнню да, табигъатны хурметин да эслемегенле Солтан афенди бла юй бийчеси Забитхан дагъыда былача талай терсакъыл адамды.

«Уялмагъан буюрулмагъанмы ашар», — дегенлей, шахарны маджал мекамларында кенг фатарлагъа орналыб, джарыкъ дунягъа тиш кыса ашырадыла кюнлерин. Бусагъатда Солтан афенди, бандитлени шахаргъа кирликлерине ашыгъыб, ол халны кёзю бла кёрюрге термиле, терезеге джабышыбды.

— Адам келгинчи ауузланыб кьал,— деб Забитхан, кыакъ эт бла саудан бишген гардошланы чара табакъ бла столгъа орнатады.

— Не пелах болду былалгъа? Иск кёрюнмейдиле? — бандитлени муруккуларын кёлтюралмай, ачууланады афенди, гыбыт бети кюнде кюйген гардошча кёгериб, кыайгъыдан кыайнай, чёгеди стол джанына.

— Отар бла Сослан, Байрамукъну да биргелерине алыб, бошуна кетмегендиле Тауданы таша джыйынына, кьоркъма, мычымай джетерле,— деб, джукъа эринлерин кыаты кысыб, терезеге кёз джетдиреди Забитхан, «Отар келиб кыалыр да», деб кьоркьуу этгенча. Отар муну багъалы кьарнашы болгъанлыкыгъа, кыайгъысы джетерине кьоркьубду. Наратлычыла Отарны алгъыннгы мурдарлыкъларын кыайдан кечалсылла! Аны кесинден озуб, кюсюне да кыатылырла, афендилегин ташлагъанча, эндиги дунияны джакълагъанча кыабха кириб, устазлыкъ иште аягъы бегиб тургъанлыкыгъа.

Хантны джутланыб тигелетиучю афенди, ашны сан этмей, Забитханны сёлешгени да бош тауушча эштилe, сагъышха батыла тебегенлей, эшикден Кыачхан киреди да, Солтан афенди, ышаргъан ышан эте кёлтюрюледи:

— Кыалай келалдыг кьоркьуулу джоллада? Олтур бери,— деб, кыатында шиндикни теджейди. Алай а Кыачханы олтурур акъылы джокъду.

— Боюнсагъа джарашхан алайсыз да Алимханды да, журналны несин да анга ташлаб, сылтаула джарашдырыб

атылгъанма бери. Джолда уа меничагъа тыйгъыч джокъду, эки джаны да хатерими кёредиле — онг аягъым кадет, солум — совет къауумлададыла, — ёретинлей узалыб алгъан эт кесегин чайнай, гузаба сёзге кёчеди, — ишибиз къысха заманда тын-маса, тыбырыбызны къурутурукъдула. Нарсанагъа къарыу эталлыкъ тюлбюз, бизге кереклисн областны аралыгъыды — бу шахарды.

— Ахмадья айтхан хапар да къолайсызды, — герезеге кёз джетдире, ауазын чекдюрюб сёлешеди Солтан афенди.

— Гитче Қъарачайда бизникиле талай аллахсыздан бошагъандыла, кимден да алгъа къоратылгъан Қъобан улуду. Аны таныймыса?

— Мен тауусхан комвузну ол да тауусхан эди артда, алай а анга аз да илешалмай къалдым, аны иманы Ленин эди. Бек ашхы этгендиле къоратханларын, — Қъачхан джарыб, терезе таба атлайды.

— Акъбай улу Домайгъа уа не айтдың? Ол да сени биргеннге окъугъан шой эди да.

— Анга уа не болгъанды?

— Қъасбот, кишиге ышанмай, кеси тындыргъанды аманатынғы.

— Ай джашасын Қъасботубуз! — Қъачхан кемсиз къууангандап, афендини сыртын къагъыб, эки къол аязын бир-бири-не ышыйды.

— Қъууанч этерге ашыкъма. Қъобан улуну да, къалгъанланы да къанларын бандитледен алмай къоймазгъа деб, Айбаз улу бла Махай, райкомну секретары Смирнов Петр бла исполкомну тамадасы Батча улу халкъны бизникилеге удугъан хапарлары барды.

Афенди бла Қъачхан сёзге кириб тургъанлай, эслетмей тышына чыкыгъан Забитхан, ызына гузаба кириб, эшикни ачхычын этиб, солуун кючден ала, былагъа бурулады.

Забитханны тюрсюнюн кёргенлей, Қъарачайны чачуу-къучуу этерге базгъан джигитлени санлары тартынганча болуб, «не къан джауду?» деб соруу этгенча, кёзлерин тиширугъа аралтадыла.

— Мильчевский бла Боташ улу атларын къыздырыб, орамны ёрге атылгъандыла, тебентин да аслам атлы келеди Қъаракёзланы Абрекни башчылыгъы бла, аны биргесине алда келген Тохчукъ улу Айса болгъанын таныдым, башхаланы биллялмадым, — деб, кёлю кетерге джетиб, шиндикге чёгеди да, джыгъылыр къоркъуун этиб, эки къолу бла шиндикге къадалады.

Солтан бла Қъачхан терезе джанында сюелгенлей, шкок

атылган тауушла келедиле. Ала сабыр болгантай, Абрекни аязы рупордан эшитиледи:

— Ойпатыгъыз кѣамаланы, бычакъланы, сасытыгъыз тѣгерекни шок атылган тауушдан, союгуз халкыгъызны алакат джашларын, кѣанлы душманла, сизге тагылган болумсуз кѣарангыла!—Алай а уллу умутларыгъыз толмазла, мусхамланы тойларына ушаб кѣалыр бу шашхынлы кѣобуугъуз. Кѣойугъуз керексиз кѣаугъаны, сауутларыгъызны ташлагъыз! Мындан тереннге кирмей, тохтасагъыз, кечмеклик табарсыз, алай болмаса, джерни кѣабарсыз! Ийнанмагъыз душманлагъа! Алдатмагъыз кесигизни! Энигиз бери душпурдан!

Абрек, сѣзюн бошаб, кѣзюлдрюк бла сыртны ѳргесине кѣарай башлагъанлай, ачыкъ форточкадан аны мараб, Кѣачхан герохуну сампалын басады да, кѣзюлдюреюкию бир джанына сѣдегей тийгенден озуб, окъ Кѣаракѣз улугъа хата этмейди, кѣайдан атылганы да билинмейди.

Дертчиликге дженгиб, кѣз кѣарангы этгенине сокъранныкъ болмаз эди Кѣачхан, Абрекден бошаймса. «Кѣайдан атылганы билинмеге эди» деб, кѣоркѣуугъа киредиле юйдеги эки эркиши бла Забитхан, ташадан сымарлайдыла да, аланы терезелери таба кѣз джетдирген кѣрмей, кѣл басханча боладыла, алай а тышында халны эслеб, джюреклери аз да джапырылмайды. Шахарны эркишилери сауутланыб, кими Абрекни отрядына кѣошулады, башхала да, мекамланы кѣатларына сюелиб, душман басмасча этер акъылдадыла. Солтанлада ючеулен, Ахмадья, Джумарыкъ, Шыйых, Кѣандаур болмасала, ташадан сейирге кѣараб турган джокъду.

Абрек, эрлай областны тамадалары бла оюулашыб, отрядына джууукъланханлай, Тохчукъ улу джетеди:

— Наратлы ѳзенден къыркъ бандит сыртны бирси джанындан ѳрге таянганды. Аланы ызларындан келген активчиле чегет кыйырында кѣалгъандыла, мындан боллукъ буйрукъну сакълаб,— дейди Айса, ол ѳзеннге бурулган джолда билгенин ашыгъыш хапарлай.

— Аз да муруккуланмай, сакълагъан активчилени да кесибизге кѣошуб, бандитлени шахар таба саркытыб, тѣгереклени алыргъа керекбиз. Алгъа!— Абрек акъ джоргъасына аягъыны бурнун джетдиргенлей, ат джолгъа чыгъарады да, Абрек бла Тохчукъ улу, сауутлу отрядны ызларындан тизиб, айтылган джерге учадыла.

Душманла джамагъатны адаргы кесегидиле, алай а аланы кѣатларында урунганладан кѣблени кѣре турганлай, аяусуз от ачаргъа кѣллери тартмайды Абрек бла Айсаны да, башха активчилени да. «Кѣалай ангылатайыкъ душманланы

фитналыктыларын алагъа тагъылгъан къарангы джашлагъа?» деб, бу сагъышлагъа бѣлюне джетедиле Теке улу Къонакъбий бла Аппо улуну джыйындарына. Алайдан тѣгерекни къуршоулаб, чегетни ѳргерагъына чыгъадыла, бу джанына таяргъа излеген бандит былагъа тюртюлмсей къалмазча этгендиле.

Шахарны башы дуппурну туурасына чыкыгъанлай, бандитле шокларын кызыу чакъдырыб башлайдыла да, активчилени тынгылаб тургъанча кѳрюб, патронларын аяулу эте, сейирге къараб туракълайдыла.

Джууугъуракъда эмен терекни джанындан биягъы Абрекни сѣлешгени рупордан ачыкъ эштиледиле:

— Хыянатсыз адамланы джашлары, сизге джан аурутуб сѣлешеме. Мен да, сизнича, сюрюучю, чалкъычы болуб, кесни кыйыным бла джашагъанма, ашамайыкъ бир-бири этибизни кимлени эсе да сѣзлерине ийнаныб. Сиз кѳбсюз, керти душманла аздыла, къоркъмагъыз аладан, кесигизни адамларыгъызгъа къошулугъуз! Ай хомух тенглерим Юсюп бла Осман, азмы бузлагъанбыз кыш къауданлада, сюрюу ызындан айлана? Менден айырылыб, душманлагъа нек къошулгъансыз? Кесигиз берн, кесигизчаланы да алыб!

Абрек, джити кѳзлерин бир джетдиргенлей эслегенди бандитлени алларында хора атланы ойнатханланы талайы наратлычыла болгъанларын. Эмен терекни ышанига салыб атханла Тауда, Къаммот, Сослан, Ходжа, Байрамукъ бек ачыкъ кѳрюнедиле ала марагъан Абрекге да, къалгъанлагъа да.

Класс кюрешде эт джууукълукъну кючу болмагъаны энтда билинеди: Абрекни кысха ахлулары Сослан бла Ходжа бу къаугъада да Абрекни джашауун юзерге кимден да бек кызыныбдыла.

Абрекни мычытхан иги умутуду. Анга джораланган окъла да джююлдей, къансый, сызгыра озадыла къаты бла, кѳбюсю терекге чанчылады. «Энтда бир кесек къарайыкъ сейирге, бизни тюзлюгюбюзню ангылаб, душманладан айырылыргъа излегенле да табылырла» деб, умутчуланыб тургъанлай, бандитлени джыйылыб келгенлерин кѳредиле да, терекден айырылыб,— Алгъа!— деб кычырады, герохун атылта. Активчиле бирден чабадыла джаулагъа. Эки джаны бир-бирлерине джууукълашыргъа аз къалгъанлай, Абрек бла Айсаны отрядларын аслам кѳрюб, душман артха туракълайды. Ала хатер табмазларын ажымсыз биледиле, эталгъан хаталарын алданган джашланы къоллары бла бардырыргъады мурадлары. Алай а ол джашла да бурунлары бла суу ичмейдиле, эртде, кеч болса да, тюз джолгъа тюшерле.

Бусагъатда къаты согъуш башланнганды, адам къычырыкъла, ат кишнеген, шок атылган тауушла тохтаусуз эшитиле. Чегет талачыкъда, терек джанлада джер азыгъы болганла кёрюнедиле, джюзген окъ тийген да, къаядан кетген да бардыла.

Абрек таба чабхан эсеулен да, тугел анга джетгинчи бирден сойланыб тошедиле джерге, биринчини джелкесинден, бирини да сыртындан къан тёюле.

Аладан бошагъанла Байрамукъ бла Сослан чегетде джашынмай болмайдыла, биргелеринде джашланы кёбюсюню къайыр къараулары тамада душманланы джюреклерине къоркчу салады.

Кеси таба келгенлени алларында къошчу тенглерин: Юсюп бла Осман кёргенлей, Абрекге къууанч къошнганча болады да, алагъа ашыгъыб, аллына атлагъанлай, экиси да кёз туру-сунда, шыбыла ургъан джаш терсклеча ауадыла.

Солуун алмай джетген Абрек, чулгъаныб турган Юсюп-лю башын кёлтюрюб, бетине ийилгенинде, ауузундан къан кёрюнмегенликке, джашаудан айырылгъанын ангылаб, кёзлери джилтин эте, Османга джетеди, бауурундан сойланнган генгин сыртындан джатдырады. Осман, кёрген эринлерин къымылдатхан ышан эте, тубанга кире барган кёзлерин Абрекге къатдырыб,— Абрек, кеч,— деб, сёзлерин тили бюл-дюргю эте айтыб, ёмюрлюк джукъугъа батады.

Къошчу тенгин баууруна къысыб, андан айырылгъанлай, Абрекни ачыусунуб къычыргъан тауушу саулай Қъарачайны тауларын зынгырдатхан болур, узакълада сюрюулеге да, терендеги элlege да джетгенди ажымсыз.

Саилары титиремей, ачыудан къанлары къайнамай къаламеди Абрекни да, Айсаны да, къалгъанланы да бюгюн этилген джаныуарлыкъны кёрюб. Сыртларындан уруб ёлтюргендиле мурдарла аладан жанларгъа излегенлени. Атлары къаргъыш бла айтылган Ходжаны, Тауданы, дагъыда алачаланы къолларындан ёлюм табханла Юсюп бла Османдан сора да кёбдюле.

Мычымайыкъ душманланы къобууларында, джамагъатны ашхы адамлары къайсы элде да, районда да табыладыла керек кюнде джауланы джолларын кесерге. Энди джерибизни къалайы да къоркчуусузду, къолгъа тюшмей, шындыклагъа джанлагъан душманла да кечинмексиз болурла, масхабха джыйуучула аланы табарла, уулары джайылмазча этерле. Қъачхан да улуу умут эте кереем бандитледен, Домай бла Алийни, дагъыда талай джанны джашаулары юзюлгенине кёл кенгдиргенден озуб, ол да, татахлары да кёзлерине кёргозген-

ча рысхы табалмадыла: не алтын хызенчикле, не ачха кюлтеле узатылмадыла.

Къачхан, тышына кёрюнмей туруб, ючюнчю кюнюнде, шахаргъа бюгюн келгенча кёргюз кесин, обкомгъа элтген атлауучланы тёбенирагъында эниб келген Абрекге тубсейди да, кюсеген адамына тюртюлгенча, къулачын джайыб, аны кесинне къысады.

— Къайдан чыгъыб къалдың аллыма, кесинг да окъдан толуб?— деб, тюркюча ышара, Абрекни кёкюреги бла кенделен баргъан патронташларын сылагъанча этеди.

Аны кёргенлей, Абрекни кёзлеринде джаннган шыбыла джилтинлени эслеялса, Къачхан терк таяр эди Батча улуну къатындан. Алай а Абрек, кёзлерин джумаракъ этиб, арыгъан къабха кириб, къанын танытмай, джумушуна ашыкъгъанча айырылады Къачхандан.

Быланы арлакъдан эслеген Айса, саламлашыуларын неге бардыргъа билмей, «Кесибизни халат тенгибиз, къызыл партизан атны душманлагъа къаршчы кюрешде джигитлиги ючюн алгъан Абрегибиз кертиси да шохумуду Къачханны?»— деб, кеси кесинне сора, Абрекни ызындан джетеди.

— Дуняда сейир ишле кёбдюле,— кёлюндегин айтыб къоялмай атлайды Айса тенгини биргесине.

— Дуния кеси сейирликди,— Абрек ышарады, Айсаны не ючюн башлагъанын билалмай,— неге тубегенсе?

— Къачхан бла сени ийнакълашыуугъузгъа.

— Хе-хе-хе-хе,— кюледи Абрек,— аллай шохну сансызларгъа джараймыды?— деб, кёюню къыйырын Айсагъа хыйла къаратады.

— Да, алай да болур,— Айса, тынгылай туруб,— сиз эртдеденми танышсыз? — дейди.

— Тёрт джыл болады биз танышханлы.

— Аны алай багъалатырча адамлыгъы болмаз да, мен билгенден.

— Да кимди аны багъалатхан?

— Къайдам, кёзлерим алас-булас къарамадыла эссе, бир биринги бууб эркелетгенча эследим.

— Хе-хе-хе-хе!— кюле-кюле, сыртындан къагъады Айсаны.

Ол эди да мени къучакълагъан. Мен анга мыллыгъымы атарча болуму болмагъанын кесинг айта тураса. Кел, адам кёрюнмеген джерде бир кесек тёгюлейик,— Айсаны дженгине кёлюн джетдириб, кюз терекни джанына сюеледи аны бла.

— Айса, мени тынгысыз этген затла кёбдюле. Ма, айтыр-

гъа, бу кюнледэ берн келнучю нек болду Къачхан? Шыйых да ич ишлени джюрютген бѣлюмде къалай табалды орун? Отар да, ташатын келиб, ызына къайтыргъа кимни болушлугъу бла табды джол? Сослан, Тауда, Къасбот, дагъыда алача контрла терк азатланыргъа кимден табдыла джакълыкъ? Неден да бек къайгъыртхан душманланы оноуда турууларыды. Бирн журналы тамадасы, бирн да халкъындан ташада военкоматда къонуб, Шыйых да, абычар кийимле кийиб, тюз адамланы джазыуларына оноу этерикди. Къандауурну да не сюдде, не да прокуратурада ишге джарашыр хапары барды. Хасанбий бла Абдул да, дагъыда алача кѣбле къалайда да орун табалдыла. Биз билалмагъанлыкъгъа, душманлагъа болушхан къаруу барды деб, кѣлюме былай келеди. Сен а къалай къарайса бу затха?

— Мен да сеничама,— дейди Айса.— сынгар Къачхан да джетишеди мени къанымы бузаргъа. Аны хауле атасы мени берчкъол атамы къош нѣгерча этиб, ауурлукъну бютеулей атамы юсюне ташлаб, кѣб джылланы джегиб туруб, рахын этиб, къуру арбазгъа къаратыб къойгъанды. Къачхан да, менден талай джылны тамада джаш, къолун сууукъ суугъа тийирмей, джасамма кийимлери бла ат ойната, бизни зыккыллыгъыбыз бла хыликкелей, саныбызгъа къамчи джетдире буюкъдургъанлай, унукъдургъанлай тургъанды. Аланы бизге сынатхан къыйынлыкъларын айтыб тауусаллыкъ тюлме. Къачханны коммунист университетде окъугъанын билгенимде, нени да толусу бла джазыб ийген эдим Москвагъа. Не келсин, къагъытым айлана келиб, тинтерге Ахмадьяны къолуна тюшдю да, къаллай джууаб бергенин билалмадым. Къыххасы, мени кѣлюме келгени, обкомну секретары бла энчи сѣлешиб, халны ангылатыргъа керекбиз.

— Кѣлюмдегин айтдын. Алгъаракъда секретарь бизни билалмагъанлыкъ да эте болур эди, энди сансыз кѣрмесине базама. Тамбла эртден бла барайыкъ. Анда сѣзню сен башлармединг,— Айсаны кѣзюне халал къарайды.

— Башчылыкъны уа сен бардыр, не айтсанг да, отрядны командири сен болгъанса, къызыл партизан атны да санга бергенди аскерни тамадасы. Мен да билгеними къошарма,— деб, Айса къолун Абрекни имбашына салады.

— Сен айтханча болсун, кел энди азыкъ амал этейик ансы, тюненеден бери «ораза» ачмай турабыз,— деб, Абрек тенги бла орамгъа чыгады. Атлай барыб, патеген сатылгъан джолгъа бурулуб, больница таба тебрегенлей, къулакъларына назик ауаз чалышады:

— Абрек, Айса! Къайры озуб барасыз? Бери къайтыгъыз!—
арт балкондан былагъа къол булгъайды актбет Мёлек.
Экиси да бирден джарыб, Батырлагъа къайтадыла.

Джыйырма джетинчи башы

Айсанат кесин билгенли рахатлыкъ хазна табмагъанды. Ма энтда ауур сагъышланы бири кемиреди джюрегин—къарнашы Махарны, ёпкелерине сууукъ чабыб, Москвадан, ауруб, юйге къайтханын анасыны джазмасындан билиб, тюню, тюшю да Махар болуб тургъанлы ай бла джарымдан атлады. Далхатны талай джазмасына да джууаб бералмагъанды. Салимачыктыны Симферопольда иги окъугъанын эштиб къууанса да, Махарны халы, ауур таш басыб тургъанча, башын кёлтюртмейди. Арт кёзюуледе ол бушуу хапарлы джазма келирине къоркъуучу болгъанды.

Мыйыны къайсы къыллары билдире эселе да, талай заманны алгъаракъ сакълаб башлайды адам аман хапарны. Айсанат тюненеден бери кёб ариу сёз эштгенди, кесин да экинчиден ючюнчю курсха кёчюрюб, юч айдан рабфакны тауусурча этгендиле. Алай а, амалсыз ышарыудан ары, бу кюнледе джарыялмайды.

Айсанат бла Вераны джазгъы кийимлери юслерине таб джарашыб, экиси да, хауада солур муратда, атлауучладан эниб, швейцарны къаты бла тышына тебрегенлей:

— Айсанатка, сизни эки джазма сакълайды,— деб швейцар, тепсете айланмай, келбетли ышара, экисин да бирден узатады.

«Къоркъгъан къоркъууумамы джетдим?» деб кёлюне келе,— сау болугъуз,— дегени бла алады да конвертлени тышларына къарайды. Бири Абрекден, бири да Махардан болгъанларын кёреди.

Вера да Айсанатны бети тюрленнгенин эслеб:

— Олтургъучха чёгюб окъурса, бусагъатда ачма,— деб, джазмаланы кесине алады.

Конвертни тышында Махардан болгъаны кёрюннгенликге, аны ариу хаты бузулуб, тизгинлери ары-бери тайыб джазылгъаны Айсанатны сескекли этмей къоямеди? Къоркъуууна тюберге тартынганча, Махарныкындан алгъа Абрекни джазмасын окъуйду.

«Мени кимден да багъалы эгечим, Айсанат, кюнюнг ашхы болсун!

Санга джазмай, аслам мычыгъанымы чурумлары кёб-

дюле. Бусагъатда столну джанында олтуруууму кёрсенг, «къайдан чыкыгъанды алгъыннгы партизанлагъа ушаш бу чубуртон сауутлу» деб сейирсинир эдинг. Кертиси да манга къызыл партизан атны бергенди аскерни командованиясы. Ол сен Ленинградда Исаак къаланы къатында кёргенлеринг бошуна бардырмагъандыла таша ушакъны. Иналбекни джокълай баргъанла да, алача, кёмюлген дунияны юзюлмей къалгъан тамырлары, джамагъатда кеслери къыйынлары бла джашагъанладан кёблени да, къарангылыкълары бла хайырлана, колхоз къурауну да терсине ангылата, мартда бандит къозгъалыуну болдурдула. Башчылыкъ этген контрла кеслерин кёргозмегендиле, ташатын джетдиргендиле заранларын. Къысхасы, алданнганла, кёб турмай айырдыла терс джолгъа тюшгенлерин, кесибибизге къошулдула. Алай а тюз джашладан кёблени къоратдыла душманла джашаудан. Сени бла Москвагъа баргъан гён чарыкълы, кийиз бёркю къошкыаш Къобан улу Айгуд, сизни алапат хоншугъуз Акъбай улу Домай да душманладан табхандыла аджал. Дагъыда кёбдюле джашаудан айырылгъанла. Алай болса да бизни хорланмазлыгъыбызны ангылагъандыла джауларыбыз, джашыртын къабхан итлеча, чегетден чыгыб, бир арада хата салсала да, уллу къауыгъагъа базмазча болгъандыла. Къысха заманда артлары къурурча иш къуралгъанды. Москвада ёксюз сабийлени манга «Чапай» атагъанларын эсен кетермей айландым отрядха командир болуб, бандитле бла сермеше. Тохчук улу Айса да менден артха къалмай, Къущетер улу бла бизни Гыды улу Къонакъбий да бир джаныбыздан болуша, областны активи бирден къобуб, темир буруу болуб сюелген эдик контр джыйынны аллына, шахарны, элени тебетирге бошламай. Бусагъатда неда орнуна джарашханды.

Тюнене шахаргъа баргъан эдим да, сизде да болдум, Мёлек бла да, къалгъанла бла да кёб олтуруб айырылдым. Махарны саулугъу къолайсызды. «Сен джукъ джазма, мен кесим джазарма,» деген эди да, хапарын кеси билдирлик болур. Тилерим-джюрегинги аман сагъышлагъа байламазгъа кюреш, Батырны къызы болгъанынгу унутма. Атанг башчылыкъ этген уллу мюлк да саулай крайда махтау бла айтылгъанын эштген болурса. Душманла аны да марагъан эдиле. Ол ишлеген джерге эгетлери бла къысыла келген Къасботну, алайгъа басмазча чиркитгенди Айбаз улу отряды.

Далхатны халын да сенден джашыралмайма. Ол, сенден джууаб сакълаб тургъанлай, самурайла чегибизге чабхан-

дыла да, отну кызыууна кириб, ауур джаралы болганды. «Госпитальгъа алыб барадыла, сау кялсам, хапарымы билдирirme», деб джазгъан эди джолдан. Андан бери хапарсызма. Анга кяйгырсам да, сау-саламат тубер умут-дама. Сен да иги муратларынгы кзурутма, аман джора этме. Адамны джаягъына тартыб, «ышар» дегенча, чола хапарланы тгюб, кёл этерге дыгаласланиганым тюрлю кёрююрге да болур. Алай а джашау кеси кюрешди. Биз кесибизни кятдырмасакъ, джамагъатха да не ашхылыкъ кёрююзюрбюз?

Далхатны юсюнден соруб джазгъанма чекни аскерини тамадасына, джууаб келгенлей, санга билдирirme.

Иги муратларынга джетеринги теджей.

Сенден джазма сакълайма.

Энчи кърнашынг Абрек».

Доммай бла Айгуфну юслеринден окъугъанлай, джыларгъа тартышыб, кесин кючден тыйыб тургъан Айсанат, окъуб бошагъанлай, бетин кюл джаурукъчукъ бла джабыб, аллына бюгюледди.

— Энди уа не болду? — Вера кяйгырыб, кёлю такъыр эте, Айсанатны кесине кысады да, ол, джууаб бералмай, джазманы тутдурады кюлуна.

Юч тюрлю сагъышдан инджиледи кыыз бусагъатда. Халкыны ашхы адамларыны ёлюмлер, джашау нёгерге сайлагъан Далхатыны хапары билинмей тургъаны, джанындан сюйген кърнашыны тешек болууу—была бары бирден джетиб, кызыны назик джюрегин кемсиз талайдыла.

Джылауун адамлагъа кёрююзюрге тартыныб, колонкадан бетине суукъ суу урдуруб, Вера бла ичгери киргенлей, орундукъгъа сойланыб, Махарны джазмасын окъуйду.

«Мени оюнчакъ Айсанатчыгъым, аман хапарымы кесим билдирирге иш этиб, орундукъда, тёрт джаныма джастыкъ тешетиб, Батал да сол кюлу бла тиреулюк этиб, онгуна да мерекебни алыб, быллай мадарла кзураб джазма, стол джанына олтурургъа къарыуум джетмей. Эшта, мындан сора къаламны кюлгъа алалмам. Ол сен кёрген къарамым, кишиге ал бермеген саулуугъум тюшдеча джутулгъандыла. Кеси кесиме эдим пелахны. Ёксюз Нажмуддин артда университетге джарашхан эди окъургъа. Баш этажда орун табмай, джерге батхан отоуда тохтагъан эди джашаргъа ол азгынлыгъы бла. Кесими кючюме базыб, орнуму анга кююб, тубюне кечген эдим да, юч айдан, дунямы танымазча болуб, юйюбюзге башымы ат-

дым. Эртдерек этерими кеч этдим да, дарман-дары джарамай кьалды.

Санга кьаты аманатым барды. Эртде, кеч болса да, адам ёледи. Ёлеме деб кемсиз кьоркьаргъа да, ёлгенге таралыб абзыраргъа да джарамайды. Джуртуна игилги джугъуб, керти адамча кьорагъан насыбсыз тюлдю. Джашлай кетсем да дуниядан, кесими насыбсызгъа тергемейме. Сабийликден атамы эджиклей, тюзлюкню джакълай джетгенме бу кюн-леге, джашха, кьартха да болуша, кьолумдан келген джумушну джамагъатха эте. Аз тюлдю биз баджаргъан иш. Аны ючюндю большевиклени комсомолгъа ышанганлары.

Эсимден кетмейди Ленинни огъурлу сьфаты, уллу магъаналы таукел сёлешую. Къарнашы Александрны асмакьгъа астырылгъанын билесе. Ленин, бюгюлюб кьалмай, къарнашыны да, тюзлюк ючюн кюрешгенлени барыны да ашхы муратларын толтурурлай оюм излеб, патчахлыкъ джашауну кьурутдуртуб, оноу ишлеген халкьны кьолуна джыйылырча, тюз джолну кёргюзгени барыбызгъа ачыкьды. Ленинни иннети, ол юретген затла бары адам улугъа насыбха болдурулгъандыла. Менден артда кьалгъанла: юч эгечим бла эки къарнашчыгъым ол кёргюзген джолдан таймазгъа керексиз. Мени халым ауур тийибди атам бла анама, ёлсем андан да аманнга джетерикдиле. Сен, юйдегини тамадасыча, алагъа кёл табдырыгъа кесинги хазырла. Бюгюнлюкде джюрегими тебени тохтамагъанды, «ёлгюнчю кёрюб кьалайым» деб, окъуудан бёлюноб, бери келеме десенг, разы болмам. Айтханымы эсингде гут — окъуугъа кьадал. Мен джашаудан айырылгъандан сора, бетликге кьуралгъан адетлени бири да керек тюлдю. Мен ийнанинган — тюзлюк бла табигъатны кючюдю. Афендиле туудургъан адетлени барындан да аламаты — сиз атамдан, анамдан келген сыйны теблемей, намысыгъызны сакълай, этген ишигиз бла, билимигиз бла, аууз тылпыуугъуз бла кесигизни иги бла айтдыра джашасагъызды. Абрекни мени кёзюмден кёргенлей туругъуз. Хапарымы да университетни комсомол комитетине билдирирсе.

Ахыр джазмамы таууса, сенден тилегим — кесинги кьолгъа ал, кемсиз джылаудан сакълан.

Заман дарманды дейдиле, мен салгъан джарала бара баргъан заманда бителирле, джашау кесине тартыб, бюгюнлюкден да джарыкъ дуниягъа чыгъарсыз.

Мени аманатларымы эсингде тутарынга ышана кетерикме барыр джериме.

Махар».

Джер оюлмай кыалай чыдайды, Айсанатны тауушсуз сарнауун келтюрюб. О, джашау, джашау, бир ышара, кюле, бир да джюрекни хатерсиз талай, асыры кёбню сынатдынг чагыб келген таулу кыызгъа!

Махарны джыламуку джибитген джазмасын бетине кыаблаб, Айсанат тылпыусуз турады да, жангыдан кесин эскериб, бушуулу кёзлерин ачханында, Вераны сыйдам мангылайы джыйырылыб, кёзлеринден джыламуку саркыа тургъанын эслеб, Айсанат бютюн да бузулуб, аны кёкюрегине башын салады.

Джыйырма сегизинчи башы

Къанатлыла учуб кетгенча, терк ётдюле кюле, айла, джылла. Уллу орамкыа айланган мюйюшде Айсанат кюлу бла орнатхан бутакчыкы, кюз терек болуб, кыарагъан кёзю кыуандырады. Джашау кыа сейирсингенден джарыкы ышарычу Ильясчыкы да, камсык кыарнашчыгъы — Хызырчыкы да, джетген джашла болуб, институтда окъуйдула, Нафисачыкы да, Терк башында рабфакны битдириб, энди университетге кирир актылдады. Аны тамадасы Салимачыкы а, джамагъатда джюрюмеген адетни кёргюзюб, сюмегенле табаларча этген эди, башха халкыдан джашха джалгъашыб, анасын кемсиз ыйлыкыдыргъан эди. Бу иште Салимачыкы кыа таукеллик Майылдан табылгъанча кёрюб, ёмюрю Батырдан айырылмагъан тенгил ким да эслерча мыдахландыргъан эди.

Артда кюею Джанболатха, кёзюне чёб болуб тюшсе, уумазча илешиб, Майылны да джазгъан эди. Энди уа Салимачыкыны джашчыгъы, маркыа токълучукъча, тагылгъанлай айланады кыарачай аммасына.

Терекни алда чакъгъан бутагъы юзюлсе да, кыалгъаны кыурумайды. Махарны бушууу джылла бла бителирге унамагъан джара салса да, кичилери джетгендиле.

Джарсыуун сездирмей, экили бола джашагъан Айсанатды. Муну да барды юйдегиси: баш иеси, эки джашчыгъы. Кеси сегизинчи — онунчу класслада орус тил бла литературадан дерслени бардырады, Анзор да техникумда устазды. Бу эки адамны кыарамлары, иште махтаулары, ишленмекликлери кёблени илешдиредиле былагыа. Кёргенле бары насыблы юйдегине тергейдиле Айсанатны юйдегисин.

Анзор да, джашаууна кыуаннгандан, алгъындан джарыкы сёзю, таукел атламлы болгъанды. Алай а, бир-бирде, кюле,

джарыкълана тургъанлай, Айсанатны кёзю чыракъгъа кетиб, сагъышланнганын кёрсе, Анзор алгъасайды. Кече, юдегниси джукъугъа кетген заманда, сохталаны джазма ишлерине къарай туруб, чынасын дефтер къалаугъа салыб, мангылайын къол аязына тиреб, кеси аллына мыдахланыб туруучусун да эслейди Анзор, къалайгъа бардырыгъа билмейди, чучхургъа да тартынады. «Бир юдегибиз, балаларыбыз да бардыла, таша затыбыз болмазгъа керекди джюреклерибизде» — деб, ичлерин да тегюб, хазнасыз кюбюрча къалгъанладан башхадыла была. Экинсини да къылыкъларында, ангыларында джангыдан джангы ышанла кёрюне барадыла джашауларында. Бир-бирлерине айтырларын да, ичлеринде тутар затларын да биледи, джарашыусуз сёз ауузларына келмейди. Бир-бири хатерин, намысын сакълауду бу юдегини бирикдириб тургъан ансы, джюреклерини таша мюйюшлеринде джашыннган джарсыуларын чыгъарыб, къозгъай башласала, арада татыу къалмазы хакъды.

Кеслерини да джалгъашыулары тюрлю халда болгъанды. Бу затны юсюнде Гокка табхан хыйлалыкъланы экиси да билмейдиле.

Талай джолда узакъдан джолоучу болуб, къыздан умут этиб келгени бла суукъ джууаб таба тургъан Анзор, муратына джетерине аккыллы бола, сүймеклик оту да джукъланмай, тюнгюлюб да къалалмай, кёб инджилгенди.

Гокка уа, башха ишлеге чемерлиги джетмесе да, Айсанатны онгун алыр джанындан, согъушха оюм этген аскер башчыча, нени да тергеуге ала, кёб тюрлю лагъымла къурагъанды. Неден да алгъа Айсанатны кёлюн Далхатдан айырыгъа, къызны андан тюнгюлтюрге керек болгъан эди. Алай этер ючюн ортада джазмаланы джюрюмей тохтарча мадар излей, почтада ишлеген адам бла танышлыгъын хайырландырады. «Мени окъуулу ахлуларыма Айсанат бла Абрекге Узакъ Восокдан келген джазмаланы мен табдыра турсам онгсунадыла» деб, хоншусун алайгъа ийнандырыб, Далхатдан келгени аладан джашырыб, ючюсюню да джюреклерине къайгъы салыб тургъанды.

Ненча тюрлю ауур сагъышла талагъандыла Абрек бла Айсанатны, госпитальгъа кетгенли Далхатдан хапар табалмай!

Талай айдан, устазлыкъ ишинден артын айырыб, Абрек Москвада окъууна къайтхан кюнледе Далхатны атасына джашыны госпитальда ёлгенин тенглери джазма бла билдиргендиле. Далхатланы арбазларында джылау-сарнау, Махарны юсюнде болганча, кенге джайылыб, кёблени башларын джерге ийилтгенди. Кимден да кемсиз къыйынлашхан Айсанат

болур эди. Къыз башы бла ёлгенни юйюнде кёрюнюрге болмай, халын адамгъа сездирирге излемей, шахарны этегинде къобан джагъасында этгенди Далхатны джылауун. Мадар табса, джерин узагъына барыб, Далхатны къабырына бауурланыб тёгюлур эди.

Дуниядан джашлай къорагъан Махаргъа къоусюне, джарыкъ къараялмагъан Айсанат, Далхатдан къуру къалгъанында, бютюн да аманнга джетгенди. Мёлек къайгъы сёзге баргъан кюнюнде Далхатлада сарнау ал кюнюнден да уллугъа кетгени ёзеннге хапар болгъанды. Къыз бла сёз тауусханын, джашырыб къоялмай, насыбсыз Далхат эгечине билдириб кетген кёреем аскерге. Ол а, къызы анасын кёрюб, чачылмай къалай чыдар эди? Кёб айтылды, кёб, Айсанатны аты сарнау бла, къадар халкъны бирден титирете.

Ингил сезимли Мёлек, къызыны халын ангылаб, бу затны юсюнден да кёлюн билдирмей, заманны дарманлыгъына ышаныб тургъанды.

Ал джылында, умутчула аслам болсала да, Айсанат, кишини къатына бастырмай, къара кийгенча, мыдахлыкъда ашыргъанды кюнлерин. Артхаракъда эслей башлагъанды заманны къызыу барыуун, ызындан джетген эгечини аллын тиймаз ючюн, кесини энчи джашаууна оноу этерге, тилеген джашланы биринде тохтаргъа керек болгъанын.

Айсанатны акъылы былайгъа бурулгъанын сезгенлей, биягъы Гокка тебрейдн ызындан тюшюб, Анзордан да джазмала келиб башлайдыла. Аз да кукалыкъ, алдаулукъ ышан кёрмей джазгъанын джаратханча бола тебрегенлей, Далхат бла теңгелешдирсе, армаулана тургъанды.

Гокка уа, къызыны мараууну соруш этмей, ол командировкагъа кетсе, ызындан джетнучю, джыйылыугъа атланса, ары быстырылыучу болуб, ишлеген джерине барыб, Айсанатны джарытырча бир-эки кюлдюрюр хапар айтыб кетиучюсю — была бары Гоккагъа илешдире тургъандыла.

Анзорну адамларындан къызыны улуу хапары болмагъанды, «бурундан айтыла келген юйдегиди» деб сёз къошхан болса да, джюреги алмагъанды. Айтыла келген юйдегиледе чола къылыкъла, джутлукъ, фитналыкъ кёб джюрютюлгенин Наратлыны ол къауумуну юсюнде да, литератураны окъуб да билгенди къыз. Айтыла келген юйдегилени да бирчала болмагъанлары кертиди. Кими бурун байлыгъы бла айтылады, адамлыкъдан хапары болмагъанлай. Кими да дин башчылары юзюгюнден тууб, къуранны, межгитни хайырландыра, инсанланы алдаргъа усталыкълары бла къарангы халкъда сый таба келгендиле. Билимлерни, ангылары, ишленмекликлерни, кер-

ти адамлыкълары сый табдырыб, иги бла айтыла келген юйдегиле да бардыла тамырлары барлыкъ бла бегингенледе да, кеслерини халал кыйынлары бла джашагъанлада да.

Юйге сый табдыргъанла не заманда да ата бла ападыла. Келини кьолуна кьарарыкъла да, ортада джарашуулукъну сакълатырыкъла да аладыла. Къыз башына оноу этген кёзюуде, джашны джаратхандан озуб, аланы да огъураса таукеллик табыучанды.

Анзорну халисин, чырайын, артыкъсыз да Далхатныкъылагъа ушаш эсли къарагъан шон кёзлерин джаратса да, джюнге батхан кьанатлыча, къалайгъа басаргъа билалмай, джунчугъан кюнлеринде Батырны шоху, Анзорну кысха ахлусу Алимхан, тышындан келиб таукелтендиргени бла бергенди Айсанат разылыкъ Анзор бла бир юй болургъа.

Андан бери сегиз джыл ётдю. Эркиши бла тиширыу анча джылны ичинде бир-бирине юреналлыкъдыла, ортада балалары болгъанла бютюн да. Айсанат а джашаууна кёллениб къалалмайды. Дуняда юй бийчесин кемсиз суйген, аны ючюн отдан артына турмаз эркиши бар эсе, ол Анзорду. Аны алайлыгъы уллу кёллю этмейди тиширыуун. Эркишинин аякъ тюбюне салыргъа излегенледен тюлдю, аны къачын кёрмесе, сабийлерин да аны сыйын сакъларгъа юретмесе, юйдегиде дам къалмазын, инсан хали джюрюмезин ангылайды Айсанат.

«Джюрегими бютеулей Далхатха бериб, манга къырыла тургъан Анзоргъа джюрекде орун табылмаймы къалды? Билмегенлей Далхат, сау-эсен келиб, балаларым болгъанына да къарамай, мени бла джашау кьуаргъа излесе, не этер эдим?» — деб кеси кесине соргъанына да тартынады Айсанат. Тюлдю-тюл, бу ары-бери ауа тургъанладан. Бир джан огъай, саулай шахар, бир тилли болуб, юйдегисин чачаргъа излесе да, кёзюне халал битиб тургъан сабийлерин да, Анзорну да мыдах эталлыкъ тюлдю, джашау бла ойнаргъа джарамагъанын биледи.

Да, сора, неди муну баш несинден суутаракъ этген?

Анзор иги бла айтылгъан устазланы бирини, халалды, инджилгеннге джан аурутмай, сансыз этиб кьоймайды, алай а, сокъурну сокъур кёзюча, Анзорну да джуртда бардырылгъан затлагъа эсин бёлмегени илинени Айсанатны кёзюне. Кесини дерслери, сабийлери бла булджуу, юйдегисини рахатлыгъын сакълау, — ма быладыла Анзорну дуняда сейири. Тёгерекде бардырылгъан ишле, джамагъатда тюрленнуле, уллу джетимимле, алда джашаугъа бичилген оюмла — бары да аны алай сагъайтмайдыла, тёбениги аяз къагъыб озгъанча, аны джюрегине джетмей къаладыла. Бир-бирде Айсанат, элге барыб, не-да шахарда лекция окъуб, джыйылгъанланы разылыкъларын

табыб, кеси да кыууана кыйтса, Анзорда огъурагъан ышан эслемей кыалгъаны да болады. Джамагъат ишге кышулуу деб, керексиз джортуб айланган джелетек тишируу болмагъаны да биледи Гокканы кыарнашы. Бойнуна салынган джумуш аны болумуна, билимине, халкъда сыйына кёре абадан болгъанын да ангыларчады, эс бёлсе.

Бир кюн дефтерлени да тинтерге, сабийлени кереклерине да кыараргъа, джангы Конституцияны кюсюнден информациягъа хазырланыргъа заманы джетмезине кыорклуб:

— Анзор, ма бу конституцияны кысахасы бла ангылатырча конспект салыргъа бир болуш,— деб, кёзюне умутчу кыарагъанында, Айсанатны мангылайын ба этиб:

— Кыой, бу политика бла быллай бир кыорешме, кимге керекди бу? — деб джууаб бергенди.

Айсанат, башы кириш кыаягъа тийиб ачыгъанча, джызылдаб, кыол аязы бла бетин джабыб, бирси отоугъа джанлагъанды. «Нек тюрленди кыаны мени джууабымы эштгенлей? Аны аяулу эте айтханымы билалмаймы кыйынлашды экен», — деб, тишпруну джарысуун ангылаялмай, ызындан баргъанды. Айсанат джылауму ачарыкъ эди? Эшта, эшта, аны тартыш дунягъа киргенине шагъатлыкъ этгенле Анзоргъа кенг ачылыб, «нек болду мени джазыуум сенича такыр дунялы адамгъа?» дегенча соруулу кыарагъан халал кёзлери болдула.

Кыайдан келсин Анзорну кыолундан анасыны сютю бла синиген ангыны тюрлендирирге. Ол кеси да ангылаялмайды орталарында хауаны. Юйдегилери бир бетде олтургъан кёзюуде джарыкълана, кюле тургъан Анзор, Айсанатны кёзлерине кыараса, аланы не акылда ышаргъанларын сезалмай кыалады. Кёзле уа, джюрекни кюзгюсю болсала да, ышармыш джансала, одалгъа да ийе эдиле. «Джарыкълан, кюл, билгенинча джаша, балалагъа атаса, насыб болса, ала санга ушамазла», деб Айсанатны кёлюне былай келгенин кыайдан билсин Анзор?

Бирге джашагъанла бир-бирлерине ушаб кыалыргъа ёчдюле. Ким билсин, бара баргъан заманда, Айсанат бюгюнлюкде бац несинде кёрюрге табмагъан тин джуддузла, Анзорну джарытыргъа да болурла.

Джыйырма тогъузунчу башы

Чайкыалады, джашнайды бюгюн тау шахарчыкъ. Кюн да, мунга тартыб, тау артындан бери атлайды, тегерекни алтын суугъа алдыра, бир-бирлерине джолугъургъа ашыгъыб, эки

ёзенден шууллаб келген чокъракъ суулу ёхдем къобанла да, кюнде эркелене, къучакълашадыла шахарны тебенинде.

Онунчу классда литературадан ахыр экзаменни бардырырга атланган Айсанат да дунягъа джангыдан джаратылгъанча къууанчлыды.

Тюненеги билимсиз, халисиз сабийлени бюгюнлюкде абдан джашланы, къызланы масхабында билимли, адебли болуб, алда джашауларына учунуб атлауларын сынагъан устаз насыблыды. Айсанат да джыл сайын аллай зауукъгъа тюшеди ахыр экзаменледе.

Алайсызда сейирлик хауагъа гюл джоппуланы хур тылпыулары къошулуб, адамланы тюрсюнлерин бютюн да айбатландыргъанды. Бусагъатда устазланы араларында сюелген Айсанат да, башхасы болмай, кеси окъутхан онунчу классны къызларыны бирича кёрюнеди. Ол джылтырауукъ къарауз чачына субай къолларын джетдире, эшикден киргеннге бурулгъанлай, къууугъуннга келгенча, солууун къысха ала, тынгысыз кёзлери устазлагъа аралыб, ауузундан сёз чыгъаралмай сюелген джаш устазны Мунирни кёреди.

— Ким ёлгенди? — устазла бирден сорадыла.

— Къа... къазауат башланганды, — ауазын чёкдюрюб айтады Мунир. Ачыудан къайнаб киргенди бу къаннга джаш устаз.

Молотовну келечилиги бла эки къралны арасында джарашыулукъ болду деб, кёл басыб тургъанлай, келишиную аясуз теблеген Гитлерге да, аны фашист джыйынына да ирият этеди саудан совет джамагъат.

Быллай кюнде муруккулукъ джарамагъанын билиб, кеслерини юйлерине от тюссе этерлерича, бирден къобады халкъ. Соруша, оноулаша мычымай, кёбле табыладыла военкоматха чакъырылмагъанлай. Мунир да аланы ичлериндеди.

Айсанат, эки ассистенти бла онунчу классха киргенинде, онбир джашдан джангыз ючеулени, къызладан да джетеулени кёреди экзаменнге табылгъанларын.

Мыйыкъ, сакъал ышанлары энди билине башлагъан джашла, эшмели джаш къызла, он джылны окъуб, табхан билимлерине база, кёзлерине Корчагинни, Чапаевни, дагъыда тюзлюк ючюн кюреште джигитликлери бла айтылгъан кёблени кёргозе, уллу джуртларын къоруулар дыгаласха киргендиле. Игилекге талашхандан табылады насыб инсанлагъа. Къоркъуулу джолгъа джюрекклери тазалыкъдан атланган джашлагъа, къызлагъа минг къат сыпас!

Эртденинде школуна къууана келген Айсанат, бусагъатда, ауур сагъышланы аркъалаб, гузаба барады областны баш ор-

ганизациялары орланган мекамны къатында джыйылган халкъ таба.

Джыйылганла шум болуб тынгылайдыла кенг балконну кыйырында тагылган къара табакъдан эштилен билдируге.

Эсин радио бериуге ийиб турганлай, Айсанатны кёзю Анзор бла Сафарчыкъга илинеди, аладан арлакъда Абрекни, Ильясны, Хызырны, Аубекир бла Зурумну, Идрисни эслейди. Бир кесекден эгечлери Салима бла Нафиса, Жанболатны биргесине келиб, Айсанатны къатына кысыладыла. Шахар бирден табылганча, тул тубанды адам. Не заманда да ырызлы Мёлек, кесин артыкъ алгъа салмай, хар джибек джаулугъу назик тюрсюнюн бютюн да агъартыб, мюйюште кесича аналаны, эгечлени араларындан башын узатыб, джюреги тарала къарайды къара табакъга. «Болган къаруубузну джуртубузну къоруулаугъа берейик!» — дегени бла тохтайды табакъны ауазы.

Былайдагъыла, аллында армауланыб, этерлерин кескин билалмай джунчусала да, обкомну тамадасы Романчук, балконнга чыгыб, халны кысхасы бла ангылатыб, ишни къалай къуаргъа керек болганын билдиргенинде, аз да мурукку этмей, кими ишине, военкоматха, кими да юдегиси бла акъыллашырга ашыгыб, бары чачыладыла.

— Анамлагъа барайыкъ, анамы бети бир бек тюрленгенди, — деб Айсанат алда, ызындан да — эгечлери, Жанболат, Мёлек таба бурулганлай, юдегисине атланган Ильясны да, алктын юленмеген Хызырны да, Абрекни да кёрюб, аланы да биргелерине алыб, Мёлекни фатарына киредиле. Мёлек кимден да алгъа эсин Абрекге бёлюб, андан айырылганлай, къалганлагъа да кёз къарамы бла джылыу табдырыб, — Салима, таба хычинла плитада джылылай турадыла, столгъа сад да ауузланыгъыз, мен бирси отоуда намазымы тындырайым, — деб, озуб барган джумушуна ашыкыганча, кёлуида намазлыгъы бла гузаба чыгады.

Стол джанына чёкгенле, тамбласында чачылыб кетерик джанлача, бир-бири кёзлерине битедиле, алларында хантха кеслерин алгъынча атмайдыла. Ала исси хычиннга ийилген кёзюде къарнашларыны тюрсюнлерине къатыб турган Айсанат, джетер кюнлени кёзюне кёргюзе, хауа азлыкъ этгенча, тамагъы бууулуб, халын сездирмез дыгаласда орнундан кюбады да, къабыргъада Батырны суратына бурулады, сыртын олтурганлагъа айландырыб.

Не заманда да аны терк ангылачула Абрек бла Ильяс

кимден да алгъа сагъаядыла, столдан айырылыб, экиси эки джанында сюеледиле.

— Эй, джигит эгечим, хомух къалай боласа, къоркъма,— вперед!— деб бирден атылсакъ тилсиз фашистлеге, кеслеринден озуб, тыбырларын да къурутурбуз,— Абрек ышарыб, эгечини къолтугъундан киреди.

— Аман затланы кёзюнге кёргюзе турсанг, биз къайытхынчы къалай джашаяллыкъса? — Ильяс чемер къолларына Айсанатны сол къолун джыяды, башын-башына тирей.

— Аллах тиширулагъа нени орнуна да джыламукъну бергенди,— Хызырны чамы Джанболатны джарытса да, эгечлени кёллерин такъырландырады. «Сабийликден камсыклыгъы бла тынчлыкъ табдырмаучу Хызырчыкъ, энди институтну студенти, халаллыкъы, чамы кёблени джарытхан аждагъан къарнашыбыз къазауатны отуна кирлик болур», деген къоркъууну джетдириб:

— Қъоркъмайма, не болса да, халкъыбыз бла бирге кёрлюкбюз. Олтуругъуз, мен анам таба барайым,— деб, экисин да эки къолу бла кесине къысыб бошлайды да, бирси отоугъа киреди.

Мёлекни намазгъа ёчлюгюне балалары сабийликден юренчекдиле. Мёлек джахилликден кери ёсгенди. Аны шайтан бла, алмасты бла, азраил бла, джаханим бла къоркъуталлыкъ тюлсе. Ол ийнанган табигъатны къудрети, аллах деб ол къудретге аталгъанына ажымсызды, гюнахлы затны азабы, ахыратда болмай, дуняда табылгъанын да кёблени юслеринде сынагъанды.

Айсанат, анасыны намазын бёлдюрмез ючюн, эшик джанында артлы шиндикге шыкъыртсыз чёгеди.

Дыды-дыды, Мёлекни бусагъатда намазы, тауну, ташны да эритирчады. Ол, санларын ийлеб бошаб, тобукъланыб, субай къолларын ёшюнюне джууукъда джайыб, халал джанган нюрлю кёзлеринден чыкъгъан ана джыламугъу, назик джаякъларын джуууб, кёкюрегине саркъа, аллахдан тилек тилейди. Башха кюнледеча этмей, бюгюн ауазын кёлтюрюрек чыгъара тилейди.

— Джер джюзюнде аналаны къоркъууларын джюрегиме джыйыб тилейме сенден, аллах, балаланы ёлюмден, аналаны джылаудан сакъла,— асыры таралгъандан имбашларын кёлтюрек этиб, кёзлерин кёкге аралтыбды,— бизге чабхан душманны зараны джуртубузгъа джетмезча эт, аны дунядан къурт, я аллах, къайтара тилейме сенден, джюрегими тазалыгъын эсге алыб, мени Ильясым бла Хызырыма, эгечден туу-

гъан акъыллы Абрекге, къарыу-кюч табдырыб, джанлары сау сакъланырча эт...

Аналаны дыгаласларын кимден да терен ана ангылайды. Мёлекни бюгюннго намазына къараб турургъа Айсанатшы да къарыуу джетмейди. Хант этилген юйге джанлайды да, адам болмагъан джерде сагъышлана туруб: «Огъай, быллай кюнлде джылаудан себеб джокъду» —деб, кесин къолгъа джыйыб, къарнашлары, эгечлери болгъан отоугъа къайтады. Мёлекни да ала бла джарыкъ къанда олтургъанын кёрюб, «мени анамча, бушууун балаларындан джашыра билген болмаз» деб, кёлюне келе, Мёлекге джууукълашыб, арт джанындан узалыб, эки къолун аны кёкюрегинде чалышдырыб, чачыны эки джанына айыргъан сызын да ба этеди, дагъыда къолларын анасындан алмай, бары да билген аскерчи джырны орусча, джылыулу, сабыр джырлаб башлайды:

По военной дороге
Шел в борьбе и тревоге
Боевой восемнадцатый год,
Были сборы не долги,
От Кубани и Волги
Мы коней подымали в поход.

Айсанат биринчи сёзлерин башлагъанлай, Абрек бла Ильяс, аланы ызларындан да къалгъанла къошуладыла. Алай а бары да биледиле джыргъа кетиб турур кюн болмагъанын, биринчи куплетден ары бармай тохтайдыла.

Абрек кюн тийгенча ышара,— Вперед!—деб, айтычу сёзюн айта къобады да, алайсыз да тышына ашыгъышла ёрелейдиле,— мен обкомгъа табылыргъа керекме, Ильяс бла Хызыр да военкоматха барыр иннетли шойсуз да, мычымагъыз. Анзор бла Джанболатны оноулары тамаданы къолларындады. Сау кёрюшейик,—деб, гузаба кетеди Абрек.

Отузунчу башы

Къалмагъанды шахарлада, элледеда алгъыннгы къууат. Боран сюрюб баргъанчады адамланы атлаулары, къарамлары. Къайдан болсун джарыкъ тюрсюнлери башсыз тиширыулары, юйдегилени тутуругъу джашлары урушха кетген аталаны, аналаны, «атам» дерге табмагъан сабийлени? Аладыла бюгюнлюкде эл мюлкню да, шахарда ишлени да ауурлукъларын кёлтюргенле, кеслерине кечинмек къурагъандан тышында

да аскерге азыкъ, кийим табдырыр дыгаласда солуусуз урунганла.

Къазауат башланганлы джыл ётдю. Бу заманны ичинде Айсанат бардыргъан джумушла да аскерчиникниден тынч болмазла деб айтырчадыла. Эки баласын да Наратлыгъа кёчюб кетген анасына ташлаб, фронтха болушлукъ къурау ишде айланады кечеси, кюню да. Къазауатны ал кюнлеринде урушха кетген къарнашларындан да, Анзордан да хапарсызды. Бутсуз, билексиз, адам танымазча сакъатлыкъ табыб, къайтханла къалайда да кёрюнедиле, ючмюйюшлюкле да, джылауулукъ билдириуле да келедиле юйдегиле. Бушуу хапар келирине къоркъгъанлай ашырадыла кюнлерин юйдегиле. Терк башында джаяу аскерлеге тамадаланы хазырлагъан джерден Ильяс былтыр сынгар бир джазма ийген эди да, нечик уллу къууанч табхан эдиле Мёлек бла къызлары!

Эки айны колхозлагъа айланыб, аланы малларын, акъ сууларын, мюрзеулерин эсеблерге, къралда халны ангылатыргъа, джюн чындайла, къол къабла, тери беркле хазырларгъа, табылгъан азыкъны Джёгетей Аягъында темир джолгъа ашырыргъа болуша, джукъусуз къала тургъан Айсанат, джаяу да джюрюб, ат юсюнде да болуб, узакъ джолоучулукъдан фатарына джыйылгъанында, тешиниб джатаргъа къарыу табмай, эшикни бегитгенлей, орундукъгъа ауады.

Танг аласында кёзлерин ачханында, кесинден сора къатында джан болмагъанын кёрюб, «юйдеги къуш тюк чачылгъанча болду» деб, джаны бир тюрю эзиледи. Акъылы этер джумушларына бёлюне келиб, ётген джыллагъа илинеди да, аладан айырылмай бир кесек мычыйды.

Солуу да табыб, юсюн-башын тазалаб, къолтугъуна да сахтиян хызенчигин алыб, облисполкомгъа бара, Забитхан бла Солтан афенди тюбейдиле. Экиси да тюкю супулукъну бардыра, джарыкъ саламлашадыла, кеслерини таша къууанчларын джашыралмай, кёзлерин-къашларын ойнатадыла.

— Тюсюн айтсакъ, сепден чырайлы тишируну кёрмегенди шахар,— хышты къолуна Айсанатны къолун джыйыб ышарды Солтан афенди.

— Алайды, алай,— деб бегитеди юй бийчеси да.

— Сизден омакъ сёзлю да болмаз былайда,— деб къолун аладан айырыб, кюлюмсюрей ташады мюйюшге Айсанат.

Облисполкомну тамадасыны орнуна олтуруб, таймаздан телефон бла да сёлеше, буйрукъ бере, кабинетге келгенлеге да эсин ийиб, тыйышлысыча ишлерине къарагъан да солуу табмай ишлеген чырайлы джаш къыз Абрекин кичи эгечи Баладжанды. Адамланы джарсылуларына джан аурута билмеклиги

саулай областха хапар болуб, кёбдю мындан себеб излеб, аллына келген, артыксыз да урушдагъылары юдегилеринден. Заман да барады тёрткюллеб, фашистле да, эмина джайылгъанча, джууукъдан джуукъгъа басына келедиле. Аланы аякълары басхан джерде ёлюмге, зарауатлыкъгъа да кенг джол ачылгъанын билген джамагъатха да къайдан болсун тынчлыкъ.

Областны тамадалары, кабинетлеринде олтурмай, партизан джыйынла къурай, элени, шахарлары тамблагъы кюннге хазырлай, малны, мюргеуно, дагъыда башха хазнаны, ташагъа къоратыб, джауну къолуна тюшмезча этерге кюрешедиле. Не келсин, гитлерчилени кёрюрге, алагъа баш уругъа ашыгъыб, алларына къарагъанла да, къанларын танытмай, нени да эслей, къалайгъа да тыгъыла айланадыла. Аллайла аз болсала да, уулары джетмей къалмайды. Ашыкъмайыкъ, кёрюрбюз болгъанны.

Айсанат эшикден кёрюнигенлей, Баладжанны тюрсюню кюн тийгенча джарыйды,— келген барды, артда сёлеширбиз,— деб, трубканы телефонга тагъыб, стол джанындан айырылыб, алтына келиб къучакълайды.

— Къалайса, джангы хапарынг бармыды?— деб, Баладжандан айырылмай, шиндик тизиуну къыйырына чеге тебрегенлей:

— Телефонига джууукъда болайыкъ,— деб, Баладжан, аны билегинден тутуб, столну джанына олтуртады,— Анзорну келгенин билемисе?

— Къалай келгенди, къайдады? — Айсанат сескекли къарайды Баладжанны кёзюне.

— Бир айны солургъа ийгендиле аскерден, саулугъун къолайсыз кёрюб.

— Сен кесинг кёргенмисе Анзорну?

— Огъай. Тюнене Минат Наратлыдан къайтхан эди да, сени юде табмай, манга аманат этген эди санга билдирирге, Анзор Мёлекдеди,— телефон зынгырдаб, Баладжан трубканы алгъанлай, Айсанат хызенчигинден къалын дефтерин чыгъарыб, столгъа салгъаны бла, кетер акъыл алыб къобады.

— Бир кесекчик сакъла,— деб, къол аязы бла чолпуну джабыб, Айсанатны тыяды да, сёзюн бошагъанлай, дефтерин аллына алыб,— бу неди?— дейди.

— Колхозлада, джамагъатда да этген ишим мунда кёрюнбдю, дефтерни обкомда Романчукга табдырырса, бусагъатда анда адам джокъду. Исполкомгъа керекли затны да джазыб алыргъа унутма. Мен Наратлыгъа джетейим, анам сабийле бла джунчуй болур, Анзорну да халын билейим,— деб, кетерге ашыкъгъанын танытханында, Баладжан айтады:

— Чалманлыгъа барлыкъ ат арба эки сагъатдан чыгъарыкъды джолгъа, билдирейим да, сени юйюнгю къатында тохтарча этейим, сени Наратлыгъа джетдирирге да аманат салайым.

— Алай этсенг а, насыбды,— деб, Баладжанны кесине кысыб, айырылгъанлай, биягъы Баладжан ызындан таууш этеди:

— Тохта, дагъыда хапарым барды, башым къатышхандан айтырымы унутуб къояма,— эки ыйыкъ болады мен Абрек бла сёлешгенли. Къайдан сёлешесе, не къуллукъдаса? — деб соргъанымда, «ол затлагъа телефон бла джууаб берирге джарамайды, Ата джуртума джумуш этеме, мени къайгъылы болмагъыз», деди. Дагъыда бир адамны кёрген хапарын айтды,— деб Айсанатны кёзюне джити къарайды.

— Кимни кёргенди? — тынгысыз сорады Айсанат.

— «Къатына барыб саламлашыргъа, неда соруб билирге табыкъ табмадым, ёнге ёшюню орденледен толу майорну Далхат болгъанына ажымсызма, бир кесекге кёрюнюб, газикге олтуруб кетди», деди Абрек.

Бу хапарны эштгенлей, Айсанатны санлары кыйылыб, шиндикге олтурады да, халын Баладжаннга билдирмез дыгаласда:

— Абрекден хапар келгени нечик иги болду,— деб, бети тюрлене къобханы бла, мычымай кетеди.

Далхат бла Айсанатны сюймекликлерини уллулугъуну, тазалыгъыны юсюнден саулай ёзенде таурухча айтыла турса, эсли Баладжан аны билмей къалмазы хакъды. Алай а, юйлениб бошагъан Айсанат джашны юсюнде джарсыуун туруларгъа тартынмай болмайды, кимни да энци сагъышы кесинде сакъланса джарашуу кёреди.

Баладжандан эштген хапарлары—къозгъалгъан тенгизни къутургъан толкъунларына тюшгенча этгендиле. Ол, къалайгъа атланнганын билалмай, чыгъады орамгъа. Алайда кеси аллына сюслиб, къаты бла озгъанлагъа да къарамай,— армау-ланыб тургъанлай:

— Былай нек мыдахланнганса, Айсанат? — деб, Батыр тенгли эрменли Атаянц къатында сюелгенинде, джукъудан аязыгъанча болуб:

— Джарыкъланырча заман тюлдю,— дейди, къарыусуз ышара.

— Къоркъма, бизни джуртубузгъа бурнуу ургъан, къууанч табмайды,— деб, кёл этиб, къайры эсе да, ашыгъа кетеди Атаянц.

Айсанат да, Наратлыгъа кетгинчи, Минатха тюберге излеб, ол джашагъан юйге атланады.

Къыйынлыкъла, бушуула ууакъ-ууакъ кемире, толгъан айча жарыкъ тюрсюнюнден джукъ къалмай, къызыны джашчыгъы Парисбийчикни баууруна къысыб, мискин олтурубду Батырны энчи эгечи Минат. Билимли халал джашлары, фельдшер къызы, иги бла айтылгъан ырызлы кюею — төрт джан бирден урушну къаты баргъан джерлерине кетиб, аладай хапарсыз тургъан ана, джангыз къызыны аманатда балачыгъын кёкюрегине къаблаб, алай бла тин табады. Минатны джашауу башха тюрлю тартышлы, ауур болгъанлай келгенди сабийликден. Атасыз къалгъан джаш юйюрню чыракъча джарытхан субай къызчыгъы, узаймай джетиб, элни кесине къаратырча, иги бла айтыла башлагъанды. Айбат къызла къайда да туудыла, алай а айбатлыкъ да, акъыл да бир-бирлерине артмакълыкъ этиб къалалмаучандыла хазна. Минатны уа, чырайы бла адамлыгъы келишгенлери себебли, хапары, тау ёзенледен атлаб, абазагъа, черкесге да джетиб, оналты джылы тюгел толмагъан назик къызчыкъларны окъуулу абазалы джаш Исмаил, мараб туруб, ташатын къачыргъанды.

Эсинде болмагъанлай узакъ абаза элге келтирилген къарачай къызчыкъ, абаза тилни да ангыламай, къууатны ёзенни кёруге да табмай, соруусуз келтирилгенине бютюн да ачыу-суна, талай заманны тургъанды, кийик улакъча, кишини къатына бастырмай. Алай болса да, Къулбекъланы джарашыу-лукълары, къызчыкъларны аяулу кёре билмекликлери, Исмаилны хатерлилиги — бары Минатны абаза юйюрге плешдиргенди. Тиллерине да, кеслерине да юрениб, төрт баланы анасы болуб, баш несинден да къууана джашагъан Минатны сегиз джылдан оджагъына къара къаргъа къоинганды — Исмаил дуниядан къорагъанды. Толу джылыны къара кийиб, ёксюз балаларына да, къайын атасы бла анасына да къараб, суу-салам болады. Келинлерини аманнга джетерини ангылаб, ата юйюне бармагъа къойгъандыла сабийлери бла.

Наратлыда да, халкъ бары инджилген джылда, Минатны кёллендирир джылыу табылмай, ачлыкъ, джаланигачлыкъ къысыб, юйдегиси кечинмексиз къалыры кёзюне кёрюне, дуниясы къарангы болуб тургъан кюнлерини биринде ана къарнашы Ахъя эки негери бла, сууукъ къышда Тау артына аууб, азыкъ табаргъа умутланадыла. Тишируладан сынгар Минат тебрегенди ала бла къоркъуулу джолоучулукъгъа, чабыр кийиб.

Къар къюртлеге ташая да, чыгъа, терен тикледе тая да, ташха, бузгъа къадала, ачлыкъларны да бузлагъан чегет кёгетлени

кемириу бла сёллендире, сират кёнюрден ётгенча, ауушдан кючден аууб, не табханлары да эки кябчыкь кюз болуб, ызларына абзыраб джыйылгъандыла ач джылда. Дыды-дыды, Минат сынагъан кыйынлыкъланы адам кялай кёлтюралады? — деб айтырчады. Дагъыда ана джюрек алгъа тартханлай, тирилик табдыра тургъанды. Минатха кюнню джарыкь тийгени—сау кялгъан юч баласы Чалманлыда окъуу шахарчыкьгъа джарашхан кюн болгъанды. Уллуду-уллу Минатны юйдегисине да, джамагъатха да салгъан кыйыны. Энди уа, соруусуз джетнучю джылла да, башха джарсыуларына кюшулуб, бирден басхандыла борбайсыз санларын.

Эшик ачылгъан тауушха сагъайыб, башын кёлтюрген Минат Айсанатны кёргенлей ийпакълы ышара, Парисчикден кюллары айырады. Ол кюбхунчу, Айсанат джетиб, екисин да джыяды кюлачына.

— Минат, джаным, сагъат бла джарымдан Наратлыгъа кетерикме, анда кёб мычымай кяйтырыкьма, бусагъатда мен джарарыкь неди? — деб, аны джаулугъун тюзете, кёзюне къарайды да, кёз гинджилеринде джарыкь джилтинчикле джылтырагъанча эслеб, «ах, кыйынлы къарт эгечим, санга неден да бек кереклиси джюрек джылыу кёреме», деб кёлюне келеди.

— Ахыратда акканы джаны бла айтама, кёзюме кёрюне тургъанлайынга тюшдюнг босагъадап. Мени да дуння джарыгъым Батыр эди, энди сизсиз... Бар элге. Анзор да аманнга джетиб келгенди. Мени бюгюнлюкде ииджилгеним примус амалтынды. Кялай бузгъан эсе да, Парисчик джараусуз этгенди.

— Мен эрлай полланы джууайым да, примусуму да санга кюя кетерме,— деб, джумушну башлагъанлай, Минатдан озуб Парисчик да кюуанчдан толады, бирси отоудан Хуца бла Айсаны суратларын кёкюрекчигине кысыб келиб,— ма папа, ма мама,— деб, бармакьчыгъын суратлагъа тиреб, бетинги кызара кёргюзеди.

Кесини тауусулмазлыкь сагъынларына тегерекде кёрюнгенлени да, бу эки джанны да дыгаласлары кюшулуб, Айсанатны къара кёсеу этселе да, Минат бла Парисчикге мыдахлыгъын танытмай, джарыкь къанда сёлешеди, кюлгенча, ойнагъанча эте, джумушун терк тындырыб, юйюне атылады да, примус бла патеген шышаны Минатха табдырыб, джолгъа чыгъады.

Барады Наратлы ёзенни ёрге Айсанат, чубар атла джегилген линейкада къартайгъан арбачыны кыатына олтуруб, джайны кюуатлы чагъында бир затха да кюуаныргъа болалмай.

«Ишинде бронь бла кьала туруб, фронтха быйыл кетген Анзор төрт-беш айны ичинде нелеге тюбеген болур»,—деб келиб, акъылы Далхатха бөлүнеди.

«Къуллукъ этген джеринден, неда госпитальдан бегимди билдириу келмегенлей, экеулен къол салгъан бош джазмагъа ийнаныб, Далхатха къалай джылау ачалды ол джылда юйдегиси? Башхала сагъалмагъан эселе да, мен а нек излемедим джылауну туудургъан джазмань кёрюрге да, тюзюн билирге да? Ётюрюкню джазыб, къадар джаньны бушуулу этерге да кимни къолундан келгенди? Абрек да ажымсыз билмеген затын айтырыкъ тюлдю... Далхат сора сауду! Джашауум аны бла болмаса да, сау-эсен айлансын сабийликден джюрегимде орналгъан, эсимден кетерге унамагъан, суймеклики сейирлик тылпыуун манга сездирген Далхат» деб, кеси аллына озгъан джылланы эсине тюшюре келиб, арбачы Гилястанга кёзюн джетдиргенинде, аны да къолайлы кёрмейди. Ёрге таянган джерледе атлагъа сыбыртхыны кызыу джетдире, башын сагъыш басыб баргъаны танылады. Экиси да, кеслерини джарсуулары бла энчи къалыргъа излегенча, сёлешмегенлей, Чалманлыны огъаргъы джанына джетедиле да, кёпюрден ётгенлей арба тохтайды.

— Энди бу союлгъан хайыуанланы солутургъа керекбиз. Сени Наратлыгъа джетдириб, бу сыртны башындагъылагъа да табылыргъа борчлума... Къалай этсин адам?— деб туракълайды арбачы, оноу сакълагъанча.

— Гилястан, Наратлыгъа баргъан улоу джетсе ызыбыздан, сизни къыйнамам, къайтырсыз, бусагъатда, таб кёре эсегиз, бу айланчдан ётгенлей, салкын талачыкъда бошласагъыз атланы, иги солур эдиле.

Джаш тиширыну айтханы къартха джарашыб, чал къашларын секирте ышарады,—Оллахий, тюз айтаса, джашаулу бол,—деб, атланы тебрете, сыбыртхысын, джашыракълача, башындан ёргеде ойнаталмаса да, тилсиз джанланы сыртларына джетдиреди.

Белни тюзеталмай, аллына бюгюлюб джюрюген арбачы, атланы талачыкъда отламагъа къоюб, акъырын атлай арба таба къайтады да, терек салкынында Айсанат кёргозген джерге олтурады, билеклерин тобукъларыны юслери бла салындырыб. Аллы бла джайылгъан акъ къагъытны юсюнде азыкъны кёргенлей, джарыгъанча болады да, туурагъан гырджын бла бышлакъ бурхуну алыб, джутланыб ашайды. Аны алайлыгъын эслеген Айсанат, кеси ауузлапыр керекли болса да, юлюшюн анга теджейди. Умут этмей тургъанлайына, тогъайыр насыб тюшюб, ызындан да сусабын къандыргъанында:

— Оллахий, тюенели бери ауузланыргъа онг табмай тура эдим, тойдурдунг, насыблы бол,— дейди, сакъалын-мыйыгъын сылай.

Юч джашы бирден фронтха кетген, къартайгъан джан, къазауат башланмаса, элинден кёлтюрюлмез эди. Энди уа, хыны кюнледе, урунургъа адам джетишмеген заманда ким да къолундан келген джумушну толтурургъа керек болады.

— Гилястан, джашларыгъыздан хапар бармыды?

Балалары сагъынылгъанлай къартны тюрсюню мутхузланады, шош кёзлерин Айсанатдан алмай, мычыб береди джууаб:

— Тейри, мен билген зат джокъду,— деб, дагъыда не зат эсе да, эсине тюшгенча,— тохта, айтыргъа унутуб къоя эдим, кёб болмай хоншуму джашы Джашау, бир буту да къораб, юйдегисине къайтхан эди да, бизникиледен хапары болмагъанын билдиргенди... Сени кичи къарнашынгы аты Хызырмыды?

— Алайды,— Айсанатны бетинден къаны кетиб къартны кёзюне битеди.

— Оллахий, «алма терекден узакъгъа тюшмейди,» деб айтыу тюппе тюздю. Аскерден къайтхан сакъат, элни ауузуна къаратыб, Батырны джашы Хызырны батырлыгыны, джигитлигини юсюнден айтхан хапары элни сейирсиндирген эди, разы этген эди, алай а, аны джазыуу артда къалай болду экен?— деб, бу затха акъылы бёлюнюб, не айтыргъа билалмай къалды халкъ.

— Къайда, къачан айырылгъанды ол джаш Хызырдан?

— Тейри, ол айтыудан, экиси да, къазауат башланганлы, урушну отундан чыкъмай, джаралы бола да, кеслерин бакъдыргъанлай, дагъыда отха башларын ата, кёб заманны айлангъандыла ёлюмлю джоллада. Ол хадаус фашистле да, тубан басынганча, кёбден кёб келиб, кёкню, джерни да бирден къуршоулаб, бизникилеге атылгъан кюнлерини биринде болгъанды Джашауну Хызырдан айырылгъаны. Хоншуму насыбына, кеси джаралы болгъаны бла юсюне бир солдат ёлюб ауады да, аны эслемей къоядыла немчала. Къатында сойланган экеуленни бири Хазыр, бирси да лейтенант Шамил болгъандыла. Экиси да джауну къолуна контузиялары бла тюшгенча айтады. :

— Сора ала джесирликгеми тюшгендиле?— Гилястанны хапарына солуун алмай тынгылагъан Айсанат кемсиз армауланады.

— Джашау айтыудан, алайды. Керексиз къайгырыу джарамайды, аллай джашла душманнга бойсунуб турмазла, ас-

керлерине кхайтыр мадар табарла,— деб, Айсанатха кёл эте, Гилястан атла таба джанлайды.

«Кхайлай тюшдю джаны саулай аланы кёлларына Хызыр?» деб, энтда бир кхайгы кьонады Айсанатны башына. «Бу хапарны джаймазга, анама да билдирмезге керекме», деб, төбеннге бурулганлай, бир «бобикни» келе турганын кёредн да, хызенчигин алыб, джолну ортасына сюеледи. Кёолун кёлтюргенлей машина тохтайды. Джюрютючю да, аны онг джанында олтурган да абадан чынлы абычарла, Айсанатха джити кхайрай туруб, кхайры атланганын билгенлеринде, тилегин кхайбыл этедиле. Ол да, машинаны арт орнуна олтура,— Гилястан, кетдим!— деб кёолун булгаб, кёзден ташаяды.

Курорт таба барлык аскерчилени джолларын тыймаз ючюн, элни төбенинде кхайпакга джуукылашханлай, тюшеди машинадан. Тууган элини туурасында сюелиб, огъары кхайырындан башлаб, төбен джанына дерн мында джашаган юйдегилени кёзюне кёргюзе, тансыклай, джазыксына кхайрайды. «Сабийлингим, джашлыгым, дуниядан кьораган кхайдар ахлум, танышым, мени эм багъалы джуртум Наратлым, мадар табсам бауурума кысар эдим. Мыдахса бюгюнлюкде, мыдахса... Кхайдан табхын джарыктык, сени джашнатхан джигит улапларынг заууклада кан төге, юйдегилери да джан дыгаласда турсала? Джуукылашыб келген келепен немца да нелени кёргюзюр?» Кёбге кхайгыра ётеди кёпюрден Айсанат. Мёлекни халал тюрсюню, кесини балаларыны да Ильясны джашчыгыны да кьюуанч этерлери кёзюню кёрюнуб, ышарады, Анзорну уа не кхайба кёрюрюн билалмайды.

Кхайын чачыны токмагын мор сюекден тутхучла бла бегитиб, санлары джан кызыпкылача кымылдай, кхайпакны ёрге таяныб бара, Кьобанны джагъасындан чыкты болур эди, башында пилоткасы бла мыйыклы солдатны кёредн да, билинир-билимез башын силкиб салам бергени бла мыйыклыны кхайты бла гузаба озады. Джол джанында тюкенни алында патеген ала турган тиширыула, сауутларын джерге орнатыб, Айсанатха джабышадыла. Аладан бошланалмай турганлай, арлакыга кхайраганында, биягы мыйыклыны кесинден кёзюн алмай сюелгенин эслейди. Элден адам болмаганын билсе да, «Кхайчан эсе да, мен муну кёрген болурма» деб кёлюне келе, тиширыуладан айырылыб, советни огъаргы мыйюшюне джуукылашханлай, ызындан:

— Айсанат, мени таныялмаймы кхайдың?— деб, Анзорну ауазы эштиледи.

Бурулуб кхайраса, солуун кючден ала, кёзлери мылы тар-

тыб, эринлери кьалтырай, солдат кийимлери бла келген Анзорну кёреди да, тубаннга киргенча болуб, аны кёкюрегине кысылады.

Джокъ эди, джокъ Анзорну бу тюрсюнде кёрю акъылы Айсанатны. Саулугъу да, кийими да бирча деменгили, белгили устазны бу къарамы бла ким таныяллыкъ эди? Къыйынлы Анзор, асыры азгъындан тентирей атлайды кеси да.

Эзиледи, эрийди Анзорну джазыкъсыннгандан Айсанат. уллу кёллююгюнден джукъ да кьалмай, джашчыкъларыны аталарын тирилтир сагъыша киреди.

— Айсанат, сени кёрюрге табсам, былайгъа джетмез эдим. Ийнан, аджалдан кьоркъмайма сенсиз кьалыудан кьоркъгъаным чакълы бир. Бюгюн да, келиринги сезиб, умутчу болуб, кесими тирилтиб чыкъдым санга тюберге...

Экиси да адам кымылдамагъан джолчукъда, акъырын атлай, айтырларын айтыб, алай джыйыладыла Батырны Наратлыда юйюне.

Ол кюнню кечесинде джассыны аллы бла эшик кьагъылады да, Мёлек эшикни ачханлай, босагъадан Джанболат бла Абрекни кьарнашы Азан тюшедиле да джылыулу саламлашадыла.

— Мамаша, кьоркьууулу заманда ким келгенин билмей, эшикни къалай ачасыз? — Джанболат тартына, кызара айтады къайын анасына кёлюне келген затны.

— Айсанатны табсам, бир джандан да кьоркъмайма, — ышарады Мёлек.

— Мёлек, алгъыннгы душманланы юзюклери бу кюнледе къалайда да къанатланыбдыла, фашистлени джетерлерине учунуб. Джюрекклери алмагъан адамгъа ташадан хата этерге табсала, артха турлукъ тюлдюле, Батыргъа тутхан дертлерин юйдегисине джетдирирге да излерле, сакълыкъ бек керекди, — Азан Мёлекни джумушу да, Ильяс бла Хызыргъа, саудан халкыны абызырагъанына да къайгырыуу татыб джунчугъанын азгъынлыгъындан, мугур къарамындан сезеди, — отун кереклинг, башха јинджилгенинг бармыды?

— Тоба, неден да алгъа Анзорну оноун этерге керекди, къолайсызды саулугъу, анасы бла эгечини Нарт элде хапарлары барды, ары табылырча эталсагъыз, аланы кьолларында эс джыяргъа болур эди. Билмейме, не мадар этерге.

— Шахаргъа джетгенлей, больницыны машинасын бери джиберирме, Ючкьулакъны докторуна да Анзорну аманат этерме, отун да, неда табдырма, кьоркъмагъыз, мен сизни джокълай турлукъма, — деб, Джанболат кёл табдырады да, Мёлек сабийча джарыйды.

Айсанат эки баласын да, Анзорну да Нарт элге элтгенлей, ол машинадан тюшмей, Ючкзулакзга барыб, Анзорну кзгызтыларын военкоматха бериб, аны чотха алдырады.

— Энди, ызына аскерге джыйырма кюнден табылыргза борчулу болгзанын эсден кетермесин,— дейди военком тынгысыз кзанда кзараб Айсанатха.

— Кзайдам, ол заманнга кзаруу табалыр деб ышанмайма, алай а кзюрбюз болгзанны,— деб айырылады Айсанат военкоматдан.

Ах, бир гузаба етедиле кюле. Анзор а бир кзычырымны баралмазчады тентиремей, болджалы уа, кзб турмай тууайлаб джетерикди.

Кзартны, джашны кереклисин да тындыра, Анзоргза да солургза таблыкз кзурай, тохтаусуз джумушдан чыгзалмай тургзанлайына, гитлерчилени Пашинкагза джууукзлашхан хапарлары, сыйыт эте, тау езенлеге джайылады, шахарда, станиселеде, элледе шынкзартла кзараладыла: китабла, суратла, кзгызтла, инсанланы кимликлерин билдирир зат кзалмай, от азыгзы боладыла. Салима бла Джанболат да кеслеринде да, Айсанатны фатарында да душманлагза чюйре кзрюнюр затланы джокз этгендиле. Областны кзалайында да кзолуна сауут алаллыкз сауутланнганды, ангылы, алчы адамла бары душманны онгун алыргза, джамагзатны хыянатдан кзорууларгза ууланыбдыла, ачыкз согзушха кирирге бюгюнлюкде кзаруулары джетмесе, кзалын чегетли тауларын хайырландыра, партизан чабыууланы бардырлыкзларына ишек джокзду.

Нарт элинде кзбле, отдан сакзланыр мадар излеб, узакз кзюшлагза, дорбунлагза атланадыла.

Не заманда да кимден да алгза зарауатлыкз джетдиргенле халкзны кесини сатлыкз кзаууму болуучанды. Аладыла тышындан келген фашист мурдарлагза тахса берликле, крти адамланы кзурутургза излерикле.

Отоуларында кеслери кзалгзан кззюуде, чачын джангыздан тараб, баш иесини кзатына олтурады Айсанат.

— Анзор, хар ким баш амалын кзре айланнган заманда, биз чоуусуз турабыз.

— Да не оноу этерикбиз?

— Сени саулулгзунг алкзын орнуна келмегенди, келсе да аскерге кзайтыр джолунгу гитлерчиле алгзандыла, военком да, болгзан кзгызтыланы кюйдюрюб, партизан джыйыннга кетгенди. Машиналы, сауутлу душман, Пашинканы алгзанлай, экинчи кюнюнде бери джетерине ишек джокзду. Биз не этербиз, ала келиб кзалсала?

— Тургъаныбызча турурбуз.

— Сен а туурса, ананга кысылыб, мен не этерме ансы,— джашларын аскерге ашырыб, Ильясны кыагъанакъ джашчыгъы бла кыалгъан мискин анасын кёргюзе кёзюне, башын кюл аязына тиреб мыдах кыарайды Анзоргъа.

— Сен да менича болурса.

— Огъай, Анзор, кыан бла кирген, джан бла чыгъады, сен чыдаалсанг да, мен болаллыкъ тюлме душманны кёрюб, хата этмесем да, кыанымдан билликдиле алагъа не кёзден кыаратканымы.

— Ала мында бегиб кыалалмазла, кыысталырла, ары дери алагъа тюртюлмезча бол. Кыутургъан немчала сенича тиширууну эслеселе, табсыз халгъа тюшерсе. Мен неден да уллу бу затха сагъыш этеме,— бети агъара, ауузу кыургъакъсыб сёлешеди Анзор.

— Зауаллы кесинг, тауукъ тюшю тары бюртюк дегенлей, мени сакълаудан ары башха кыайгъынг болмаймы кыалды?— Айсанат ышармыш кыарайды Анзоргъа.

— Да не этейим, мени дуня джарыгъым сенсе,— Айсанатны кюлун джаягъына кыыса келиб, ба этиб бошлайды.

— Сентиментлени кыояйыкъ. Областибызда мени таныматгъан джокъду, кесим бардыргъан джыйылуланы, докладланы, лекцияланы, башха джамагъат джумушланы сагъынмай, «Бу Батырны кызыды» деб, кыайсы болса да, бир тилчи кёргюзсе, сен бла сабийле менден, мен да джашаудан кыуру кыалыргъа боллукъбуз.

— Кыой, аман затланы кёзюнге кёргюзме, тукъумуму арасында санга кыоркыуу тюшмез,— деб, Анзор алай айтыр-айтмаз эшикден Устахан бла Нюркыыз киредиле да, Айсанат, кыобуб, аланы олтуртады.

Экисини да кыарамларын кыолай кёрмей, Анзор сорады:

— Джангы хапарыгъызмы барды?

— Кыуанчлы тюлдю ансы, барды,— кыаргайса да айбатлыгъы сакъланнган Устахан, ингичге кыашларын чалышдырыб, алапат кёзлерин джашы бла келинине сескекли джетдире,— ол хадауус немчала, Пёлкню алгъан бла болмай, бери атылыб келедиле,— дейди.

— Ким айтды бу хапарны?

— Дюгер, Советден бара билдирди,— Нюркыыз да, Устаханча, кыайгъыргъаны тюрсюнюднен билине,— аскерде адамлары болгъанланы аяусузлагъан хапарлары чыгъады немча хашкенлени,— дейди.

— Мен кыалай этейим, сабийлени алыб, Наратлыгъа аты-

лырмедим? Меничаланы кыргъанларын газетледе окъугъан-
ма,— деб Устахандан оноу сакълаб къарайды Айсанат.

Анзор, анасыны аллына чабаргъа да тартына, аны разы-
лыкъ бериине да къоркъа, тынгысыз битеди анасына.

— Аллахайдан, мени юсюм бла атлаб, бир джан санга
къол кѣлтюрмез, къоркъма,— дейди Устахан, келинини биле-
гин сылай.

— Не болса да, биргелей сынарбыз, Анзор да сенсиз ин-
джилликди,— деб кѣлюн билдиреди Нюркъыз да.

Устаханланы хатасыз къалырларына базгъанча кѣрюб,
аллында джюреги тагъаланса да, Нюркъызны джашы Ахмат-
ны урушда керти джигитлик кѣргюзюб, джурту ючюн джан
бергенин эсине тюшюрюб, аны анасына эзилмей къалмайды
Айсанат. Бусагъатда уа, душманны джууукълашхан хапарына
керти къайгъыргъанларын къарамларындан билгенинде, Айса-
натха кюн алгъындан джарыкъ тийгенча кѣрюнеди. «Тыш
къралдан чабхан зорчуланы уа кѣлтюраллыкъ тюл кѣреме»—
деб, кѣлюне келеди.

Бюгюнлюкде, артыкъ иегили тулпар болсанг да, таш гюр-
беча, тегерегинги къуршоулаб тургъан тауладан, башынгы
алыб, юдегинг бла, фашистле басалмаз джерге кеталлыкъ
тюлсе. Кюде айтырча джылаулукъду таулу юдегилени хал-
лары.

Огъур бла туумады кѣреем кыркъ экинчи джылны август
айы да. Бюгюн, айны онбешинчи кюнюнде Къарачайны тау
ѳзенлеринде машина гюрюлдеген, мотоцикл дыгъырдагъан,
автомат кекирген тауушлагъа къаяланы зынгырдаулары бла
немча гирылдау къошулуб, тѳгерекни сасытадыла.

Бугъунуб айланган мурдарла да, иннетлерин билдирмей,
элде джашагъан сатлыкъла да, бир-бирлерин табыб, бирден
къууанч эте чыгъадыла фашистлеге баш уругъа. Тышына
джанлайлмай къалгъан активчиле Дюгер, Хышты, Гокка, кес-
лерине сеbeb излеб, уллу отоуда Устаханнга кысыладыла. Ол
да, алагъа джан аурутуб:

— Мени кѳре келирге боллукъдула сизни марагъанла, кѳз-
лерине тюртюлмегиз, хатер салмазла, тышына кѳрюнмей, Ан-
зорланы отоуларыны ичи бла чыгъыб, къанга буруудан къа-
рагъыз сейирлерине,— дегенлей, ючюсю да ол айтханча эте-
диле.

Тюкенни аллында майданчыкъда эрлай той ачылады. Ан-
зор бла Айсанат да, тойну туурасында терезени хар джабула-
рыны ичи бла къараб, ачыкъ кѳредиле тойдагъылары да, ала-
ны самаркъаулаб харх этген гитлерчилени да. Сарычач кѳо-
бузчу, саргъылдым кѳзлерин тегерекге къарата, кызыл ууурт-

ларына, мангылайына, суу бюркюлгенча, тер уруб, тохтаусуз бардырады гыннаны, тийреден зор бла кьошулгъан юки-юч къыз да,— отдан юркген кёгюрчюнлеча, джунчуб чыгъадыла тепсерге. Эки къартны къатларында, базар агъачха чёгюб, кеси аллына ышара тургъан Маданы бюгюн тюрсюню, ким да эслерча, джарыбды. Къасбот тебсерге чыкъгъанлай, Къыра бла Къушба, аны сыйын кёре, герох атыуну башлайдыла. Мада да, къобуб, харсны келтиреди, орунларындан тебмей тургъан аккаладан тартынмай.

— Эй, джалгъан дуня, биз кёргемен не къалды? Энди бу соруусуз келгенле уа, аталарыны башлары мында къалыбмы тынгысыз этедиле халкъны?— дейди, башын кёлтюрмей, къалынсакъал къарт къатындагына.

— Оллахий, мени кёзюме къан чабдыргъан кесибизни мусхамларыбыздыла. Къайдан эсе да кесине бийлик излеб, тышындан келгенлеге, алаамат джашларыбызны джер азыгъы этген мурдарлагъа той ачадыла, табанларын джаларгъа хазырдыла. Налат болсун барына да,— деб, гулоч таягъыны бурнун джерге урады джюрексиниб экинчи къарт да.

Эси «къонакъла» бла чегетден чыкъгъан иннет ахлуларына кетиб тургъан Мада къартланы сёзлерин ангыламайды, ангыласа да не эталлыкъды алайсыз да къабырны эрнине кысылгъан аккалагъа?

Автоматлары, герохлары, къамалары салына, туруларында сюелген «таулулагъа» прият эте къарайдыла тапшадан Анзор бла Айсанат.— Тууарла, ангысыз хайыуанла,— дейди Анзор гитлерчилени алларында супуланганларын, башларын ийилгенлерин, маймуланганларын кёлтюралмай.

— Ангысыз тууарла болсала уа хата джокъ эди,— деб Айсанат Анзоргъа кёзон джетдиреди да, аны къарамын табсыз кёрюб,— ёрелеб турма да, олтур,— деб, шиндикге олтуртуб, имбашларына къолларын салыб, сыртындан къарайды тышына.

Айсанат бла Анзорну тамада джашчыкълары Сафарчык, элге келгенлей, кесине татахла табыб, кюнлерин ала бла ашырады. Бюгюн кюнорталыкъгъа табылмагъанына анасы къайгъырыб тура эди да, Сафарчыкны пёгерлери бла артхаракъдан немчалагъа битиб тургъанын эслейди. Башына да Анзорну пилоткасын къаблабды. Къызыл джулдузчугъун багъалатхандан эте болур, башындан алмайды аны. Айсанат бла Анзор кёзлерин Сафарчыкдан алмай тургъанлай, тёшюн эки джанына аудура сауутлу Къыра джетеди сабийлеге. Эки джашчыкыны пилоткаларын алыб, джерге быргъайды да ала-

ны аякълары бла теблей, Сафарчыкыгъа узалгъанлай, ол кесникин къолтукъчугъуна кысыб, юйге атылады.

— Папа... мама... мен бермедим, къачыб кетдим,— деб къуанчын билдиреди Сафарчыкъ, джюрекчиги дженгил тебе.

Отуз биринчи башы

Гитлерчилени къолларына тюшген совет солдатла кёлск-келеча кёрюнедиле. Ачлыкъ, джалангачлыкъ, душмандан табхан зарауатлыкълары — бары бирден буууб, адам тюрсюнлери къалмагъанды.

Лагерни тегерегине талай къат баргъан чыгъаналы темир чыбыкъ тартылыбды, тёрт мюйюшюнде мийикде автоматчыла къараб тургъан къараучула бардыла. Аз арлакыда абычарла джашагъан мекам къалгъанладан джарыкъды. Лагерни арбазыны бир кыйырында немчаланы сауутлары, минала, автоматла, гранатла, патронла, дагыда б. з. кенг мекамны ичин толтурбдула, къалайда да къайыр итле айланадыла.

Немча тилин уста билгени себебли, кесини да къарамын аманлыкчыгъа ушагъанча кёрюб, Хызырны пленлилеге тамадагъа буюруб, алайлыгъын ким да билирча, кёкюрегине адаргы белгичик да илиндиредиле. Камераладан тышына чыкыгъан кёзюде, ол арбазны къалайында да кёрююрге эркинди, темир чыбыкылы буруудан а тышына атларгъа болмайды.

Кертиси да Хызырны, аманлыкчыыланы атаманы болур эди деб ишек этерча ышанлары барды—саны уллу, къарыулу, адамгъа селешсе, ышармай, кюлмей, бирча хыны къараб туруу, джюреги алмагъанны, кыйытыкъ къарауу бла джерге кирирча этиуу, онгсузюу марагъанны, туюуб, къара кесеу этную, тамадагъа баш урмауу, кесин ёхтем тутуу, билимлилиги. Барын бирге алыб, оюм этген—«бу чыганбет джаш уллу адамны юйдегисинде туууб, асыры эркеден кесин аманнга бошлаб, аманлыкчыыланы орталарына тюшген болур эди», дерчады.

Хызыр кеси да лагерде къолуна сипи чыбыкчыкыны алыб джюрюученди. «Тилсиз» абычарладан адам эслесе, аны кёрмегенча этиб, плендегилеге хыны селешеди, таб сипини да джетдиреди. Абычар да, быллай затны кёрсе, «биз битлисени орталарына кирмесек да боллукъду, кеслерини залимлери бизден артха къалмай талайдыла алапы» деб, штабха къайтханлай «азиатланы» хапарларын айтыб джарытады андагыыланы.

Алай а джюйюсханла билалмайдыла сауут-саба сакълам-

нган кенг джатманы бир кѡабыргъасыны тѹбю бла кѡазылыб, адам ётерча гылау хазырланнганын, аны аллына ащикле, эски быстырла, темир кесекле кѡаланыб, кёрюнмей тургъанын.

Аскерге баргъынчы да итле чабмаучу Хызыр лагерни парийлери бла да шох болгъанды. Аз да чекден чыккѡанны эс-легенлей, юсюне атылыб, кѡымсыз этнучю, юретилген сынчы самырла, Хызырны кёргенлей, кѡуйрукъларын булгъай, аны бутларына чырмаладыла, тиллери болгар шибижича кѡызара, тишлери буз таякълача агъара, Хызыргъа ышанган кёзден кѡарайдыла. Хызырны юсю бла эки тенги, Шамил бла Аким да итлеге база башлагъандыла.

Донбассны партизан аралыгъы да биледи немча самырланы партизанлагъа болушлукъларын.

Орта бойлу, чырайлы, суратчы джаш Шамил пленнге тѹшгюнчю кѡзыл аскерде тамада лейтенант болгъанды. Хызырны абычарлыкъгъа неси да келишиб тургъанлай, айтханларында, унамагъанды, ефрейторлай кѡалыргъа онгсунуб. Аким да алгъын кичи лейтенант эди.

Ючюсю да джаралы болуб, нелерин да билмей, орунларын-дан тебалмай тургъанлай тѹшгендиле уруб келген немча аскерни кѡолуна. Алай болса да, билмегенлей насыб да тууады. Немча джаралылагъа кѡарагъан сарычач кѡыз, былагъа эсин ийиб, ючюсюню да джараларын байлаб, джанында ётмек кесегин былагъа юлешиб: «Кѡоркъмагъыз, окъла чабакъ этигизге тийгендиле, контузиягъыз болур, сау кѡаллыкъсыз, немча фашистлени кѡолундасыз, сакъ болугъуз, мен сизни лагерде джокъларма,—деб, ючюсюню да атларын, тукъумларын, кѡайсы аскер бёлекден болгъанларын джазыб, терк джанлайды кѡатларындан. Кёб турмай, ач парийлеча, тёрт джанларына кѡарай, гитлерчиледен талай абычар келеди. Кеслерича тюртморт сёлеше, сойланыб тургъан ючеуленин чурукъ бурунлары бла тюртбю кѡозгъайдыла. Бири автоматны кѡуруб, кѡалгъанла да герохларын тутуб:

— Туругъуз!—деб буюрадыла.

— Аякъ юсюнде тохтарча болсакъ, бу кюннге джетмез эдик,—дейди Хызыр немчача.

Аны немчача сёлешгенине, батыр кѡанына сагъайсала да, соруу алмагъанлай, алада табылгъан эки патронсуз герох бла, сабы джарылгъан кѡысха тапанчаны аладыла.

Аким бла Шамилни партбилетлери ичлеринден кийген саргъылдым габрайчыкъларыны ичи бла сахтиян кѡабчыкълары бла джашырылыбдыла. Ючюсюн да батмакъ машинагъа атыб, плен тутмакъланы лагерине джибередила.

Ма алай тѹшгендиле джесирге бу юч тенг. Быланы бири-

гиб ишлегенлерин, душманнга тутхан дертлерин сезселе, фашистле тишлик этер эдиле.

Лагердегиле да адам ышанмазчала бардыла. Джассыбет Халит аллайладанды. Ол немча тилни билсе, кеси алада аякъ орунлу болганы бла кёбню тыбырын кзурутур эди. Алайсыз да, тутмакъланы бир-бирине юсдюрюб, ардан-алдан сёлеше туруучуду. Бир кюн кесича иннетли ючеулени аллында ол-туруб,— мен билгенден, фюрер джерни башын кюлгъа джыймай кюярыкъ тюлдю, насыбыбыз болса, анга кюулукъ этерге джол табарбыз,— дегенин мюйюшню арты бла сюелиб турган Шамил эштиб, Хызыр бла Акимге билдиреди. Хызыр ачусунуб, кюлуна да сиписин алыб, кюш-муш эте турган сатлыкълагъа джетеди да.

— Марш отсюда, собаки!— дейди Халитни биргесине ол турган украинлы бла эки оруслу ангыларча.

Ючюсю амалсыз ышаруу эте арлакгъа турадыла, уятсыз Халит а, хымил кёзлерин ойната:

— Тютюнсюзме, папирос тюбюнгю бер,— дейди.

— Санга папирос бергенин кюй, ма муну ойнатыргъа керекме башында,— деб сиписин кёргюзе, папирос тюбюн чуругуну бурну бла эзиретеди.

Халитни да, пёгерлерин да ышангысыз адамла болганылары ол кюн огъуна лагерде тутмакълагъа билинеди.

Арадан тюгел эки ыйыкъ озгунчу, лагерде кир тылпыуну тунчукдурур дарманны кюяргъа ол сарычач кызы келеди. Кыбакъ эшикден лагерни арбазына киргенлей, тёрт джанына сакъ къараб, Хызырдан башха адам кёрмей, анга бурулмай:

— Хызыр, мен сизни таныдым, къатыма басмагъыз, Шамилни чактырыгъыз, ол да асыры джууукъ келмесин, былайда бизни эштирик тюлдюле, кесигиз энди кёрюнмегиз,— дейди, кесин арбачыгъында раствор бла кюрешгенча эте турганлай.

Хызыр, лагерни бу кёзюуде ачыкъ камераларыны бирине кириб, Шамилни кёргенлей хыны кыан алыб айтады:

— Сойланыб турма да, дарман келтирген тиширыугъа болуш, чыкъ да!

Хызырны хыны бола билгенине кюуана, Шамил тышына гузаба чыгъады да, тиширыуну къатына барады.

Санитар кызы, резин быргылыны аны кюлуна узата, айтады:

— Шамил, сени да, Акимни да коммунистле болганыгъызны Донбассны партизан аралыгъыны тамадалары мен кёргюзген туктумларыгъыз бла штабыгъызгъа соруб билгендиле. Хызырны да ышангылы адам болганын айтхандыла,

манга тынгылагъанынгы билдирме, къолунгда быргъы бла къорешгенча эт.

— Сора штабыбыз сакъланганмыды?

— Сакъланганды. Сени борчунг, эки нёгеринги да кесниги оноунга сыйындырыб, сауут, патрон табалгъаныгъызын кече келген партизанлагъа табдыра туругъады, ышангылы тутмакъла бла тилигизни бир этиб, аланы лагерден къачарча хазырларгъады.

— Менде аллай джигитлик къайда?— дейди Шамил, къызгъа ышаныб къалалмай.

— Тамада лейтенант болуб, къалай согъушалгъанса, юч адамдан къуралгъан партизан бёлекчикге башчылыкъ эталмазча эсенг?

«Мени неми да билалгъан, бу алдай болмаз» дегенча да болады Шамил, дагъыда кесин бошлаб къоялмайды.

— Бу партизан къайгъыны мен сабий ойнагъаннга бардырама, бош дыгаласды, фюрерни хорларыкъ къуч джокъду.

— Сен, манга ийнанмагъанлыкъ этиб, заманымы бошуна къоратаса,— деб, хурджунундан дарман шышачыкъгъа бурулуб салынган палирос къагъытчыкъны ачханында: «Бу шагъатлыкъ Донбасс партизан аралыгъыны фашистлени тутмакъ лагерлери бла байлам джюрютюучюсуне Балашова Тамарагъа берилгенди. Аны айтханын партизан бёлекле сёзсюз тындырыгъа борчлудула»,— деб джазылыб, тютюнде да командир бла комиссарны къол салгъанлары, ючмюйюш мухур.

Бу шагъатлыкъны окъур ючюн, Шамил бош челекни ичинде джайылгъан къагъытчыкъны окъуй тургъанлай, къоллары бла шлангны чырмагъанча кёрюнюрге керек болду.

Экисини да хыйла лагъымлары кезге тюртюлмёй, хош болгъанларында, Шамил джигит къызгъа джарыкъ кёзден къарай:

— Чола къагъытды да, джылтырыгъа джетибди,— дейди.

— Быллай къагъытладан онну джухтанма къазауат башланганлы,— дей келиб,— энди къалайса? — дейди.

— Ийнанам, кесибиз да, сенден айырылгъандан сора, талай кюнден сора оюм эте башлагъан эдик къачууну юсюнден.

— Тарт ары узунуна, кенг шалбарлы къарабды туурабыздан, пароль — «Бештауду», унутмазмыс?

— Мени халкъым атагъанды атны, унутмам.

— Былайгъа ёт да, эки челекни кёлтюр, мен шлангаланы алайым, аллыбызда ыйыкъда тюрбюз, сёзюбюз тауусулду,— ичегилени сайлагъанча, шлангаланы чырмаб, бир къолуна да бюркючню алыб, Шамилни биргесине камералы мекамны

ичине киргенлей, немча солдат джетиб, Шамилни ёшюнюне автоматны тирейди:

— Ким бергенди санга бу эркинликни, ит азиат?

Сакъ тургъан Хызыр, бир джанындан чыгыб.

— Кесим джегилмез ючюн ийгенме бу эшеки ансы, был-лай айбат кыздан ким джанлайды? — чам этгени бла, Шамилге сипини джетдириб, — къораб кет былайдан! — дейди, кёзюн-къашын туюб.

Урушну кёзююнде лагерледе кёбню кёрген кыыз, Хызырны таб ойнай билгенине да, тилге усталыгы бла кесине ий-намлы эталганына да къууанады, солдатха бурулуб:

— Былада да бар кёреме тиширыулагъа комплимент айта билген.

— Кимни да билмейбиз, бу къаплан кесибибизча болуб бо-шагъанды, — Хызырны сыртындан къагъаракъ этеди.

Хызыр солдатны сёзюне магъана бермей, джумушун тын-дырыргъа ашыкъгъанча, эки толу челекни алыб, кыызгъа нем-ча тилде айтады:

— Аллах бизге къууанчха келтирген мёлек, къалайгъа эл-тейим челеклени?

— Чамгъа таб джерде тюлсюз, мен ассенизацияны барды-рама, къалайы кирли эсе, алайгъа элтигиз, — дейди немчача, гитлерчини кёлюне джукъ келмезча.

— Бу сейирлик тоханалада кирлилик боламыды? — Хызыр, мыйыкъ тюбюнден ышара самаркъау этеди, — челеклени бошатмай болмай эсе, кыйырдан башлайыкъ, — биринчи эшикни джанындан сюелген солдатдан эркинлик излегенча къарайды да, ол мазаллы ачхыч бла темир эшикни ачханлай, бурунларына халек тылпыу урады, мийикде темир чалышхан адаргы терезечикден табылгъан джарыкъ ышан адамланы тюрсюнлерин ачыкъ кёргюзмейди. Олтургъанладан эсе, сойла-ныб джатханла асламдыла. Ачлыкъдан сюеклери джити чы-гыб, терилери сюеклерине джабышыб, кёзлери теренден къа-раб, кымылдаргъа къарыу табмай, ахырларына джете тур-гъанла аз тюлдюле. Кеслери ауаргъа джетселе да, аякъ юсле-риндегиле кюрешедиле алагъа болушургъа, тамбласында кеслерине джетерни ангылаб.

Лагерде берилген джукъа биямукъ, тургъан джерлерини мылылыгы, такъырлыгы, кирлиги, гитлерчилени хыны-лыкълары, туюб, союб джетдирген зарауатлыкълары — бы-ла бары плендегилени джашауларын кысхартыргъа болдур-гъан затладыла.

Парашаны ичине да, тегерегине да хлоромидни себеди кыыз, къабыргъалагъа да нени эсе да урдурады.

Эркишилени нчинде тиширыугъа сагъайгъан, кѣз джетдирген джокъду. Бары джанларындан тоюбдула. Башха камералада халны да мындан такъыллыгъы джокъду. Джангыз кюнню нчинде ненча ёлюк чыкъды чархлы сал агъачха атылыб!

Дыды-дыды, былайда болгъан кыйынлыкъны адам айтыб да келмез къолундан.

Тутмакълада насыблыгъа тергелген Хызыр, кюндюз хауада аслам тургъаны себепли, бет къаны къалгъанладан такъылды, ансы, ол да, параша сюелген джерден узакъда болмай, цемент полда джатады, юсюне эски шинелни атыб. Саны уллу болгъанлыкъгъа, таулуланы асламыча, ашхыны кенгертмей, сабийликден аз ашаучу болуб, ачлыкъгъа тѣзюмлююгю джарайды бюгюнюне. Бирча юлюш ала тургъанлайларына, кѣбюсю Хызырдан эсе бек ач болады. Муну да суу биямукъ бла эки къабын морт ётмекден токълукъ табмагъаны хакъды.

Экинчи кюнюнде плендегилени аякъ юсюнде айланганлары, тышына чыгъарыб, чегет таба элтиб, кенг уру къаздырыб башлайдыла. Быланы араларында кюрекни ауурлугъун кюнден кѣлтюргенле да бардыла. Хызыр бла Аким, Шамилден узакъ кетмей, къалгъанладан арлакъда къазадыла.

— Айт энди билгенинги, былайда бизни къайгъылы боллукъ джокъду, ишлегенча кѣргюзейик кесибизни ансы, — дейди Хызыр Шамилге.

— Ол келген марал бизники кѣреем... Джууукъда партизан отряд барды, андан бизге шабат кюн ашхамда сауут, окъ излеб келирге боллукъдула. Пароль — «Бештауду», унутмагъыз. Ючюбюз да энди Донбассны партизанларыны тизгинлеринде болабыз, разы эсегиз.

— Бек насыбды бизге ышанганлары, — дейди Аким, топракъны бир джанына быргъай, — бу къан ичгенлени мараргъа табсакъ, къарыуубузну аямазбыз.

— Тамадабыз сен боллукъ болурса? — деб сорады Хызыр, джерни къаза, Шамилге кѣзюню кыйырын джетдириб.

— Алайракъ айтханды ол сарычач къыз, алай а не башхасы барды къайсыбыз болсакъ да?

— Да кесинги къатдыр, мени сипими кѣлтюрюрча бол, ол саннга энди аслам тиерге керек боллукъду.

— Огъартын бир ит къарайды бизге, — деб Аким алай айтханлай, Хызыр Шамилге от чагъады, имбашындан тюртюб, — сен хайыуан, джер къаза билмеймисе? — деб, къаза тургъан чунгурларын бармагъы бла кѣргюзюб, топракъны бир джанына къызыу силдеб башлайды, андан Акимге джанады. Кенден къарагъан сормагъанлай билликди мазаллы джашны къатындагъылагъа хынылыгъын. Ол ачыуланган къан алыб, эс-

летмей, төгөрекке кыраганлай тур дейди орус теңгине. Аким да, бир сыртын тюзөтүб, солугу табар дыгалас этгенча, бир кюрекке джабышхан топраккыны кыората мычыганча, төгөрекке кез джетдире турады.

— Шамил, — дейди Хызыр, ишин бөлмей, ауазын арлак-дагыла эштмезча, — бу терен чунгурну кесибизге кыабырга кыаздыра эселе да билмейбиз, была бизни кыуртну, кыамжаккыны эзиретгенча эзиретирге излейдиле. Джауорунларыбызга темирни джетдириб, джудуз тамга салганла, бармакларыбызга ийнеле, мизле чанчыб, уруб, теблеб соруу алганла, эслерине тюшсе, энгда этерле джаныуарлыкк. Ашыгырга керекбиз, мен бюгече Аким бла арбазга бошланмай кыалмайым. Сагыат ондан озгандан сора, ал эшикте кыарауулдан кыалганла, лагерни итлеге ышаныб, кетерикдиле. Сөлешгенлерин эштгенме. Аким бла мен кыарауулну тауушу чыкмазча эталсакк, парийледен а хата болмаз эди, сауут сакланган джатманы гылауун ачыб, андан зат чыгарырча болалсакк кыалган ишибиз да тынар эди. Бу оноуну кыалай кересе? Джууаб сакламай, дагыда айтады Хызыр:

— Кыарауул тыш эшикни ачарга унамаз ансы, кесибизни камерабыздан а чыгар эдик. Джыккыр тазгекден толганды, деб хахайны бассам, тышы да ачылыр, алай а, ауазымы ангылагандан сора, кыарауул саулукда бизге игилик боллукк тюлдо. Аны джыккырыбызны бошатыучу чунгурубугга атарга керекбиз. Айтханымы Аким кыалай кереди? — деб, кюрек бла ишлеуун тохтатмай, Акимге кыарайды.

— Отха да кирликме фашистлеге заран этерге табсам, алай а итлеге базалмайма, таларга боллуккдула, сен кыатмдан тайганлай.

— Самырладан тартынма, кыарауулну ауузуна быстырырга бир зат хазырла, сауутун-сабасын сыйырыб алырга мен тырмашырма.

— Муруккуланыб, пелахга кыалабыз деб кыоркыама ансы, талай кюнню биргебиздегилени муратларын иги билиб, кесибизге тартханланы келлендириб, Халит бла татахларыны заранларындан сакланырча этиб башласакк таб боллукк эди кыоркыуулу ишни, — дейди Шамил.

— Айхай, кыуру да кыараууллукк парийлеге туюб турмаз, бу да бир табы келген кечеди, немча джыйын, бир ажымсыз, аскерлерини алга барганларына кыуанч этерге джыйыла болур кыалайда эсе да, еле турган тутмакыланы лагерден чыгалмазларына базыб, — дейди Хызыр, асыры кыаты ишлегенден бетин тер джууа.

— Болсун сора сен айтханча. Ким билсин, кьолгъа тюшсек этерибиз эсибиздеди.

— Антыбыз антды, не зарауатлыкъ джетдирселе да, душманлагъа тахса бермезге, — дейди, арыгъандан солууун кысха ала, Аким.

Хызыр ауузундан сёз чыгъармай турса да, Шамил аны кертигин кёб сынагъанды, биледи ненча джолда тилеген эди Шамил пленнге тюшгюнчю Хызырдан абычар да бол, партиягъа да кир деб, айтханын этдиралмагъанды.

— Абычардан эсе, солдатны эркинлиги уллуду, партиягъа да менича мизамсыз джарамаз, кесими тюзсюнсем, асламны айтханына ийилаллыкъ тюлме, керексиз сёзге кьаллыкъма, не башхасы барды, билетим болса, болмаса да, мен сизнича атлай эсем? — деб кьойгъанды Шамилге.

Джер къазыу, тохтаусуз бара тургъанлай, кюнорта бола, арлакъда тохтагъан къара машинадан тёрт гитлерчи чыгыб, сынчы итлеча, хамхотларын узатыб, къазылгъан чунгурну тегерегине айланыб, аякъ юслеринде туралмай, топракъ кьалаугъа таяныб тургъан ючеуленни кёредиле да, табанлары бла тюрте келиб, немчача сыйсыз сёлеше, автоматны кекиртиб, ючюсюн да бошайдыла. Аланы бири къаны къуюла тургъанлай, ахыр къарыуун салыб, мурдарлагъа джумдуругъун кёргюзеди да, аны кёзлерин мараб кьоратадыла джашаудан. Андан бери бурулуб, Хызыргъа джанадыла.

— Нек ангылатмайса былагъа, уллу эшек, иги ишлерге керек болгъанларын, огъесе сен да, была да солургъа джыйылгъанбыз дебми турасыз?

Немча мурдарланы боюнларындан буууб, тишлери бла джулкъар эди Хызыр, халны ангылаб, кесине уллу сабырлыкъ тартмаса.

— Джыйюсханла, мени ишме сёз табамысыз? Ма бу эки хайыуан бла мени иш кьоратыуум, — деб, ким да эслерча, кьалгъанланыкъындан кенг, терен къазылгъан джерни кёргюзеди, — башхалагъа да айтыр ючюн кьалмагъанма, алай а, ишлерин кьолайсыз кёрюб, мен да кыйналама, — дейди, автоматланы анга бурулгъанларын кёрмегенча этиб.

— Сен кимлени алдаргъа умут этесе? — джашил кёзлерин джумаракъ, тюб эрнин да аллына чыгъараракъ этиб, автоматны быргъысын Хызырны бурнуна джетдире, башын джыланча ёрге тургузуб, кёзлерине тёбенден къарайды каска маталлы абычар.

Къабугъуна къурт къадалгъан эмен терекча сюелиб тургъандан ары, не джалынчакъ, не кьоркыгъан къан алмайды Хызырны тюрсюню.

— Къоюгъуз, тилибизни билген бизге кѣб кюнню джарар, битлиени ызларына джыйыгъыз! — деб барындан да тамада чыны арлакъдан буюрады.

Ючеуленни ёлтюргенлери да, сёзю хыныча эшитилсе да, тутмакълагъа табыча атлагъан Хызыргъа тюртмен сѣлешгенлери да, джюреклерин ачудан къайнатыб, плендегиле ичлеринде джаннган отну тышына бошларгъа аздан къалыбдыла.

Быланы орталарында Хызырны табалагъан Халитди. Аны дыгаласы гитлерчилеге кесин алдырыб, отдан арлакъда туругъады. Джуртун, юдегисин, сабийликден бирге ёсген тенглерин — барын истерик тюлдю, «тилсизледе» къуллукъ этерге табса. Немчача Хызыр билгенни джюзден бирин билсе да боллукъ эди Халитге «акъсюеклени» айтханларын толтура, къан-ны, иринни бир-бирине къатышдыра айланыргъа.

Къобхан къобанда терек бутакъла бир-бир юслерине басына келгенча саз топракъла джолну кенгин алыб, кюнню джабхан букъуда, абын-сюрюн эте, джыйылады къадар тутмакъ лагере.

Камераланы барына кириб, пленлиени джангыдан тергеуге алгъанларында, ишден тохтатылгъан къарыусузладан джыйырма джети адамны ёлюб тургъанларып кѣредиле. Аланы бир-бири юслерине атыб, чархлы сал агъачла бла чыгъаргъанлай, камераланы барыны къадауларын бегитедиле.

— Худжу джашау, — деб, кеслери къалгъанларында, Хызыр бла тенглери болгъан камерада кѣб тутмакъланы бири, джумдуругъун цемент полгъа уруб, кѣзлерин тубан къаратады, — башха болмай чибинлени кыргъанча этедиле, бусагъатда чыгъарылгъан ёлюклени экиси мени тенглеримикиледиле, экиси да бир кюн юдегиленнген, экишер балалары болгъан джашла эдиле — Жора бла Павлик!

— Неге тараласа, былайда барыбызны табарыбыз да олду? — дейди арлакъда олтургъан, мангылайы бла терен табаргъан алакѣз киши.

Шамил, Хызыргъа бурулмай, къарачайча сорады:

— Былайда тахсачы болмаз, бир-эки сѣз айтырмем?

— Бир да къарама, айт.

— Джолдашла! — Шамил джумушакъ ауазын чыгъаргъанлай, «былайда айтылмаучу бу джылыулу сѣзню ким айтды?» деб, башларын узатыб, умутчу кѣзден къарайдыла Шамилге нукъгъан джанла.

— Биз адамбыз, хайыуанладан башхалыгъыбыз — оюм эте, сагъыш эте билмеклигибиз бла тилибизни байлыгъыды. Адамны акъылыды нени да болдургъан, аман иннетли аманлыкъ

этеди, тюз акыыллыны да ашхылыгы джугъады. Бизни кишиге чабар акылыбыз болмагъанлай, тышындан чабыб, кесибизни джуртубузда сынатхан артыкълыкъларын кёребиз. Былайда бизни кыргъанларыча, шахарлада, элде да адамланы, къарт-джаш, уллу-гитче айырмай соядыла, саудан кюй-юб, туб болгъан элле да кёбдюле, — Шамил, сёзню теренине кире, Акимге эшикни кёргюзюб:

— Къымылдагъан бармыды, бир тынгыла, — дейди.

Ол да, аякъларыны бурунлары бла барыб, къулакъ салыб туруб, къолун булгъаб — «джокъду», деген магъананы билдиреди да, эшикни къатына чёгюб, къулагъын эшикден алмай турады.

— Была джуртубуздан къорамай, зорлукъ тохтарыкъ тюлдю, — къайгъыргъаны билине сёлешеди Шамил, — бюгюн къазгъан урубугъа атаргъа умутлу эселе да бизни, билмейбиз, тынгылаб туруудан хайыр джокъду, — деб, тегерегине къарайды да, эслерин ийиб тынгылагъандан шум болуб, боюнларын узатыб тургъанларын эслейди.

— Да не мадар эталлыкъбыз, уругъа тюшген гардошча, адам чыгъармаса, былайдан къайры кеталлыкъбыз? — дейди, юсюн къашый, чалбаш киши.

— Мадар да табылыр эди, бир-бирибизни ангылаб, арабызда тилчилени къымсыз эталсакъ.

— Аллайла аздыла, аланы билмеген да болмаз былайда, — дейди батыр сыфатлы азгъын джаш.

— Билебиз-биле гыргыр кавказлы бла татахларын. Таб тюшмегендиле ансы, бедилик джыйынны кёмерик эдик, — дейди таукел сезлю, кенгсюек джаш.

— Сизни арагъызда бусагъатда ышангысыз адам болмаз?

— Мен билиб, джокъду, биреу бар эди да, аны башха камерагъа таярча этген эдик. Анда да аякъ орунлу болмай, джаншакъ кавказлыны камерасындады.

— Башхалада уа къайсылада бардыла аллайла, билемисиз?

— Бизни төрт джууукъ хоншубузда: аллыбызда эки камера бла эки джаныбыздагъылада джокъду сатлыкъ. Мени айтханымы кертилигин былайдагъыла бегитирикдиле, — дейди, орусча чалышдырыб сёлеше джыртыкъерин кысыкъкёз къазахлы.

— Алайды, керти айтады, — деб, тышына эшитилмезча, тунакы чыгъарадыла ауазларын тутмакъла.

— Алай эсс, мен бир затны билдирейим, ышанганыгъызгъа айтырсыз. Джужуукъда партизанла бардыла. Ала бизни лагердегиленни азатландыргъа излерикирине ийнанам.

— Эй, аллай насыб тууармы бизге?

— Насыб табар ючюн, кесибизни тирилтирге, таукеллендирирге, къачар кюнде, артха турмай, ёлеме-къалама деб къарамай, бирден кёлтюрюлюрге керекбиз.

— Қылай ары атларыбызны билсек, артха туруу къайда, мыллыкны атарыкъбыз. Қесибизникилени къолларында ёлсек да, алай болмай, алагъа къачыб бара джан берсекда, ол кёб игиди бу эки аякълы парийлени аякъ тюблеринде эзиретилгенден эсе, — деб, азатлыкъ табханча, кёзлери джарыкъ джана, сакъалы, мыйыкълары, къашлары бирден тебине билдиреди кёлюн былайда сакъатлыкъ табхан къарашинли киши.

Кёллериндегин айтханын бегите, бары кишини сёзюн огъурагъанларын башларын къагъыу бла билдиредиле.

Хызыргъа къууанч къонуб, амал табса, бусагъатда бу азатлыкъгъа термилген джанланы къулачына джыйыб къуачакъларча болады. Алай болса да, Шамил бла кесини, Акимни бир иннетде ишлегенлерин сездирирге тартыныб, тынгылаб турады.

— Хызыр, сен а нек тынгылайса? — деб, барында да тамада къашха киши теренден къарагъан акъыллы кёзлерин Хызыргъа джетдиреди.

Кеслери къалсала этиучюсуча, джарыкъ ышара джууаб къайтарады Хызыр:

— Мени сипим джетмеген хазна джокъду былайда, сёзюме онгсунуб тынгыларсыз деб базмайма, — чамы джарашханын адамланы халал къарауларындан таныб, — бюгюн сюелгенлени кёрдюгюз, аланы одалгъа иер ючюн, къачарыбызны аллы бла сипини андан да кёб ойнатыргъа керек боллукъма юсюгюзде. Аны унутмагъыз, буду мени айтырым, — мангылайын къолуну сырты бла сюрте, адамлагъа кёз джетдиреди да, джюрегинден джюреклерине баргъан джолну ачыкълыгъын кёрюб, кёлю кёлтюредиле.

Чоюн къагъылгъан таууш келгенлей, хар ким, кеси къайгъылы болгъанча, бир-бирлерине къарамай, кими кёлегин тинте, кими олтанын темир чыбыкъ бла бегите — бары бирер зат бла кюрешедиле, юч тенг да бир бирлеринден кенгде баш тёбенлерине къараб олтурадыла. Эшикни къадауу ачы таууш этиб ачылгъанлай, акъкёз немчалы, башын ичине узатыб, Хызырны чакъырады.

Бир кесекден Хызыр, эшикден бери къараб, бары да ангыларча кёз кысыб, хыны кычырады:

— Неге ачыб турасыз ауузугъузну?! Алыгъыз табакъларыгъызны!

Бары бирден кымылдаб, туч чолпучукъларын, батхан та-

бакъларын чыгъарыб, гитче сабийлеча, азыкъ келирине ашыгъыб битедиле эшикге.

Хызыр былагъа кычыргъаныча, башха камералагъа да хыны тауушун эштиреди.

Чархлы сауутну тебере, Хызырны биргесине кирген шапа немчалы, кыйырдан тебреб, суу биямукъну чолпу бла къуя, сернек топдан онглу болмагъан къара ётмек бурхуланы да алларына ата баргъанлай, бирини табагъы къолундан тюшюб зыккыл кёпчегине тёюледи. Ач тутмакъ кёпчегинден сыйпаб алгъан тамчысын джалайды джутланыб. Шапаны, эси бёлюнуб, биямугъу тёюлгеннге ётмек юлюшюн табдырмай, джанлаб тебрегенлей, Хызыр шапагъа айтады:

— Асыл миллетни адамы, сабыр бол, мен бу хайыуанланы кёрюб болмайма, алай а аллахыбыз барды, ётмекни бермегенинги ажымсыз билеме, аны да бер, марджа, бир кесек тым да къуй.

Шапа Хызыргъа илешмекликден, аны хатерин кёре этди эсе да, огъесе «асыл миллет» да, аллах да сагъынылгъанлары ючюн этди эсе да, Хызырны кёзюне джити къарай туруб, биямугъу тёюлгеннге биямукъ къуяды, ётмек бурхусун да береди. Джесирдегиле немчача билмегенликге, Хызырны ёкюлюк этгенин ангылаб, анга разы къаида къарайдыла.

Тутмакъланы юлюшлерин табдырыу аны бойнуна салынган борч болмаса да, ол затха къарауу да кесине адет этибди Хызыр.

Уллу санлыны табагъына къалгъанла бла тенг къуюб, ётмек бурхуну да алагъача бериб, «тилесе, дагъыда къошарма» дегенча къарагъанлыкъгъа, Хызыр бир заманда да излемегенди кесине артыкъ юлюш шападаи.

Бюгече Шамилни, Хызырны, Акимни тынгысыз кечелериди. Тутмакъла ауузланыб бошагъанлай, ингирде сагъат джетиде эшикленни къадаулары бегитилликдиле. Сагъат онда юч кере чоюн къагъыллыкъды, алай а аны тауушу тунакы эштилуценди сагъайыб тургъаннга да. Джукълагъан а къайдан эштеси? Ючюсюню да сёзлери бир болуб, бирер сагъатны кёзю-кёзю джукъларгъады умутлары, сагъат а джокъду. Эшта, теке къалкыудан озуб, джарашыб джукълаяллыкъ болмазла ючюсю да. Не да болсун, он сагъатда чоюн къагъылгъанны эшталсала, этерлерин билир эдиле. Бусагъатда тышыннан немчаланы сёлешген, сызгыргъан тауушлары бла биргелей, чауул оюлгъанча эштиле, гюрюлдеген, зынгырдагъан тауушла да эштиледи.

Кыйышлы тутмакъланы ауузларыпа джылы биямукъ баргъанлай, джукъу басыб тебрейди, джукъугъа асыры дженнгенден, чолпулары, табакъларын джалаб бошагъанлай, аланы

арлакъгъа джыймай, алларында къалдыргъанла да бардыла. Кече арада къанджал табакъла цемент полгъа тышселе уа, илгениб уяныкъдыла, «энди кимни чыгъарлыкъдыла ёлтюрюрге?» деб. Бусагъатда бары джукъугъа кетибдиле. Юч тенг а, «кесибишни къатдырайыкъ» дегенча, бир-бирлерине къараб, башларын силкедиле.

Бир кесекден Хызыр, туч чолпусуну сабын тиреу этиб, полда цемент плитаны къобарыб, тюбюнден ингичгерек темир кескни алады да, билинмезча ызына джарашдырыб, юсюне сауутлары тургъан джамау хызенчикни атады. Аким да аууз буштукълукъ быстырны хазырлабды. Шамил а сагъышдады: «Ич эшикни ачыб, тыш эшикни тышында сюелген къарауулдан тилегенликге, ол ачаргъа унамай, гитлерчилеге къайтханлай, хапарны алагъа джетдирсе, игилик этебиз деб тургъанлайыбызгъа къадар джанны къырдырыб къоярбызмы?» Кёб тюрю соруу этеди Шамил кеси кесине.

Кертиси да, Хызырны башлауу амалсыз дыгаласды. Къайсы къарауул ачарыкъды эшикни бу халда кесине къоркъмай? Алай болса да, азатлыкъгъа термилмеклик таукеллик табдырады.

Юч кере къагъылады чоюн, он минутдан кёбге бармай къарауул алмашынныкъды.

Хызыр, джыртыкъ катийлерини тышы бла эки эски быстырны чырмаб, эшикни къатына тауушсуз джууукълашады да, къулакъ салады.

Сёзюю созуб айтычу дуппукъбурун къарауулну:

— Биз къууанч этмесек, ким этерикди? — деб, учагъа барлыгъына учуна айтханын ангылайды Хызыр.

— Бар, эртден беш сагъатха былайгъа табылмасанг боллукъну билесе, — деген хыпыракъ башха ауазны эштеди Хызыр. «Къайда эштгенме бу ауазны?» — деб, мангылайып сылай сагъыш этгенлей, чунгур къазылгъан джерде, каскача секире, автоматны кёзюне, буруна джетдире джекирген гитлерчи тюшеди эсине. «Олду, ажымсыз олду, итле бла солдатны къояргъа базмай, абычар сюелгенди къарауулгъа».

Бир кесекден моторла дыгъырдагъан, ракетала атылгъан тауушла келедиле. Хызыр да, къынгыр темирин алыб, ачхыч орнуна ары-бери бура келиб, камераны эшигин ачады. Тышындан келген мотор тауушлагъа, немчаланы джолгъа чыгъа къууанчлы сёлешгенлери да къошулуб, даурдан алдырадыла.

Хызыр, ызына барыб, «ачхычны» орнуна салыб, Шамил бла Акимни билеклеринден тутуб, ючюсю да камераланы эшиклерни къарагъан узун коридоргъа чыкыгъанларында, Хызыр тенглерине шыбырдайды: — Эшикни ким ачханды, деб соргъан бол-

са, кеси ачыкъ эди дербиз, сиз былайда кымсыз туругъуз. Мен сѣлешмегенлей эшикни кыргъанча этсем, ол тѣзюмсюз кырауул эшикни ачарыкъды, автоматны юсюбюзге чакъдырыргъа боллукъду, ол ача тебregenлей, къатыма кымсыз келиб, мюйюшге кысылыгъыз, бусагъат дауурла тохтагъандан сора он минутну сакълайыкъ да, мен башларма, — деб, шыкыртсыз атлай барыб, тыш эшикге кябланады Хызыр. Кырауулну чурукълары аз джырылдайдыла. Ол, ары-бери атлай, Хызыргъа илешген итлени атларын айта, алагъа сѣлеше айланады.

Бусагъатда, джан кяалмай, кетген болурла, кырауулну парийлеге мурулдагъанындан башха таууш эшитилмейди.

— Сиз билемисиз, — дейди ол самырлагъа, — былайдагъы азиятладан баш болгъаныгъызны? Сиз сыйлы фюрерни сайлама аскеринде кюллукъдасыз... Ары кырачыгъыз, узакъда фейерверкге, кяалайды асыл миллетни кюуанчы! Сизге ышанмайма ансы, мени да барды ма былайда кѣлюмю джарытыучу дарманым, — дегени бла, тынгылай туруб, итлеге хыршылана, буйрукъ береди: — Кетигиз къатымдан, тѣгерекге айланыгъыз, нек унамайсыз джумушугъузну толтурургъа? Тохта, мен сизни, — деб, автоматны гырылдатханлай, парийлени, къансыб къачханлары билинеди.

Хызыр чолпу бла темир эшикни кыргъанча этиб башлайды, кырауул да, бу тауушну неге ушатыргъа билмей, сескекли сюеледи. Кырыу а тохтаусуз барады.

— Хальт, кимсе эшик бла кюрешген?

Хызыр, джууаб бермей, ишин бардырады.

— Мен санга не айтама, къора орунга ансы, итлени бошларыкъма юсюнге!

Хызыр болгъанын билсе, аны хыны кырамындан тартыныргъа да болур эди быллай кечеде, алай а, ол ишек этерча, сабыр шашхынлыкъ табхан талай тутмакъ барды. «Къайсы эсе да аланы бири, коридорну мюйюшюнде кяалыб, энди тышына чыгъар дыгаласдады, автоматны анга чючкюртгенликке нем къорарыкъды?» — деб, хурджунундан ачхычланы зынгырдатыб чыгъаргъанлай, Хызыр нѣгерлерине кюл булгъайды. Кыадауун бир джанына силдеб, эшикни ачханлай, Хызыр кырауулну, кюуугъуна табанын джетдириб, аудурады да, ючюсю да бирден джабышыб, тылпыуу чыкъмазча этедиле, автоматын, герохун, хурджун фонарын, лагерни ачхычларын аладыла. Парийле джетиб, джерде сойланинган абычарны кѣргенлей, аны къатындагъы Шамил бла Акимни, ѣшонлери бла уруб, аунатадыла, габрайларыны джагъаларына азауларын батырыб, аз да кымылдаргъа кюймайдыла. Гитлерчини кы-

мылдар ышанын эслеб, Хызыр аны башына табанын джетдиреди да, тенглерине кыадалгъан итлени атларын айтыб аладан айыргъанлай, тёртаякъ шохлары Хызырны тегерегин аладыла, бутларына ышырыладыла. Джажда уа, ала бла булджурча, рахатлыкъ кыайда. Муну тенглерин кыоруулагъанын сезиб, акыыллы джанла Шамил бла Акимге кыайырылыб кыарамайдыла. Аланы джажлагъа илиндиртмез ючюн, каска маталлы кыарауулну кеси сюйреб барыргъа керек болады Хызыр. Босагъада аягъы, кыолу темир чыбыкъ бла байланган абычарны имбашына атыб, кир кыуюлуучу чунгурну кыатына элтиб, ары быргъагъанында, кёмюлюб баргъан абычарны ызындан кыарагъан парийле, «боллугъунг алай эди», дегенча хаф этмейдиле.

Юч тенг, тёрт джанларына кыарай барыб, тутмакылагъа берилучю темир таякылагъа, гетменлеге, кюреклеге тюртюлгенлеринде, керекли затларын алыб, сауут-саба сакыланган улду джатманы арт джанына келедиле. Ичине кирир тешикни алгъаракъ хазырлагъанлары таб болгъанды, алай а тешикден ичине атлар джерде, не заты бар эсе да, кыанджал бла бегитилген мазаллы ящик орналыбды. Аны орнундан тебдирирге ючюсюню кыарыуларындан келлик тюлдю, муруккулансала да, фашистле джетерге боллукъдула.

— Кыыйырын акырын кыобарыб кёрсек иги эди, — дейди Шамил, чегелеб тургъанлай.

— Была не гранатладыла, неда патронладыла, — деб, Аким темир таякыны джитисин кыанджал урулгъан джерге тиреб, билген сакылыгъын хайырландыра, ящикни кыабыргъасындан бир кыангачыкыны кыобаргъанында, патронла болгъанларыны кёредиле.

Была акыртын кыоратыллыкъ затладыла, заман а азды.

— Тешикни энтда бир кесек кенгертирмедик? — деб, Шамил сагъышха киргенлей, лагерни тегерегине кёз джетдириб кыайтхан Хызыр, темир таякыны ура кетиб, тешикни кенгертеди да:

— Энди тыйгъычсыз кираллыкъбыз ичине, — дейди. Шамил бла Аким тешикни аллына бош ящиклени кыалаб башлайдыла.

— Биз былайын тындыра турайыкъ, сен бар да бир иги оюм этиб кыара, сауутну кыалайы бла чыгъарыргъа, тутмакылары да биргебизге тизиб, кыалайтын кыачаргъа боллугъубузгъа, — дейди Шамил Хызыргъа.

— Быланы аджащдырмай, белгили джерге асырагъыз, дженил табарча, — ачхычланы негерлерине кыоюб, автоматны алыб кетеди Хызыр.

Лагерни төбенинде буруулукъ этген чыгъаналы чыбыкъланы кесерге боллукъ эди кесгич кысхач табылса. Къол бла тийиб кёрюрге уа джарамайды, — чыбыкъланы юслери бла электроток барады, аз да джалан джерни джетгенлей, джашауунг юзюллукдю.

Юч джерни эсине алыб, къалайтын чыгъарыкъларын унутмазча, белги салыб, арлакъгъа атлагъанлай, гюрюлдеген таууш келеди. Ол да, чабалгъанын чабыб, аягъы чунгургъа тюше да, бери ала, арбазны ортасына басханлай, Шамил бла Аким, сескеклениб джетедиле къатына.

— Былайда ишибизни тындыргъанбыз, ачхычланы башын да ящикге атханбыз, къалгъан затны арлакъда ташларбыз, хайдагъыз орнубузгъа джыйылайыкъ, — дейди Шамил.

Ючюсю да, тышындан киргенлери бла, аякъ ызларын табдырмаз ючюн, башха камераланы алларында ары-бери барыб, кеслерине алай киредиле.

Хызыр, биягъы «ачхычын» чыгъарыб, эшикни этер этмез автоматла атылгъан таууш келеди. Тыш эшикни ачыкълыгъы ючюн гитлерчилени ачуланыб кычырыулары, итлени къансыгъанлары, автомат дыгъырдау бла аралаш эшитиле.

Ючеулени кече арасында чыгъыб кетгенлерин да, къайтханларын да, Хызырны эшикге ачхыч джарашдыргъанын да кёрген талай тутмакъ барды.

Мутхуз чыракъчыкъ джанган камерада аладан бирни кёзлери Хызырныкылагъа илингенлей, Хызыр, башылы бармагъын эринлерине джетдириб, «дыф деме» деген ышанны билдиреди, кеси да, джерде орнуна сойланыб, джукълар дыгаласха киреди. Шамил бла Аким джукълаб къалгъанча кёргюзедиле кеслерин.

Арбаз а мотоциклден, солдатдан, абычардан толады. Коридоргъа кириб, автоматланы темир эшикlege буруб, даурбаз къакъгъанча дюнгюрдетгенлеринде, тутмакъла кемсиз сескекленедиле. Алай болса да, эшиклени бегиб тургъанларын кёргенлеринде, тутмакъладан хата джетмегенине ийнаныб, не пелакны да партизанладан кёредиле.

Хызыргъа да, къалгъанлагъа да тынчылыкъ къайда! Бары шум болуб тынгылайдыла тышындан келген тауушлагъа.

— Нек къойгъансыз лагерни джангыз къарауулгъа ышаныб? — деб, къайсы эсе да, джангы келген уллу чылы, генерал болур ажымсыз, сорады.

— Қараууллукъгъа фон Альберт кеси башчылыкъ эте эди, бирибиз да эслеялмагъанбыз аны джангызлай къалгъанын. Сагъат онекиде, сёлеше келиб, къайсы эсе да билдиргенди аны, итlege базыб, джангызлай къалгъанын. Эштгенлей келдик. Фон

Альберт кеси да джокъду энди, къайда эсе да. Сауутлары, фонары, арбазда табылган быладыла.

— Камералагъа къарагъыз, азиатладан адам къорамай турамыды? Он тахсачы да джиберигиз тегерскде чегетлеге, партизанланы ызларын излей, бирси кюн ингирде манга хапар табдыргъыз, — деб, къорагъаны машинаны сыйыт эте кетгинден билинеди.

— Ачхычланы келтир! — деб бири кычырады.

— Менде джокъдула, Альбертге берген эдим, — узакъдан эштиледи джуаб.

— Штабха бар да, андагъыланы келтир!

Кишиге да ышанмай узунджаякъ абычар, джарыкъ ургъанлай кезлюклери джана, хар камерагъа кириб, тутмакъланы санларын тергеуге алады, ёлюклени биягъынлай бир-бири юслерине атыб тышына чыгъартады.

Эсеблеб бошаб, кесичала бла коридоргъа чыкъгъанында, айтханын энтда тынгысыз Хызыр ангылайды эшикке кзулагъын салыб.

— Бу нийисли азиатланы къайгъылары бизге неге керекди, узайтмай куюоллукъ джерлерине табдыргъа керекди.

— Энди кёб квалмагъанды баш кюннге дери, — деб, негерлерини бири да сёз кшоады.

Хызырны тюрсюню тюрлениб бери бурулады.

Хапар излеб, кезлерин аралтыб тургъан къарыусуз джанланы джазыкъсынса да, тюшген кюркзууну джашырмайды.

— Бизни джашауубузну баш кюн юзериклерин ангыладым, — деб шош ауаз бла айтханында, буз суугъа кириб, санлары тартынганча халгъа тюшедиле плендегиле, ауузларына сёз келтиралмай туруб, тебджилдеб башлайдыла.

— Алай, алайсыз да ёллюк эсек, бу итлеге кёл кенгдире кетер амал излейик, тынгыламагъыз да, билдиригиз кёлюгюзню ачыкъдан, тышына чыгъыб къайтханыгъызны да эслегенбиз, бизден джашырыр кереклигиз джокъду, — дейди, акъыллы кезлерин юч теннге умутчу къарата, сабырлыкъ тарта билген къашха киши, тюклю билеклерин тобукъларына тиреб.

— Эртден бла бизге партизанладан адам келиб, тилибизни бир этсек, баш кюннге дери былайдан джанларгъа болурбуз. Бютеулей да аякъ юсюнде джюрюяллыкъла беш джюз чакълы бирбиз, сауут да эркин табыллыкъды, биз да, тегерекге къараб, къачар джолубузну белгилеб къайтханбыз. Энди джукъларгъа юрешейик, кюбар заманыбызгъа юч-терт сагъат квалгъанды, хапарны толусун тамбла айтырбыз, кюркмагъыз, бизге да чыгъар эсе уа кесибизникилени кёрюр кюн. —

деб Шамил, сёзю кёбге созаргъа излемей, джыртыкъ катий-лерин кир кёлегине чырмаб, джастыкъ этиб джатады.

Аджал сакълагъан джанлагъа джукъу къайдап къонарыкъ эди? Кёзлерин джумгъанлыкъгъа, алагъа кёрюмгесн ачы зат джокъду.

Баш кюн, джай кюнлени бири болуб тюшерикди, кюн да джарыб чыгъар, къалып чегетле да, джаназыгъа басынганча, тегерекни алыб турурла, къанатлыла да, къууанч эте, башлары бла ары-берн учарла, къара суула да, чыгъуларыча, боркъулдаб чыгъарла, тутмакъла ёлюмге атларыкъ джол да биягъынлай букъулар. Табигъат сансыз кёзден къараб тургъанлай, мингле, миллионла кёмюлгендиле джерге, тенгизлеге, отха. Баш кюн да ашырыллыкъдыла дуниядан кёбле, къадар баланы, атаны, ананы, эгечни, къарнашны ёксюз къалдырыб, кетмез бушууну салыб.

О, табигъат, сенде джумушакълыкъ бла хынылыкъ къалай да турадыла биргелей?!

Кёб зорлукъну сынаб джетген болурла былайлыкъгъа, лагерден къачар кюн чыгъар деб, ийнаныб къалалмайды быладагъыланы асламысы.

Шабат кюн, эртденги биямукъну кёргенден сора, энтда чунгур къазаргъа барыу башланады. Джесирдегиле кюрекlege, гетменлеге узала тебregenлей, юч чархлы машиначыкъны тегенесине шлангала, къанджал бекшай, челекле, башха керекле орналыб, кеси да аллында шоферлик этиб, сарычач киреди арбазгъа.

— Тутмакъланы тамадаларына билдиригиз да, манга болушурча биреуню берсин, — дейди къатына сюелген немча абычаргъа.

Юч тенг юч джерден эслетмей къарайдыла къызгъа, абычар да Хызыргъа кычырады:

— Эй, азият чыганлы, мынга болушургъа биреуню джибер!

Шамил биягъы къызыны къатына джетгинчи абычар къорайды алайдан. Экиси, адам билмезча, ышармай, къол тутмай саламлашадыла. Шамил шлангаланы тюшюрюрге къолгъа алгъанында, къыз да, мотор бла кюрешгенча эте:

— Саут хазырлагъанмысыз? Тутмакъла биргегизге къачарча боламыдыла? Энди бекшайдан челсклеге къуя башла ашыкъмай, — дейди.

— Саулай джатмада болгъан сауутланы къоратырча уллу тешик айырыб, аллын, кёрюммезча, эски ящикле бла джабханбыз, ары кирген сауутну не тюрлюсюн да, аякъ кийим, юс кийим да табарыкъды.

— Сени алаMAT хапарынга къууандым, мындан арысын Хы-

зыр айтыр ансы, орусча сёлешгеними билселе, табсыз боллукду, — деб, арлакда абычарга кыраб кычырады:

— Муну манга жарар джери джокду, тилибизни билмейди, мени ангыларык адам беригиз!

— Бар кесинг, — дейди гитлерчи Хызыргы.

Ол да, ишге тебреген адамдан айырылыргы онгсунмагъанга эте, кёзюн-башын тое джанлайды кызы таба.

— Хош келдигиз, мёлегибиз!

— Сау бол, кавказны джигит уланы. Хапарны аллын айтханды, челеклени келтир да, ол бирси чунгургы барайык, аны халек тылпыуундан эмина джайылады, кесибибизге да сёлеширге табды.

— Чунгурну хапарын Шамил айтханмыды?

— Чунгурну арт джанын тешгенибизден башха зат билдирмегенди.

Хызыр хапарны толусу бла айтханында, джашланы батырлыкларына, табышлыкларына сейирсинеди кызы. Баш кюнде тутмакъланы ёлюм сакълагъанын билдиргенинде уа, сыйдан мангылайы джыйырылады, эки кышыны ортасы бла, илипин ырджычыкча сызчык тартылады, кеси да гузабагы киреди.

— Алай эсе, сауутланы да, тутмакъланы да бирге кыоратыргы керекди, сен, кыарама да, чунгурну ичине да, тегерегине да куй растворну, муну ичин бошатыб, терк кыорайым кесибизникилеге хапар билдирирге. Сиз адамланы хазырлагъыз, бюгече джеталмасала да, тамбла ингир алада келирле мен умут этген бла.

— Эслетмей кыарачы ящик кыалаугы, бютеу камераланы ачхычлары башында ящикдедиле. Кече былайдан чегетлеге он тахсачы кетгенди, партизанланы ызларын излей. Алагы тюртумесенг насыбды.

— Нени да эслегенме, билгенме, бар челекле бла келтире кириш да, былайын тындыр, парашалагы да бирер кесек кыюб, мен кетерме, энди кёрюшюбюз партизан отрядда болур, насыбыбыз тартса, алай а тюбешмей кыалыргы да болурбуз, — бирибизни джашауу юзюлсе, — деб, кызыны керти кыоркыуу алгъаны сёзюню мыдах айтылгъанындан билине, кесине себеб излегенча, кёзлерин кёкге аралтханында, мийикде учхан бомбачыны эслейди да, «бизникимиди, огъесе гитлерчикимиди?» деб кыарагъанлыкгы, аны белгисин ачык кёрмайды.

Кыоркыуулу джумушда айланган назик кызыны джазыксыныб, кёзюне ийнак битиб:

— Аман сагъышланы кыой, — дейди Хызыр, бошатхан челеклерин джерге сала.

— Сиз былайдан к̑ачарык̑сыз, — мен а, бияг̑ышлай, джюзлени, минглени эзилгенлерин к̑ере, джюрегим к̑юйгенлей турлук̑ма, тахсамы табыб, была мени сойг̑унчу... К̑ойдук̑ энди сарнауу, — деб, к̑ыз, гузаба атлай, Хызыр бла ичине киреди да, экиси да джумушларын терк битдиредиле. Адам эслемез м̑юйюшде к̑ыз, Хызырны к̑олун тутуб, к̑юлю так̑ыр этгенча, к̑езлерине мылы чабыб, — сау к̑ер̑ошейнк, затларымы машиначык̑г̑а джый, мен кетейим, — деб чыг̑ады.

К̑ыз, машиначыг̑ын к̑уруб, алайдан айырылг̑анында, Хызыр, ызындан к̑араб тург̑анлай, бир базык̑боюн абычар бир джанында чыг̑ыб, селеке эте айтады:

— Немча к̑ызг̑а бош к̑арайса, ол сени, эшекни джекгенча этгенден ары, к̑ер̑юрге да излемейди.

— Быллай субай к̑ызг̑а, менича насыбсыз ог̑ай, ким да излер джегилирге.

— Кет к̑атымдан, ким бергенди сауга эркинлик джаншарг̑а? — деб, хыны к̑араб, солдатны чак̑ырыб.

— Муну джер к̑азг̑анлаг̑а элт, — дейди.

Бук̑у да, иссилик да, ёлюм к̑орк̑уу да башха инджиуле бла бирден тюшюб, Хызыр да тентирегенди тышына билдир-мегенликге.

Хызыр алда, автоматлы ызындан бара тург̑анлай, анасы М̑елекни к̑езюне к̑ер̑гюзюб сорду ажымсыз.

— Сени ананг бармыды? — дейди ызындан келген гитлерчиге.

— С̑елеширге болмайды, с̑елешме!

Неди мадар, эркинлиги болмаг̑ан Хызыр, эринлерин к̑аты к̑ысады.

«Базманы к̑айсы джаны дженгер?» дей барады ол. Былайда ёлюмге хазырлайдыла, арлак̑да азатлауу оюмун этедиле. Кечикмей алырча болурламы партизанла аджалны ыргак̑лы к̑олундан?

Мыйысы асыры к̑ебге б̑люннгенден, к̑айры атланг̑анын унутуб джетеди джер к̑азг̑анлаг̑а. Арлак̑да немчала Акимни, джерге сойландырыб, табанлары бла ура тург̑анларын к̑ереди да, аны сан этмегенча, к̑юрекин алыб к̑аза тебрегени бла, к̑атында пленлиге шыбырдайды:

— Не болг̑анды?

— Халитни тили джетгенди.

— Ой, сыйлы джойюсханла, кесигизни к̑ыйнамай, бизни бошласаг̑ыз да боллук̑ду, — деб, мазаллы Хызыр бир джанларындан к̑юреги бла чык̑г̑анлай, гитлерчиле, анга б̑люнуб, Акимден айырыладыла.

— Не итлик этгенди бу сыпатсыз хохол? Аны билсем, к̑аб-

ха джыйгъан тынчы, — Хызыр Акимге хыны къараб, андан бир джанына бурулуб, Халитге кѣз джетдиргенлей, ол артхаракъ туруб, бугъунуракъ этеди да, Хызыр фашистлеге аны кѣргюзюб:

— Кѣремисиз бугъуниганы? Мен муну иги сынагъынчы сизге билдирмегенме, бу кызылланы тахсачыларыды, бизни арабызгъа от салыргъа юрешеди. Тюз билгенме да тил этген бу болгъаны? — деб башылы бармагъы бла Халитни кѣргюзгенинде, немчала, бир солдатны чакъырыб, — аны элтиб джер юйге ат, — деб Халитни кѣргюзедиле, — ётюрююнг чыкъса, кавказлы чыганы, санга этерибиз да алайды, — Хызыргъа ийнаныб къалалмагъанча къараб, — ишлет быланы! — деб, машина таба атланадыла... Ала узайгъынчы, Хызыр ызларындан таууш этеди:

— Бу сойланнганыга неди оноуугъуз?

— Къобаллыкъ эсе, кѣрюрсе, алай тюл эсе, ташларса, мыллыкны сюйребми айланыкъса, — дейди джукъаджаякъ кѣзлю.

Берилген эркинлик бла хайырлана, Хызыр ийилиб Акимни санына тинтиб къарайды:

— Ай, бир тамчы суу табылса, — дейди Аким, сѣзюн кючден ангылата.

Алайда бары да хайырланыучу батмакъ сууну сюзюлген джеринден эки къол уучу бла келтириб, Хызыр Акимни ауузуна тутханлай, ол къадалыб уртлайды да, джыйырыла, тыхсый, олтурур дыгалас этеди, кѣбген бстине къолун джетдире, къандан толгъан кѣзлерин тѣгерекге къаратыб:

— Къайдады бетсиз сатлыкъ? — дейди.

— Аны джер юйге атдырырча этгенме. Кесинги къолгъа ал, сыннганынг джокъду, ёрге къобаргъа да юреш, мен къатынгдан таййым, кѣб къалмагъанды лагерге къайтыргъа, — деб, Хызыр, кесини кюрегин алыб, къазыла тургъан джерде тутмакълагъа джекиреди:

— Сиз адамча ишлесегиз, мындан аслам къазар эдигиз, тире болугъуз!

Кеси да кызыу ишлей туруб, белни тюзете, чунгуруну бирси джанына кѣз джетдиргенлей, Халитни татахларыны темир къан алыб тургъанларын эслеб, алагъа уруша джетеди да, кюрек сабы бла, табаны бла да ючюсюн да ууадых этеди.

Машинаны джанында кеслерини сѣзлерине бѣлюнюб тургъан абычарла, Хызырны сейирине къараб, харх этедиле, — ары къарагъыз, ол кавказлы чыганы къалай кертиди бизге!

Джесирдегилени асламы кѣл кенгдиреди сатлыкъ джыйынны туюлгенине. Аким да, къоба келиб, ызына чѣгеди, бутуну

эзилгени инджитиб. Алай а, ишден кыйтыр заманлары джетгенинде, ол да, сол аягыны суйрей, тебрейди.

«Баш кюн... баш кюн» хар бирини эсинден кетмей, мыйысын талай турган ол кюнню джестер кюркзууду. «Бююн шабат кюн, тамбла ыйх кюн, бирси кюн... ол!»

Шамил, кишини кыатына басмагъанча кюрюнгенликге, хар камерадан эки-юч керт адамны юсю бла, сатлыкыладан башхаланы барына билдиргенди, бююн-бюгече дегенча, баш кюнден алгъа партизанланы лагерге чабарларын, тутмакъланы кютхарыгъа.

Ыйх кюн. Лагерден джыйырма километри кюн чыкыган джанына барыб, немча аскерчиле ийне, халы, джюзюк, сагъат, кюбе тюр, тюрсуюч, оймак, тюйме, дагыда башха ууак-тюек сатаргъа сюеледиле. Кеслери кзураган базарчыкда немча марка, неда совет ачха болмаса, Украинада джагы чыкыган ачханы алыргъа унамайдыла.

Джанларына герохлары, юслеринде кюкюрт бетли схарладан абычар кийимлери, «асыл миллети» сайлама аскерини абычарлары, не бош затны да кюрюнген адамгъа узата, базарчы тиширулача, сатыугъа эслерин бериб туруулары адамы келюн энгда бир тюрлю тагъаландырады сыныкылыкны джюрютген гитлерчилеге.

Былайда лагерни кзулукчулары да ксбдюле.

Ачханы тергеб алган кзюулериинде да, аууз суулары келе, джутланыб алыулары бармакъларыны кымылдауларындан, кз кыарамларындан билинеди.

Была бла сатыугъа киргенле да башхаладыла: бедерле, саякыла, сатлыкыла. Кыарнашы, атасы, баласы урудагы — басарк тюрдю быланы кыатларына. Юйдегилени кзурутуб, характерлерин кесилеб, базарда сата турган мурдарладан келепенден кыачханча джанлайдыла тюз инсанла.

Баш кюнню кюркзуун эте, юч тенг кыачыугъа джол ача башлайдыла. Тюнене ишден кыйтыб, арбазгъа бурулган джерде дюккюгге чанчылыб турган балтаны эсегенлей, Хызыр габрайлы тутмакыгъа кзю бла билдириб, этек тюрюнде кюратырча этгенди. Кеси да, джатманы арбазгъа айланган кыабыргъасында кюрекле зат болуучу джерге джууукылашханлай, кюрегин алайгъа ташлаб, бирси мюйюшден узалыб, ящикде ачыкланы кюлгъа джыйганы бла келегини эзюуне атады, кеси джарауна чыгаргъа ашыкыганча ксргюзе, кснге кыадалыб, несин да билдирмегенди.

Ахыр кюнню джууукылашхан батыр болады, бир затдан кюркымайды. Алай а, сакылык сакъланыргъа керек болады быллай халда. Шамил бла Акимни тириликлеринден, Хызыр

келтирген ачхычла, юслеринде номерлери бла, камераланы ышангылы адамларына берилгенди. «Бештау» деб эштилгенлей, эшикле бары ачылырча болгъандыла. Алай а, къадар сауутлу къарауул тургъанлай, лагерден къачуу—тыгъч болмагъаны хакъды.

«Арбазгъа бошлансам, итле бла булджуй айланганча этиб, темир чыгъапалы бурууну ташарагъында темир чыбыкъланы балта бла юзюб, партизанла арбазгъа къоркъуусуз атларча этер эдим. Бир джанымдан эки аякълы парий чыкъгъаны болса балтаны джетдириб, тауушу чыкъмазча этер эдим», деб Хызыр сагъышча кирибди. Тюненели бери джалан кёкюрегине кёлегини ичи бла къысылыб тургъан сыйдам саблы джити балта да, Хызырны терисине джабышыб, эркин солургъа бошлайды. «Партизанла бизге джеталмазгъа да болурла, не этерик эсек да, энди тышына бошланганлай, кесибиз кёрлюкбюз баш амалыбызны», деб кёлуне келе, Шамилге бурулады да, аны да армауланганча эслейди. Заман а тохтаусуз ёте барады. Баш кюннге дерин онбир сагъат къалыбды. Тутмакъла бары сескеклидиле.

Юч тенгини бютюн да сагъышлы этген—сарычач къызны къоркъуулу кюнде — он фашист сынчыны чегетде заманларында — атланганыды партизанлагъа. «Тахсачы джаш къыз да, бизни амалтын немчаланы къолларында союлуб, биз да къазгъан урубузгъа къююлургъа тебегенбиз, хапарыбыз кесибизники-леген джетгинчи» деб, кемсиз къайгъырадыла.

Хызыр, олтуруб чыдаялмай, эшикке къулагъын салады, шыкъыртсызлыкъны сезиб, ызына бурулады. Арбазгъа айланган къабыргъаны ёргесинде темир джор бла бегиген терезечикден кёзюн алмай туруб, кёлюн тутмакълагъа билдиреди.

— Баугъа джыйылгъан хайыуанлача турмай, тышында халпы билерге керекбиз. Къайсыгъызыны болса да юсюгюзге ёрлесем, ол терезеден тышына къарарча боллукъ эдим.

Юч метр мийикликте терезечик Хызырны къол аязы чакълы бирди. Аны акъылын билгенлей, Шамил бла Акимден сора да талай такъыл борбайлы, къатына сюеледи. Узун санлы «чыганлы» экеуленни сыртларындан атлаб, Шамилни имбашларына къонады да, башы «терезечикке» джетгинчи, онг къолу бла къадалады темир джоргъагъа, кёзю арбазгъа илингенлей, тюрлю халны кёредди. Къабакъ эшик кенгине ачылыб, «къара къаргъа» немча машина арбазгъа киргенлей, аны ичинден гитлерчи кийимли сауутлу адамла тёгюледиле арбазгъа. Алларына тюбеген фашистлени бычакъ бла, къама бла сермей, тауушсуз гимикдире тургъанларын кёрюб къурдула шойду лагерни башы терт мюйюшден къарауулла, автоматла

тауушларын чыгъарадыла, юренчек самырла да къымсыз учадыла тышындан келгенлени сояргъа. Автомат гырылдау да кёбге бармай тохтайды, парийле да аджалларын табадыла. «Къара къаргъа» бла келгенлени да талайы джер азыгъы болады, кългъанла да джатманы хазыр тешиги таба чабадыла.

Хызыр, солуун алмай, къатыбды тышына, Шамилни да къларуу тауусулургъа джетибди, тышында келген тауушла тутмакъланы аякъ юсюне салгъандыла, къадар умутчу кёз бирден аралыбды Хызыргъа.

Ол да паролъну эшталмай кълалырына кърккъуб, кеси, алгъа чаба, айтыргъа да болалмай, сакъ къларабды тегерекге. Насыбха, кёлекгеде аны адам эслеялмазчады. Партизанла келгенлерине ажымсызды Хызыр. «Асыры аздыла, не эталлыкъдыла арлакъда орналгъан гитлерчиле, кёз ачыуларын тохтатыб, бери джетселе?» — деб, кёлюне былай келтире, туруда сыйдам джолгъа къларагъанлай, сауутларын бери айландырыб, басыныб келген душманланы кёреди. Ала, кенг арбазны толтуруб, лагерни башында къларауул кълалмагъанын да кёрюб, сауутла сакъланнган джатмагъа атлана тебрегенлей, джерде ёлгенча сойланыб тургъан бир «кълонакъ», юч гранатны орталарына силдеб, кёбню къларады кеси да ышара джан береди.

Гранат чачылгъан, автомат атылгъан тауушла кълызыугъа кире, кълайдан джетгенлерин адам билалмазча, темир чыгъланалы чыбыкъланы пара-чара этиб, патронташлы партизанла кълуюладыла арбазгъа — «Бештау!» деб кълычыра. Хызыр да, базыкъ ауазын бошлаб, «Бештау!» деб, секириб тюшеди да, лагер бирден кълызгъалады, камераланы эшиклери кенгине ачылыб, аякъ юсюнде тураллыкъ кълалмай, тыш эшик таба атыладыла.

— Тохтагъыз, кесигизни кълырдырасыз, партизанланы оноуларыча этербиз, — деб, Шамил бла Хызыр алларына сюелгенлеринде, сабыракъ боладыла тутмакъла, лагерни арбазында да, тегерегине да согъушну кълызу баргъланын ангълайдыла.

Кимни кълалайгъа тартханы бусагъатда танылады — Халит да, татахлары да кёрюммейдиле кълачаргъа кълобханланы араларында. Барыны да джюреклерин эзилтген, кълымылдаргъа къларуу табмай, былайда атылыб кълаллыкъ адамладыла.

— Джаны сауу барын былайдан кълоратмасакъ, мычымай джетерик гитлерчиле аладан бошарыкъдыла. Лагерде душманланы экисинден кълалгъланалы «Кълбагъа» ашыргъланбыз, чегет кълыйырында арба, ат да табылыр, джюрюялмагъланалы джууукъ элдеде аманатха кълояргъа. Хайдагъыз, аланы кёл-

тюрюб, бир-эки километр узакълыкъгъа элтирча болайыкъ, — деб, патронташлы партизан командир, кысха кырккыылган къара сакъалына къолун джетдире, тутмакъла тургъан ауур тылпыулу мекамны ичине атлайды да, камералагъа киреди. Қъачаргъа алланган тутмакъла да ызындан барыб, рахынланы кѣлтюрюр, неда аркъаларына алыр мадар этиб, джюк алыб баргъан къумурсхалача, лагерини ташлаб, чегет таба атланадыла, абын-сюрюн эте.

Тенглерини ёлюклерин кѣлтюрюб джюрюген партизанла да, сауут, кийим джюкленген мазаллы къара машина да, абычар чынлы «тилни» сюрюб озгъанла да кѣзден ташайгъандыла. Гузбалыкъда кесине чыдам тартыб, артхаракъда тутмакъланы чегетге джестерлерин сакълагъан партизан командир, рахынлагъа нѣгерге партизанладан талайны бериб, элlege ашыра, Шамилге, Хызыргъа, Акимге энчи сѣлешиб, къачар джолларын билдириб, атын тертгюллетиб, чегетге ташаяды.

Партизан командир айтхан талачыкъгъа джетгенлей, юч тенг сауутланадыла, джапгы кийимле киесиле. Ызларындан келген нѣгерлерини кѣбюне автомат табылады, зыккылла кийинедиле.

Иш таурухдача башланганлыкъгъа, джаханимден чыгъыу алкъын къайда?

Бомбачылары гюрюлдеген тауушлары уллудан уллу бола келиб чегет кыйырында да, ортасында да бомбала атыладыла, джер оюлгъанча, тѣгерекни люююлдете, сасыта.

— Джолдашла! Баш амалыгъызын кѣрюгюз, партизан джолланы душманнга билдирмей, бирси джанына къачыгъыз! — кычыралгъанын кычырады Шамил.

Аны ауазын къарыусузуракъ керюб:

— Бизден оноу сакъламагъыз, табыча этигиз, кюн чыккыган джанына угулгъуз! — дейди Хызыр да.

Ючюсю да чегетге сингиб бара, джууукъда тюшген бомбаны чартлагъан кесеге Акимден бошайды. Хызыр бла Шамил, къоркъуу этиб, ызларына бурулгъанларында, Акимни аякъ юсюнде кѣрмей, къатына джетгенлей, башы чачылыб тургъанын эслѣб, кѣзлерине къан чабады. Эрлай бомба къызгъан чунгургъа бастырадыла да, Хызыр немча бычакъ бла алайда къайын терекни юсюне Акимни атыны биринчи харифин сызгъанлай, экиси да терк таядыла алайдан, ауузларындан сѣз чыгъармай, бушуу туюмчек болуб.

Джаралы бѣрюлеча, кимден ачыу алыргъа билмей, къайырылыб атылгъан болурла немчала чегет таба, ачыусунуб сѣлешген тауушлары бекден бек эштиле, джууукъдача ангылашынады.

Лагерден къачханла да кёрюнмейдиле, ачдан тентирей атлагъанла узакъгъа кеталгъан болмазла, чегет кёетлеге бошланыб, борбайланыр дыгаласда, душманнга тюртюлюб къалмагъа эдиле.

— Экибизден да бошасала, ишибиз онгмаз, юдегилерибиз да хапарсыз къалырла, бир-бирибизге тагъылыб айламайыкъ да, бирер джары къачайыкъ, сен алгъа къач, — дейди Хызыр Шамилге.

— Не болсакъ да, биргелей кёрюрбюз, — деб, Шамил Хызырдан айырылыргъа онгсунмагъанча этгенлей:

— Къора къатымдан, сени баланг барды, мен джаланма, — дейди Хызыр, ачыуланса болуучусуча, тик къараб тенгине. Аны муруккуланиганын кёлтюралмай, чабалгъанын чабыб, уллу парат терекге джетгенлей, беш гитлерчи чыгъады турусунла. Немча кийимли адамны кёргенлей, аны ким болгъанын билиб къалалмай, сауутларыны бурунларын джерге айландырыр ышан этгенлейлерине Хызыр автоматы бла ючюсюн тындырыб, алгъа секиредн да, къалгъан экеуленнн бирн къоянча къачады, бирси да, безгегн къозгъалгъанча къалтырай, автоматын ташлаб, Хызыргъа кёзлерин аралтады.

— Кесинги эркиннча джюрюталмазлыкъ эсенг, урушха къошулмай къалсанг а, — деб, сауутун алыб, кесин да джумдуругуу бла сойлаңдырыб кетеди алайдан Хызыр. Къарамы адамны юркютюрча кёрюнгенилкке, къалмагъанды Хызырны да къарыуу. Ачлыкъ да, джан къоркъуу да бирден къыссала, къайдан табыллыкъды кюч? Алай а ётюню уллулугуу себеб болгъанлай турады хар атламында.

Бусагъатда чегет окъ-тоб тауушдан алыбды, фашист къачлы темир къанатлыла да бомба къуюуларын тохтатмайдыла. Хызыр, шыңдыклагъа кире да чыгъа, игн кесек джол къоратханындан сора, макъа хырыулу кёлчюкню къатына джетеди. Аны къыйырындан кириб, бирси джанына ётер муратда, талай атлам этгенлей, аякълары мырдыгъа бата тебрейдиле да, къымылдар мадар табмай, джагъадан салыннган нигичге терек бутакъчыкъгъа къадалады, автоматын да ташлайды. Кёлге ушатыб кирген джери мырды болгъанын белине дерн батханында билиб, къыйналгъандан, кёзлери, бир заманда да болмагъанча, сарнау къан аладыла. Бутакъчыкъгъа кюч салса, аны юзюлюб къалырына къоркъа, тегерекке умутчу кёзден къарайды, «Къанлы джауум кёрюнсе да, кесими былайдан къоратырча этер эдим, ёлсем да, къаты джерин юсюнде ёлюр эдим» деб, кёлюне келтирсе да, мырды таба адам басмазын сезиб, — Ша-

мил! Шамил! Шамил!—деб кычыралгъанын кычырыб, кычыруна татыб, сёл болады.

Иигичге джаш бутакчыкъды Хызырны, саудан батаргъа кыймай, тыйыб тургъан. Ол да, кьолун кесиб баргъанча ачытады.

Къутулуудан умут юзгенча болгъанлай, аллына халал тюрсюню джумушакъ анасы Мелек сюелгенча, аны эки джанында да егечлери: Айсанат, Салима, Нафиса, арлакьда да Ильяс кюрюнгенча болады да, ачдан, суусабдан тиллине джабышыб тургъан эринлерин кымылдатхан ышан этиб, — Анам, — дейди тауушсуз. Анасына таралгъан кезлеринден эки улуу тамчы тамады батмакъ джугъу сакъалыша. Дагъыда кесни къатдыргъа кюрешеди.

Джассы заман ётюб, танг белги бере башлайды. Джукъусуз Хызыр, онг кьолун солутур дыгаласда, бутакчыкъгъа сол кьолу бла къадалгъанлай, мырды кесине тартыб, бойнуна дерри батады да, аякълары басхан джерни, андан тереннге батылмазча кюрюб, къууанч джылычукъ урады.

Юч кюн бла кечени сакъалына дерри кёмюлюб, къара чайырны ортасына тюшгенча, теберге мадар табмай, азыкъсыз, джукъусуз тургъан Хызыр, ахыр ауалына джете табигъатдан болушлукъ сакълагъанча, кызаргъан, сескекли кезлерин кёкге аралтады да, ёмюрюнде кёрмеген затын кёреди: мырдылы таланы башы бла, тубан басханча, кёрюне, къадар тюрлю къанатлы учады ары бла бери, терек бутакълагъа эсебсиз кёб кьонгандан, ала гол кюлтеlege ушабдыла. Бу джанла да ёлюмден сакъланыргъа басынган болурла адам аягъы басмагъан джерге. Башха заманда былагъа эсин бёллюк эсе да, бусагъатда джан кыйгъылыды джаш, не сейирлик затны кёрсе да, сакъаяллыкъ тюлдю.

Бусагъатда Хызырны кьоркъуулу сагъышдан бёлген кёкню джырыб баргъан самолетду. Ол, башын артына атыб, кёрюрге дыгалас этгенликге, учуб озгъан кимшики болгъанын билалмай къалады. Андан тюшген юч парашютчюню мырдыны туурасында чегетге батханларын эслеб, тауушу эшитилирине умутчу болуб,— Болушугъуз! Мырдыдан чыгъарыгъыз!— деб, орусча да, немчача да кычырады.

«Энди была къатыма басмай кете эселе, мындан ары сюелиб туралмам, кычырыр кырыуум да къалмагъанды», деб парашютчюла тюшген чегет таба кырайды да, кымылдагъан эслемейди, кезлери къарангы этиб, кьусаргъа тартышханча бола тебрегенлей:

— Кимсе кычыргъан? Кыйдаса? — деб, орус тилде айтыл-

гъанны тюшдеча эштиб къараса, мырдыны къатында экулен сауутлары бла сюелиб турадыла, Хызырны батмакъгъа боялгъан башын неге ушатыргъа билмей.

— Мени чыгъарыгъыз, — дейди Хызыр, хырылдаб, кючден ала солуун.

— Ким эсе да, ёледи мурукку этсек, ма муну терекге къаты байла, — деб, алашаракъ парашютчу, базыкъ джыджымны бир учун негерине узатыб, бирси учун да сыйыртмакъ туюмчек этиб, — мындан тут, — деб, Хызыргъа силдейди, кеси да эрлай чурукъларын тешеди. Хызырны узалыр къарыуу болмагъанын эслеб, экинчи кере аркъанны атханча силдейди да, ол джашны бойнуна тюшеди. Хызыр да, джашаудан умутчу болуб, аркъан къолтукъ тюбу бла тартылырча этеди. Не келсин, къымылдаргъа болмайды, несин да билмей, къарангы уругъа ауады. Джаланаякъ мырдыны къыйырына кириб, бирси экиси да кюреше кетиб, тартыб чыгъарадыла Хызырны джагъагъа. Кийимлерин кылдыны къобаргъанча тешедиле да, немча кийимле болгъанларын таныб, фашистни джанын къалдырабыз деб, заманыбызны бошуна ашырдыкъ, сау ышаны да джокъду, мынга тыйыншлы аджал джетгенин кёрдюк, энди былайда турмайыкъ да, кесибизни джумушубузну тындырырлай болайыкъ, — дейди джаланаякъ, чурукъларын джерден ала.

— Огъай, кёрейик, бизге тахса берирча эсе уа, — деб, уллу саплы парашютчу къулагъын Хызырны джюрек ауузуна къысыб тынгылайды, — тохтамагъанды, — деб, суулугъундан бетине суу къуюб, джаякъларын, кёкюрегин сылаб башлайды. Кысты джарылгъан эринлерин къымылдатхан ышан этеди Хызыр, ауузуна суу тамчытханлай, джутады, дагъыда, ауузун ачаракъ этгенлей, суу тамызылады да, аны джухтханы бла солууу башланганча болады. Тюкю билеклерин къымылдатыргъа къолгъа алгъанлай, сол бууунуну башырагъында териси кюйдюрюлюб салынган алты тартхлы номерин кёредиле да, кёзлерин бир-бирине аралтадыла, бауурундан джатдыргъанлай, джауорун къалагъыны юсю бла кюйдюрюлюб салынган джудузну кёргенлей, джашла бютюн да эслерин иедиле несин да билмей сойланыб тургъан Хызыргъа. Ичине баргъан мырды суу, ауузундан тышына саркъыб, беин джууулуб, джангыдан сыртындан сойланиганында, кёз къабакълары ачылыр ышан этедиле, эринлери къалтырайдыла, ауузуна суу тамгъанлай джутады да, кёзюню къыйыры кёрюне башлайды, къолуну бармакъларын къымылдатады, ууакъ, ууакъ санларына джан кире баргъанчады.

— Сен мынга ауузланыр зат келтир, эшта джан кирлик бо-

лур, — дейди чурукъларын кие башлагъан джашха санлы джаш. Кеси да биягъынлай, Хызырны ёшюнюн, бетин сылай, андан кёюн алмай, болушур дыгаласдады. Бир кесекден Хызырны кёзлери ачылыб, тубандан къарагъанча къарайдыла тегерекге, ийилиб тургъан джашны эсегенлей, анга битедиле.

— Къарнашым, сен тартыныр адам джокъду, эшта, барыбыз да бир юйюрден болурбуз, кесинги къатдыр, — деб, парашютчю алай айтханлай, Хызыр, къалай къарыу табды эсе да, аны башын кесине къысыб, мылы тартхан кёзлери джумады, алай а, къууанч къарыуун алгъанча болуб, джиблени атханча къолларын эки джашына атады, мангылайын суукъ тер джабады. Джумушха кетген джаш, азыкъ хызенчиги бла къатларына келеди. Хызырны кёз къарамын эсегенлей, анга битеди, къолларына, аякъларына смарлаб къарайды. Тенги аны бетини тюрленгенни кёрмейди. Хызырны ауузландырыр къайгыгъа киреди да, джанауалгъа джетиб тургъан къымыжа джашны кёзлери адамны танырча боладыла.

Сейирине къараб тургъан алашаракъ кенгсюек джашны кёргенлей, — Тарас! — деб, Хызыр башын джерден айырады да, ол да, — Чыган! Хызыр! деб, къууанч таууш эте, аны юсюне къабланады.

Тюрлюдю джазыу! Харьковну къоруулауда бирге болгъан джашла, кёб къыйынлыкъла да кёрюб, бир бирлеринден умут юзюб бошагъанларындан сора, бюгюн былайда тюбешедиле.

Совет аскерледен узакъда болсала да, Хызырны атмазларына ийнанабыз. Насыблы болугъуз уллу джуртну кертн уланлары!

Отуз экинчи башы

Гитлерчиле бери басханлы кёзюне джукъу къонмагъан Айсанат, экинчи кюнню эртденинде, джумушун эте, терезеден къарагъанында, ючеуленни Устахан болуучу уллу юйге озгъанларын эслейди. «Тюнене тойдан сора бешеулен, была да ичлеринде болуб, Устаханни кёре келиб, сыйлы борчларын толтуруб кёлтюрюлгенча, джарыб кетген эдиле. Энди уа не айланадыла» деб, къалайгъа элтирге билмей, сагъышлана туруб: «Зорлукъ джашауну джакълагъанла алгъыннгы дунияны адамларына тартмай къаллыкъ тюддюле, алай а алгъыннгылары да сандан бири бурады артын туугъан джуртуна» деб, шыкыртсыз атлай, уллу юй бла кеслерини отоуларыны орталарында сенча-чыкыгъа чыгъыб, келгенлени Устахан бла сёзлерине къулакъ

асады да, Нюркъыз бла Бекирни да аланы орталарында олтургъаиларын биледи, айтылгъан затны да ачыкъ эштеди.

— Анзор да былайгъа табылса таб боллукъ эди бир бетден сѣлеширге, — дейди Накъушабий.

— Аллахха ийнан, ол рахынды, аякъ юсюнде туралмазча болуб къайтханды аскерден, — деб къашларын чалышдырады Устахан.

— Ол аскерге бармаз мадар табарыкъ эсе да, Батырны кызы кѳоямеди? Адам ушатмазча болду Анзорну коммунист юйдегиге джалгъашханы, — Маданы бу сѣзлери айтылгъанлай къаладыла: не Устахан, не джашы бла кызы бу затны ауузларына келтириб сѣлешмейдиле.

— Устахан, бизни былайда мычыр заманыбыз джокъду. Афендини уланыларын элге тамада этсек тыйыншлыды, старшиналыкъ да, полициягъа тамадалыкъ этиу да быланы кѳолларында болсунла деб, джамагъатны тылпыуу алайракъ чыгъады. Анзорну юй бийчеси законнга келишмейди деб, Анзорну харам этерге болмайбыз. Энди элни акъсакъалы, къабыл кере эселе, Анзор бла Бекир оноуну кѳолгъа джыяргъа керекдиле, — Накъушабий, уллу адамлыкъ этгенча, тамагъын бошлайыракъ этиб айтады.

— Огъай, оллахайдан, джашла джукъгъа къатышмасала ушатама, — деб, Устаханни аууз тылпыуу кесгин чыгъады, кишини сѣзюне ийилмезлигин билдире.

— Да, сагъыш этигиз, биз да сизге игилик теджеб айтабыз. Эртден бла билдирирсиз къалайда тохтагъаныгъызны, — деб кетедиле.

Ала кетгенлей, бары уллу юйге джыйыладыла.

— Не полицей хапар айтадыла эшекле? Керек тюлдю быланы бургомистр, полицей этиулери да! — деб, джанады Анзор хапарны билгенинде, — къарыу табсам, сабийлени окъутурма, сатлыкълагъа кѳошулуб айланмай.

— Тюз айтаса, аллахайдан, тыш къралдан келгенлени кетерлерине ийнаныгъыз, кѳб мычымай кѳорарларына ажымсызма, — дейди Устахан, сейирлик кѳзлерин джашларына аралтыб.

Бекир экисини да тылпыуларын огъурамагъан кѳзден къарай туруб:

— Аны уа билмеклик къыйынды, узакъ Берлинден Кавказгъа ѳталгъан кючлю аскер кесин хорлатмазгъа болур. Биз да, кѳоркъуб артха турсакъ, къайда болумсуз оноуну кѳолгъа джыяр да, бизни джумушуна чабдыручу этер, — дейди.

Кесинден тамадаланы айтханларына бюгюлмеген Бекирге сѣзю ѳтмезин таныб, Айсанат Нюркъызны къатында баш эниште къараб турады.

— Ат чабса, ит да чабар, дегенлей, сени бу джелимсизлигинг а неди? — Анзор асыры тебгенден, бети агъарыб, санлары къалтырай сёлешеди, — адам къандан тоймагъан немчала сют къарнашларынг болубму келгендиле бери? Элибиз бизге багъалы кёрюннгенликге, фашистлеге джукъ да тюлдю, элини тамадасын да, адамгъа тергемегенден озуб, услары тутса, къаыжакъны эзиретгенча эзиретирикдиле, урма кесинги алагъа, юйдегибизни бедиллик этме, душманлагъа тагъылыб, — дегени бла Анзор андан ары сёлешалмай, ауузу къургъакъсыб, джагъасыны туюмелерин тешерге къадалады да, анасы узатхан кертме суудан уртлаб, мангылайын къол аязына тирейди.

Бекир, Анзордан къоркъаракъ болуб, къол аязларын бир-бирине сыйпай:

— Да мени былайда не терслигим боллукъду, эл кеси сайласа? — деб ышарады олтургъанлагъа.

— Аллахайдан, кесинги разылыгъынг болмаса, зор бла прауленнге салмазлыкъларын билеме, Анзорну да, кёресе, къайгъырыб сёлешгенин, мен да къайтара айтама, — къатышмагъыз былагъа.

Эртденинде Қасбот бла Накъушабий, элини къартын джыйыб, бургомистрге Бекирни, полициягъа тамадагъа Қыраны сайлайдыла.

Айсанат, анасына тынгысыз болуб, Анзор бла Сафарчыкълары биргесине алыб Наратлыгъа кетеди. Улоу табылмай, кёб инджилиб джетедиле къарыусуз атла джегилген, курортха озырыкъ джюк арба бла. Нажюню тирменине эннген джолчукъну башында тюшюб, Айсанат, кенгден къараб, къабырланы туурасында алгъыннгы колхоз бачхада эки тиширыуну эслейди да, джюреги къысха тебе:

— Сиз былайда чемоданны юсюне олтуруб сакълагъыз, мен бусагъат къайтырма, — деб, Анзор бла Сафарчыкълары къапакъ башында къоюб, бачха таба атылды.

Къатларына джууукълашханында да, ишлегенле башларын кёлтюрюб къарамай, топракъ къатхан къоллары бла, гардошланы абаданыракъларын бир джанына айыра турадыла. Назик Мёлекни къуба бетине джаулугъуну бир къанаты ийилиб, субай санлары да арыгъандан кючден къымылдай ингил джаякъларын тер джууа ишлейди таукелирек узалгъан уллу санлы къошкъаш Шамсиятны къатында. Айсанат, артларындан акъырын барыб, экисин эки къолу бла кесине къысыб, кёзлерине къарагъанында, анасы амалсыз ышаргъан ёксюз сабийча кёрюнеди. Шамсиятны къалын кирпичли кёзлери да, уллу къыйынлыкъ сакълагъанча, теренден тынгысыз къарабдыла.

— Нек союласыз быллай бир, бачхаларыгъыз да былайда тюл эдиле да?

— Мурдарлагъа ишлейбиз, — деб Мёлек, адам эштир да, дегенча тегерекге сескекли къарайды.

— Элге джетген къыйынлыкъланы билмейсе, Айсанатчыкъ, — деб, сау битген къоллары бла мангылай терин сюрте, Шамсият Къобанны аргъы джанында правленни межамып кёргозе, — ол юйге душманла не болгъанлы он кюн ётдю. Кесек заманга ненча тюрюл терсликни, зорлукъну сынатдыла, мындан ары да нени кёрюбюз?

Ачудан Айсанатны кёзлери мылы тартыб, тамагъы бууулгъанча болады, экисини да къолларын тутуб, — ишлер къаруугъуз къалмагъанды, келигиз биргеме, — деб, аланы тебдирир джанындан бола тургъанлай:

— Анам! — деб Сафарчыкъ, чабыб келиб, Мёлекге къысылады. Джерден чыкъгъан уу джыланча, бир жанларындан да Улакъны джашы полицай Теке чыгъады героху, къамасы бла.

— Былайда кёз ачаргъа келген болмасыз да, нек ишлемейсиз? — деб, Айсанатха кёзюн тынгысыз къарата, Мёлек бла Шамсиятха джекиреди.

— Иелерингден махтау табаргъа излей эсенг, быладан джашыракъланы Сомчукъ бла Хычып эгечлеринги джексенг а, — дейди Айсанат, Текеге сууукъ къараб.

— Оюу сауга джетмегенди, сени ким болгъанынги да билебиз, — Теке ачууланыб, къолларына орун табалмагъанча, герохуна, къамасына тие келиб, баш бармакъларын белибаууна илиндиреди.

— Мени анамы да, Шамсиятны да оюулары сенича сатлыкъгъа джетмегенди!

— Сенича болмагъанланы да джыябыз къолгъа, сени да Отар терк табдырыр орунгу, — деб, шашхынча джандырады сани кёзлерин Теке.

— Аллах бла тилейме, къоюгъуз бу хынылыкъны, бир элни адамларыбыз, бир-бирибизни ариулукъ бла айырырбыз, — Мёлек, Айсанатха къоркъгъандан, отну джукълатыргъа дыгалас этеди.

Эй, Наратлы, Наратлы, нечик хатерсиз теблейдиле сени душманла! Къарачы, Батыр бла Кямалны ёксюз къалгъан тиширууларыны абзырауларына. Бу экиси ёсдюрген ётгюр джашла Ильяс, Солтан, Хызыр, Халис, Махти—бары ёлюмлю согушха кирибдиле гитлерчилени тюб этер ююн.

«Бу сылхырны онгун къалай алайым?» — деб, оюм эте келиб, Айсанат кесин Текеге къарыууна базгъанча кёргозе:

— Сенден тамадаладан да кьоркъмам, — кюлюмсюрейди, — мен бютеу Къарачайлы оноуун джюрютгенле бла танышма, айтханымы этмезлик джокъду, — ачыуландырсанг, Теке, кесинге табсыз болур, — дегенлей, полицай, къушдан кьоркъгъан тауукъча джыйырылады да, Айсанат, тиширыулагъа бурулуб, кёз кысыб, — къобугъуз кетейик, хапарыгъызны билдирсегиз, къатыгъызгъа адам басмазча этер эдим, была сизникиле болурла, — деб кюреклерин да алады.

Мёлек бла Шамсият, Теке таба кёзлерин джетдириб, кёл-тюрюлюрге тартынганча этгенлеринде:

— Къорагъыз, сизни ким тыяды, — деб полицай, тиширыулагъа бурулуб къарамай, гардошланы бир джерге джыяр къайгъыгъа киреди.

Ётюрюгю ачылыб, хатагъа къалырына кьоркъмаса, Айсанат кюлюрге аздан къалыбды, Текени джини ургъан эчкича болгъанына.

Анзорну къатына джетгенлей, тиширыула аны бла саламлашыб, бары бир-бири ызларындан тизилиб, тар джолчукъну энишге атланадыла да, кёпюрден ётюб, тюкенин туурасына чыкъгъанлай, Шамсият бирси орамгъа атлайды, къалгъанла правленни къаты бла озаргъа керек боладыла, Батырны юйюне элтген орам бла. Правленни аллында уа, джарыла эсегиз, бузулугъуз дегенча ,тойдача джарыкъланыб сёлешгенлени кёредиле. Элни бургомистри Тауда, полицияны тамадасы Ходжа, къарнашы Отар, талай полицай бары Гитлерин суратына табыныучула, келгенлени эслегенлей, сууукъ къан аладыла.

— Батырны бийчеси, гардошланы кимге ташлагъанса? Нек кетгенсе ишден? — ауазы темир таууш эте, саргъылдым кызыл кёзлерин назик Мёлекге чапчады быдырлы Ходжа.

— Тоба, бу он кюнден бери, ишге танг аласы бла барыб, ашхамгъа дерн, белибизни тюзетмей ишлегенбиз, энди къарыуум тауусулуб келеме, — дейди Мёлек, арыгъан тюрсюнюн правленчилеге айландырыб.

Айсанат ачыудан атылыргъа джетибди, Анзор андан да аманнга кетибди.

— Фурерни (фюрер дегенлигини) сыйлы аскерчилерине гардош къазгъанынги учузлукъгъа тергей болурса. Гурт тауукъча, тегерегинге юйдегинги джыйыб кёбге баралсанг кёрюрбюз, — деб, кысха бойнуу томрау бармакълары бла къашыйды Ходжа.

Анзор, сауут къан алыб, санлары тентирей, правленни хунасына джууукълашады:

— Сен не затса, ананг тенгли тиширыугъа былай сёлеш-

ген?! Аллаһынҗ джокъмуду, муну бу къарамын кёре тургъанлай, джекирирге?!

— Сен а не айланаса? Хызыр бла Ильясны орунларын тол тургъаилыгъынҗ болур, ала да, итлеца, бирер джерде гимикгендиле, ажымсыз, сени оноуунгу мен этейим, — деб, героҳуна узала башлагъанлай, Тауда:

— Тохта муну апасы бизденди, аны хатерин кёрмесек джарамаз, — дейди да, джаннган отну джукълатады, Сафарчыкъ да къолуна алгъан ташын джерге атады.

Душман джыйынны юсюне учаргъа аздан къалыб тургъан Айсанат, сол къолуна чемоданны алыб, онг къолу бла апасыны билегинден тутуб—бары бирден айырыладыла алайдан. Анзорну кёлю басылалмай, — «къутургъан итле, кийик джануарла», — дегенлей келеди джолну джол узуну.

Экинчи кюнюнде Батырны юйюнде тинтиуюл этерге эки полицай иёгерн бла Ислам афендинн мизбурун джашы келеди. Джастыкъ, тёшек, кюбюр, кюбюрчек, чемодан, шкаф къалдырмай, къаманы бурну бла чучхуйду, юйю башын тюбюне айландыргъанча, халек къатышдырады да, айыб салырча зат табмагъанларында, нек этгенлерин айтмай, терт кюйюзню алыб кетедиле.

Ингирге келген хапар нени да унутурады. Ажымсыз билген адам айтыудан, шахарда, элде да адамланы къауум-къауум этиб, сюзюб, гитлерчилеге келишмегенлени ёлтюрлюклерини тизгинлерине джазгъандыла. Наратлыда ол къагъытха кимден да алда Батыр джазылгъанды. Ежевчылыкъны джылында, джангылычлыкъ бла тутулуб, джаншудан къорагъан Батырны джангыдан ёлтюрмезлери хакъды, юйдегисни къурутургъа болур умутлары.

Югюнлюкде Мёлек бла къызларын уллу зарауатлыкъдан сакъларгъан—кюелери Джанболатны къаранчхасыды. Аны партизана бла, совет тахсачыла бла бардыргъан уллу ишин фашистле билмей, госпитальгъа тамадалыкъда къалдырыб, ол да таймаздан немча аскерлени тамадаларына тюбей, алагъа арну бетден кёрюнгенди. Элли джангы оноучулары, бу затны билиб, Джанболатдан тартынмай къалмайдыла.

Салима, апасын кёрюрге Наратлыгъа келгенлей, кюйюзлени къоратылгъанларын билиб, экинчи кюнюнде эгечи Нафиса бла правлениге барады. Эгечле эшикден киргенлей, старшина аланы эслемегенча этиб, столда къагъытлагъа бёлюнгенча, кёзюп-къашын туюб, таш макъача кёрюнеди. Окъуй билмеген героҳлу, къамалы бургомистрин сырты айланиган къабыргъада гитчерек сураддан чычханча къараб тургъан Гитлерин кёргенлей, Нафисагъа кюлкю къабынады. Ол Салимагъа чынасын

джетдиргенлей, ол да халларын билдирмез дыгаласха киреди да:

— Бизге тынгыларча боламысыз, Тауда? — деб, кюлюмсюрей сорады.

— Не айланасыз? Неге кюлесиз? — деб, Тауда кёзлерин эгечлеге тик кьаратады да, «биз билалмагъанлыкъгъа, быланы джарыкъландыргъан Джанболатны немчаладан табхан сыйыды», деб кёлюне келеди.

— Полицияла алыб кетген кюйюзлерибизни ызына табырыгъыз деб келгенбиз, — Салима старшинагъа сансыз кьараб сёлешеди.

— Менми алгъанма, алгъанладан даулагъыз!

— Биз аланы излери к тюлбюз, болушургъа унамай эсенг, кетейик, немча комендант табыртыр, — деб, Джанболат юретгенча, батыр сёлешиб, старшинаны орнундан сескекли кёлтюрюлгенин да эслемегенча этиб, кетедиле эгечле правленден. Орамгъа чыкыгъанлай, блягъы фюрерни суратын да, аны алында кесин кёбдюрюб олтургъан Тауданы да джангыдан сагъышыб, харх боладыла, джарыкълануулары тохтамай джыйыладыла юйге.

Айсанат, эгечлерини кюле келгенлерин кёрюб, «джукъланпыкъ отну ахыр джилтинлери джылтырагъанча болмагъай эди джашауубуз» деб кёлюне келтиреди.

Арадан сагъат ётгюнчю, Улакъны Текеси кюйюзле джюкленнген кёк эшекни арбазгъа бурады да, келтиргенин босагъада ташлаб, ауузундан сёз чыгъармай, джюксюз эшекни аллына сюрюб кетеди.

Бусагъатда алтында толу кюбюр сюелсе да алларына, Батырны юйдегисини кёлю кёлтюрюллюк тюлдю. Нафиса бла Салиманы правленнге баруулары да затларын ызына алыргъа ашыкыгъанлыкъдан болмагъанды. Джанболатдан кёл табханлары бла, джангы оноучулары кьаллай кьабха киргенлерин кёрюр акъылда, джашлыкъ кьондургъан чёрчекликден болгъанды.

Айсанат, Мёлекни аяулу эте, ол тышында олтургъан кёзюуде, кёлюн эгечлери бла Анзоргъа билдиреди:

— Хаман да бизге джол ачылыб бармаз, атамы къара кьагъытха тюшгени бизге уллу кьоркьууду, бусагъатда Джанболатха таянабыз, тамбласында аны марарыкъла да табылырла, къайсы болса да, аланы тегереклеринде айланганланы бири юйюрюбюзню хапарын гитлерчилеге ангылатса, бизден озуб, Джанболатха да тиер таякъ. Барыгъыздан да уллу кьоркьуу манга джетерин билеме. Биз Нарт ёлге къайтмай боллукъ тюлбюз, анда халгъа кере этерме башыма оноу. Анзоргъа да анасыны кьолунда хата болмазына ышанама, сабийле да анда кечширле. Сали-

ма, сен да, Джанболат бла акыллашыб, немчала юсюбюзден кетгинчи, анам бла Нафисаны биргелерине Наратлыда турсанг иги эди.

— Кесибиз да ол оноуну этиббиз, аллыбызда ыйыкъда хаб-джюкню бери джыярыкъбыз, Наур да Арсенчикге тартыбды, — дейди Салима.

— Хызыр бла Ильясха къайгыра, анам аманга джетгенди, анга кёл табдыра турусуз, — деб, Айсанат Анзоргъа кёз джетдиреди да, аны къарамын къолайсыз кёрюб, — неди сени саггышынг — деб, андан джууаб сакълайды.

— Да не боллукъду болуб, элде болумну табсыз кёрюб, мамашаны да, Салима бла Нафисаны инджитмеге эдиле деб, бу-ду саггышым.

— Қъоркъма, Анзор, кесинг аякъ тирерге кюреш, Айсанат да къоркъуусуз къалгъа эди ансы, бизге ким не этерикди?—деб Нафиса акъыллы кёзлерин Анзор бла Айсанатха ышартады да, экиси да кёл табханча боладыла.

Наратлыны уа къой да къой, Ходжаны эгечи Джелкъыз ачыкъдан тагъылыб айланады «тилсизлеге». Улакъны кызы Анисат да, алты джанны анасы, асыры къанатланнгандан, дунияны аманын айтады Совет власта. Аны атасы Улакъ, Таугерийни къарнашы болгъанлыкъгъа, ёмюрю джокълукъдан чыкъмагъанды, юйдегиси, кеси да Таугерийлагъа джалынчакъ болуб, ала чаб деген джерге чабыб турадыла. Энди, Таугерийни юйдегиси бютеулей фашистлеге къуллукъ этиб башлагъанлы, гырнау кишдикге ушаш Текени да полицай этгендиле да, аны эгечлери Анисат, Сомчукъ, Хычин омакъланадыла, Таугерийни кюеуюн—Солтан афединни да кёкге джетдириб сёлешедиле. Аны уа Айсанат кёрген къабда кёрселе, не айтырыкъ эдиле экен? Нарт элге бара, сахар базарны башындан къарагъан эдиле алгъын Айсанат бла Анзор. Базардан чыгыб келген тюрюлю адамны кёргенлей, ийнанмагъанча болуб, иги сымарлаб къарагъанларында, Солтан афединни таныгъандыла. Базарда алгъан тауукъларыны аякъларындан байлаб, джерге джете тизиу этиб, бойнундан салындырыб, эки къолунда да эки челек гаккысы, джюклю къадырча, къапакъны ёрге келгенди, биргесиндеги Забитхан да челек айранны кёлтюрюб. Аланы тер басыб айланыулары дже-тиб келген гитлерчилеге хазырлагъан харчевняларындан аслам файда табар дыгаласда болгъанды. Аллай маймул къабха да киреди Солтан афедин байлыкъгъа кызыса.

Къачны къолан чапракъла тёшеген заманы джетгенди. Қъартайгъан джанланы тюклери джукъара баргъанча, терекле-ни чапракълары тюше, бутакълары ачыла барадыла. Эсни та-

бигъатдан айыргъан къоркъуула болмасала, кыышда, джайда да кёгере тургъан нарат, нызы чегетле бла толкъунлары агъара, угулуб, баргъан Къобан да ашхы муратланы къондурурчадыла. Алай а, не келсин, бусагъатда табигъат къара кийген аначады. Къобанны сууу да аналаны, балаланы, эгечлени джыламукъларыча кёрюнеди.

Айсанатны юйдегиси бла Нарт элге къайтханын кёбле онгсунадыла. Артыкъсыз да бу затны ушатханла Дюгер, Биба, дагъыда алача тышына кеталмай къалгъан активчиледиле. Ачлыкъдан инджилгенча къыйналадыла дуниядан хапарсыз тургъанларына элни аллында бола келген адамлары. Къралда халны билирге, элде немчаланы таша оноуларын ачаргъа да Айсанатха уллу себеб болгъан—Бекирни хоншулугъуду. Анзорну атасы Салимгерийни къангабаш юйюнде төрт отоуу барды. Кыбыла джанында экиде Устахан, Нюркъыз, Бекир джашайдыла, шималгъа айланган эки отоуда да Анзорну юйдегиси турады. Эки джанындан да юйню артында терек бачхагъа да, орамгъа да чыгъаргъа эшиклери барды. Кыбыла джанына кирликле араларында сенчачыкъны юсю бла джюрюйдюле; Анзор бла Айсанатха былайтын атлагъан джокъду. Кеслери Устаханны кёре чыкъсала чыгъадыла кысхасы бла ансы, былагъа джюрюгенле юйню тебен джанындан киредиле, кеслери да былагъа келиучюле гитлерчилени кёрюб болмагъанладыла, келиулериде, кёзге тюртюлмезча, ташатынды.

Айсанат а, къайын анасын джокълай, уллу юйге баргъаны сайын, алайда сёлешинген сёзден сезгенин билдире, анда табылгъан совет газетлени да окъуй, къатына басханланы хапарлы этеди. Алагъа айтылгъан да, къараб къарагъынчы саулай элге джайылады.

Анзор, саулугъу къолайсыздан болур, Бекирни ишин, сёзюн да сан этмейди. Айсанатха келиучюлеге илешген кёзден къараса да, «быланы юслери бла Айсанат хатагъа къалмагъа эди», деб къоркъады.

Бекирни уа хапары джокъду юйню тебен отоуларында кимле кёрюнгенлеринден. Былайда айтылгъаны бла, партизанлагъа джегиб ала кеслерин ёлюмден сакълар мадар этгенлери да болгъанды. Хапар излеуден сора да, кеслерини башха инджиулерин да тегедиле былайда таша джюрюгенле.

Анзор бла Айсанат, сабийлени орунларына джарашдырыб, кеслери печни къатында олтуруб тургъанлай, эшикни кыйыры ачылыб, чырпа бёркню тюбюнден эки сесекки кёз кёрюнеди да, юйде башха адам болмагъанын библиб, Къахас улу Хаджи-Исса тюшеди босагъадан. Хаджи-Исса аскерден келгени бла, ызына джол табылмай, Анзорча къалыбды элде. Энди му-

ну коммунистлигин билген полицайла ёлюмге буюрулгъанланы тизгинине кийиргендиле. Ууакъ юйдегиле киши, тынчлыкъ табмай, кесине оноу излеб келгенди Айсанатха. Суугъа кёмюле тебреген—чебге къадалгъанчады кеси къайгыдан толуб тургъан тиширыудан себеб излеую. Эшта, бу тиширыуну билиб келди болур Хаджи-Исса. Кесини ауур сагъышларын, сакълагъан къоркъууларын тышына билдирмеучю Айсанат, къатына келгенге «къоркъма» деб, кёл табдырмай къоймайды не къыйын халда да. Бусагъатда уллу санлы огъурлу кишини хапарына джан аурутуб тынгылайды. Оюм эте туруб, тышындан адам эштмезча, ауазын чёкдюрюб айтады Хаджи-Иссагъа:

— Мен бир заманда да джалгъан документ джарашдырмагъанма, бу ишни баджарыргъа базмасам да, кёрейим, сен партиядан чыгъарылгъанча документ хазырларча бола эсем. Адамланы сагъайтмаз ючюн, кесинг бери басмай, Минатны юсю бла билирсе хапар, — деб, аскерчи документлерин алыб, ашырады.

Эки кечени башын кёлтюрмей кюрешеди Айсанат Хаджи-Иссаны ёлюмден къутхарыр дыгаласда, джазарын талай джолда джазыб кёрюб, ахыры былайда тохтайды:

«Шагъатлыкъ

Солдат Къасах улу Хаджи-Исса урушха кирген аскерде эски адетни джюрюте, намаз къылыуну тохтатмагъаны ючюн, аскер бёлекни коммунистлерини джыйылыуунда аны партиядан чыгъаргъандыла.

Ол затны бегите бериледи бу шагъатлыкъ.

Аскер бёлекни командир
Аскер бёлекни комиссары».

Хаджи-Иссаны кертти документлериндеча этилселе штамп бла мухур, иш онгуна барлыкъды, алай болмаса, душман сынасын халал таулугъа джетер кюнню, бирси кюн ашырыллыкъды дуниядан къорар джерине.

Ючюнчю кечесинде, ватман къагъытны алыб, Анзор да олтурады Айсанатны туурасында мухурну къаралдысын салыр муратда. Готовальня да, къалын мерекеб да бардыла. Ушагъыулу тегерек сызгъанлыкъгъа аны тегереги бла баргъан харифлени, чюйресине айландырыб, джаза билирге керекди, къагъытха къабланса, тюзю тюшерча.

Кече узуну кюрешиб, штампны да, мухурну да ушашдырадыла. Ишек этиб, тинтиб къарар окъуулу адам болмаса, эсириб айланган билимсиз полицайла ийнанырча этгендиле.

Чанчакълагъан къагъытларын да кюйдюрюб, Анзор бла Айсанат, асыры джукъу басхандан, танг аласында, орунну ты-

шы бла таяныб джукълайдыла. Эртденбла, азанчыны ауазы эшитилгенлей, Сафарчыкъ, къымсыз къобуб, уллу юде аммасына киреди да, анда ауузланыб, орамгъа чыкъгъанлай, Минат чакъырады. Атасы бла апасыны джукъугъа кириб тургъанларын билдиргенинде, алагъа атланыргъа тебреген тиширыу кесин тыяды.

Хаджи-Исса, олтуруб чыдаалмай, юде ары-бери атлай, бармакларын белибауна илиндириб, ичи от джана, ачы затланы кёзюне кёргюзе ашхамгъа джетеди да, адам кымылдагъан кёрмей, Минат бла Анзорлагъа барады.

Экисин да олтуртуб, Айсанат, къатларына кысылыб, акъырын айтады:

— Анзор бла мен джарашдырыргъа кюрешгенбиз, алай а, ангылагъан адамны къолуна тюшюб, къайгъы болмасын, бу бек къоркъуулу ишди, джалгъанлыгъы ачылса, ким этгенин айтдырыр ючюн, санга джетдирмеген кыйынлыкълары къаллыкъ тюлдю. Энди ачыкъдан айт кёлюнгю, Хаджи-Исса, билдирмей чыдаалырмыса, бизни билдирмей къоярмыса, ала санга зарауатлыкъ джетдириб башласала?

Бети акъ учхуп, кёзлери да урудан къарагъанча болуб тургъан Хаджи-Исса, эринлери, сакъалы къалтырай, кёзлери да мылы тартыб, Айсанат бла Анзоргъа аралыб айтады:

— Алай, алайсыз да, джашаудан тюнгюлюб тургъан бир джанма, сора манга игилик излеген адамланы къалай сатарма? Ант этеме аузумдан сёз чыгъармазгъа, алайгъа джетгеним болса. Къайда, бир кёргюзюгюз къагъытны, — деб, аны бла шагърей болгъанлай, солуу табханча къарай, мупу кертиден башхалыгъы барды деб киши айталлыкъ тюлдю. Къырагъа берликме, аны уа ненча дырхам тартханын биле болурсуз, — деб, гузаба къобады, къагъытны бюклеб джанына сала, — излеб табалгъаным буду деб элтейим, — Анзор бла Айсанатха кемсиз разылыгъын билдирирге тили джетмегенча къарай туруб, — сизни бу адамлыгъыгъызны ёмюрюмде унутмам, — деб къолларын къаты кысыб, бачха бла чыгыб кетеди.

Хаджи-Исса, эртденбла эртде туруб, таукел атлай барыб, аракъдан кефленнген полицейланы орталарында дорданын чыгъарыб сюелген Къыраны эслейди.

Ол да Хаджи-Иссагъа тик къараб:

— Ма ёлюмден къоркъмагъан коммунист деб быллайгъа айтадыла, сизни кыйнамай, келиб къалыуун кёре болурсуз, — деб, къолларын автоматны, герохну, къаманы юслеринде ойнатады.

— Муну бла шагърей болсанг, манга коммунист демезсе, — деб, Хаджи-Исса къагъытын узатханлай, Къыра, кёзюн тик къа-

ратыб, кѡагъытны алады да, башын тюбюне айландыра келиб, тюзетеди. Эджиклеб окъургъа умут этгенликге, болалмай, озуб баргъан Къарчагъа окъутады, магъанасын да ол айтхан бла ангылаб:

— Аллындан огъуна табдырсанг а муну, — деб, даулайды Хаджи-Иссадан.

— Сабийле аджашдырыб, кючден табханме гёзенде.

Къыра, кенг галифе шалбарыны хурджунундан бир саргъылдым кѡагъытны чыгъарыб, ёлюмге буюрулгъанланы орталарын да Хаджи-Иссаны тукъумун табдырыб, юсю бла къалын къара сыз тартыб бузады да, къатында полицейгъа узатады, — муну писаргъа бер да, джангыдан джаздыр, тамбла эртденбла шахарны тюрмесине ашырлыкъбыз барын, — андан Хаджи-Иссагъа бурулады, — сен а, ахырсадан къайтхан мубарбек, тамбла ингирге учаны къур, быллай иште магаричсиз болмайды, — кёзюне хыйла къарайды, — харам болуб тура эдинг, энди халал болдунг, аллахсызладан артынгы айыргъанынг таб болду, бизге насыбха келген немчаланы кереклерине джараргъа кюреш, — деб, гитлерчиледе уллу сыйы болгъанча сёлеше, правлен таба кетеди, билиб этди эсе да, билмей къайтарды эсе да, Хаджи-Иссаны «документин» кесине тутдуруб.

Аладан айырылгъаны бла, кёлю кёлтюрюлюб джетеди юйдегисине Хаджи-Исса, алай а аджалгъа ашырыллыкъла кёзюне кёрюнюб, тюрсюнюне къара булут чабады.

Отуз ючюнчю башы

1942 джылны ноябрь айы душманнга уллу къоркъуу кийиргенча кёрюнеди. Адам саны юч джюз мингден аслам болгъан кючлю сауутлу аскери Сталинградны кѡаушагыргъа джибергенин Гитлер, асыры уллу кёллюлюкден, совет адамланы къарыуларын билмегенликден этди шойду. Биринчи отну кеслерине бургъан джаяу курсант полкла огъуна танытхандыла Сталинградны хорланмазын. Алай а, бийлик излеген фашизм, джаралы джанууарча, кесин тыялмайды, Тау артына да бошланыргъа излейди. Къалайгъа басса да, кириш къаягъа тирелгенча, совет халкъны бириккен кючюне тюртюледи. Кеси ачхан урушда къырылгъан гитлерчилени дертлерин эллиледен, шахарчыладан къайтарыргъа излеб, тюз адамланы марау, тутуу, бош сылтаула бла ёлтюрюу кызыугъа кирибди.

Айсанат да ангылагъанды Нарт элде мычымазгъа керек болгъанын.

Бюгюн Анзор школдан берлакъда, санларын ийлей, ары берн бара тургъанлай, кызтеке Эза, анга къагъыб, къатындагъына айтады:

— Ма, кѳресе, баргъанны. Қъарачайны баш пашеуеклерини бирн къайын атасы эди, юй бийчеси да атасычады. Анычаланы турмелик этиб кѳротадыла, ол а, къайынларындан джакълыкъ табыб, пырх-чырх этиб турады.

Анзор Эза таба атлаб, аны джумдургъу бла сойландырыб, ачудан къара кѳсеу болуб къайтады юйге, бир кесекни сѳлешалмай туруб, Айсанат къадалгъанында, хапарны къысхасы бла айтады.

«Наратлыгъа барама да, анда да атамы юйдегиси бирден къыстырылыбды, душманланы сагъайтыргъа боллукъма, мында да кишиге ышанырча тюлме, Анзор да мени отумда джанаргъа боллукъду», деб Айсанат этерин билалмай турады да, Сафарчыкъ джукъугъа кетгенлей, Анзор бла акъыллашады.

— Анзор, заманны хынылыгъын кѳресе, санга къатылмасала да, мени къоймазларын билеме. Былайда сеникилени ышыкъларында бюгюнге дери кѳркѳуусуз турдум, энди, уллу кѳллюлюк этмей, джолуму башхартсам нги болур, деб келеди кѳлюме.

— Не болсакъ да, бирге болурбуз, къой керексиз къайгъыны.

— Огъай, мен керекли къайгъыны джюриютеме, бу сагъышланы аллындан этгенлей турама. Бек анасы джыламаз, тюз къарачай тиширыуча кийинейим да, кѳрген танымазча болуб, Джаланджюкде Даулет бла Дусягъа барыб бир кесекни турайым, сабийле бла санга къарар адамла бардыла.

— Сени кѳзюнге къарагъан биллики алдаулукъ этгеннинги.

— Мен кѳзлеримн джандырыбмы айланныкъма? Қѳркѳма, бир зат да болмаз, соргъаннга, Нарсанагъа кетгенди дерсе, — деб эшикинн, терезени бегитиб, башдан аякъ таулу кийимле киеди. Қъалып чачын ич джаулукъ бла джабыб, эки къашыны арасына джетген джерде чохун къаты тартдырады, узун дженгли гетен къытай кѳлекни тышы бла къысха дженгли кѳрпе габрайчыкъны, аны юсю бла кенг этекли кѳк къауракъ чепкенни кийиб, эзиюн, бууунларын тѳгерек къара тѳймечикле бла этеди, белине мор кашемир белликинн байлайды, аякъларына джюн чындайларыны тышы бла сахтиян оюулу деменгили уюкъланы кийиб, джангы галошлагъа кеблейди, ич джаулугъуну юсю бла мор кашемир джаулукъну байлайды, аны тышындан да палтон джаулукъну атады, чепкенини къатламасындан кѳрюнмеген хурджунуна гитче къаламчыкъ бла джазмыш китабчыкъны Сафарчыкъ бла анасыны суратлары бла джашырады,

къайдан табхан эсе да, ташатын келнучюлсге айтыб келтирген болур, он немча марканы да, тоймесин тешиб, ёшюнюнде асырайды, эки нартюх гютдю бла бышлакъ бурхуну, къанджал кружкачыкъны кёк хызенчикге джыяды. Аны да къолуна алыб, юйню тубюнде ары-бери атлаб тебрегенинде, кёлю такырланыб тургъан Анзор сейирсинеди, Айсанатны башха къабха киргенине, бу кийимле бла да бир тюрлю айбатлыкъ табханча кёрюнеди. Айсанат, Анзоргъа бурулуб, тилини учун къаратханлай, ол да джарыгъанча болады.

— Қюлларынгы кёрген, сормагъанлай билликди сени ким болгъанынгы, — дейди Анзор, аны джолгъа хазырланганын ангылаб, мискин къап алыб.

Джумушакъ, ийнакълы болса да Айсанат, Анзорну джюрегин къыйнамазча атларгъа кюрешсе да, керти ишге джетген заманда ол Анзордан таукелди, тириди. Аны алайлыгъын кёре, кесин артха тарта тургъан болур Анзор, не эсе да, баш неси бла тургъанлай, андан къанат табмай, юйню кереклисине да, юйдегини инджиюне да кеси къайгыргъанлай тургъанды. Анзор, башха эркишилеча, кеси башы бла оюм этиб, бир зат бла себеб болмагъанды юйге, айлыкъ джалын келтириб бергенден арысында, отунну, сууну, башха керекни къайгысын бир заманда да этмегенди. Тишируу джумушну да, эркиши толтурлукъну да кеси тындырыб, аны тышында да Анзордан эсе абадан къуллукълада ишлеген Айсанат таукел да, тири да болмай къаламеди?

Айсанат кийиннгени бла, палтон джаулугъун юсюнден атыб, Сафарчыкъгъа къысылыб таянады. Қичи баласы кёбюсюне аммасы Устахан блады.

— Сенсиз кечиналлыкъ тюлме, ахырда да барыбыз бирден кетермек?

— Айхай бу «шохлаарыбыз» атабызны къарнашлары тюлдюле ансы, таб эди бирге къорасакъ. Қюй, Анзор, хынчхынчылыкъны, бир кесек тёзер амалтын мени талатырыкъса.

Танг аласы бола, Айсанат Сафарчыкъны мангылайчыгъын ба этиб, Анзорну кёкюрегине чохлу башын тиреб бир кесек турады да, андан айырыла айтады:

— Ызымдан къарайма деб, билдириб къойма, джаяу джолоучу да, машина бла джюрюген да бусагъатда тиширулада кёбдо, мен да табыча этерме, амал табханлай, хапарымы билдирирге. Сафарчыкъ инджилмезча эт, джыламугъунгу да сюрт, — деб ышарады. Терезе джабыулан артларындан марай туруб, адам къымылдагъан кёрмегенинде, тышына чыгъады, тири атлай барыб, тюкенни джаны бла эпинген джолгъа джетгенлей, нёгерлери бла Қыра кёрюнеди. Узунэтек таулу тишируу-

ну неси да бирча джарашуу болганын, кесини да бир джанына тартыныракъ атлаганын эслеб, Адемей Хаджини Акъбийчесине ушатыб, кюнашхы бериб озадыла.

Ах, къалай акъыл иш этгенди Айсанат бу кийимлени къураганын! «Джунчуу джылда былай деменгили кийиниб джюрюген, ким эсе да бу дунягъа базгъан, эртденги къаумдан-ды» деб, кёблени тартынырларына не сёз.

— Келигиз, былайда олтуругъуз, — деб джол джанында сослан ташны кёргюзе, Айсанатдан узакъ тамада эки тиши-рыу, кёлтюрюлюб, анга орун теджейдиле, башыны чырмалуу-ундан кеслеринден тамадача кёрюб.

Айсанат, ауазын тюрлендириб сынамагъаны амалтын, джукъ айтмай, къол къаблы къолу бла «олтуругъуз» дегенча, къол аязын энишге силке кёргюзеди, кеси да адам сёз бла тынгысыз этмезча, арлагъыракъ атлаб, тиширыулагъа къабыргъасын бурб олтурады.

Учу, къыйыры болмагъанча, къадар немча машина озады ёрге, энишге, былайдагы тиширыулагъа, къартлагъа, сакъат-лагъа тохтар ышан этмей.

Сагъат оннга джууукълаша, къапакъдан эниб, Къобанны джагъасына талай джашчыкъ озады. Айсанат, кёзю бла кёргюнчю джюреги бла сезеди аланы араларында Сафарчыкны болганын. Джагъагъа атлар джерде ол пёгерлеринден артха къалыб, олтургъан тиширыуланы смарлаб къарайды. Айсанат джаулугъуну тюбюнден ачыкъ кёреди Сафарчыкны анасын джокълаб къарагъанын. Алай а, олтургъанланы бири да ушайды аны анасына. Джолну эки джанына да кёз джетдириб, анасын табмагъанында, ичинден ахсыныб, тенглерине атылады да, ол да, алача, хурджунчукларында патрон гильзаланы, ашыкъланы чыгъарыб, ашыкъ ойнаргъа джарашады.

Айсанат, джашчыгъыны туурасындан къараб, эзиле тургъанлай, мазаллы къара машина тохтайды да, экеулен тюшедиле автоматлары бла.

— Микоянга барлыкъ, сёлешмей барлыкъды, хар адамдан бирер тюмен, неда бир немча маркады кереклиси джол хакъгъа, былайда тёлегиз, кесигиз да шахаргъа ётген джерде, кёпюр къулагъында тюшериксиз, — дейди хыныкёз къарачайлы, немчалагъа сатылгъаны кийиминден, сауутундан, аууз тылпыу-ундан биллине.

Адамла бары къызыл тюменликлени узатадыла, Айсанат да бир немча маркапы береди.

Темир басхыч бла ичине киргенлеринде, анда да бир автоматлы. Уллу машина болгъанлыкъгъа, ичин къара брезент бла эки бёлюб, кимлени эсе да, аллына башхаланы олтуртуб, къал-

гъан кесегине бу къадар джолоучуну сыйындырыб, автоматчыла да ёрлеб, машина ёзенин энгишге угулады...

Айсанат, машинадан тюшгенлей, шахарны къыйырына дже-тиб, тау этеги бла барыб, больницаны арбазында джашагъан кюею Джанболат бла эгечи Салимагъа тюбейди. Ильясны джашауу Сталинградны къоруулауда юзюлгенин аладан би-либ, арт отоуларында джылау ачады, къб мычыргъа амалы болмагъанын эскериб, кесин ашыртмай, терк кетеди тышына.

— Сен а не айланаса? Хызыр бла Ильясны орунларын тол-гъыз? Аламат къарнашыны джылауун эркин этерге нек къой-майсыз?

Айсанат ийнаныб къалалмагъанча да болады тегерекни джарытхан сейирлик Ильясны дуниядан къорагъанына, алай а бушуу сыйыты мыйысындан алыбды, энди Хызыргъа этген къоркъууу да уллугъа кетеди.

«О, илячин къарнашларым, нелеге джетген болурсуз, узакъ джерледе отха кириб?» — дей, кёзлери джилтин эте, къапакъдан энигенлей, уллу орамны аргъы джанында кесн таныгъан къарт чуутлуну эслейди. Ол миллетден болгъаны билине турурча, дженгинде чуут тамгъасы бла, хунагъа къысыла барыб, ко-лонкадан суу ала башлагъанлай, немча мотоциклни тауушун эштеди да, сескеклениб, челегин алыб, юйю таша джанына бугъунады. Айсанат, адамланы сагъайтмаз ючюн, танымагъан-ча озады къартны къаты бла.

«Шахарым, Ильясны музыкасына бёлениб, къууанч эте джа-шагъан тау шахарым, къалай такъыр кёрюнесе зорчуланы къол-ларына тюшгенли! Хар затынг сууукъ, киши, орамларынг тар, юйлеринг къууатсыз болуб къалдыла да» деб, киши шахардан къачханча, ашыгъыш къорайды мындан Айсанат.

Улоу табарына ышанмаса да, келалгъанын келиб, Джалан-джюкге айланынган джолну къыйырында солууун алгъынчы, орус тиширыуладан толу бричка къатында тохтайды да, аны олтуртуб, станисеге кетеди.

— Кюпсе тиширыуну кёре болурсуз, — дейди орусча, сы-рылгъан мамукъ габрайлыланы бири, кёзю-башы бла Айса-натны кёргюзюб, — чепкени да джетиширикди барыбызгъа те-бен джанлыкъгъа.

— Тёбен джан къалай да болгъа эди, тёппем джылыннга эди ансы, башыма муну төртден бири да боллукъ эди, — деб, джашилкёз къыз джаулукъту мюйюшюн тартаракъ этгенлей, Ай-санат, анга бурулуб, айыб этген кёзден къарайды. Қыз аны кёз къарамын кёлтюралмай, джунчуб, башын бир джанына эте-ди, — ох муну бу кёзлери адамны алындырлыкъдыла!

Быланы кёргенлей ангылагъанды Айсанат къазауатны бо-

ранында джунчуб айланганларын. Баш иелери урушда, кеслери да экишер-ючюшер кьагъанакъ сабийлерни бла къалыб, неге джетинширге билмей, абзыраб тургъанлай, гитлерчиле киргенлеринде, джутлукълары барын джунчутады, тауукъ, сют, каккы, бузоу аладан кълмайдыла, тёрт джашын тинитиб, табханларын соруусуз алыб кетедиле. Андан озуб, адамланы хакъсыз джегедиле. Арбада баргъан зыккыл къазакъ тишируулану кёбюсю сабийлерин хоншу аммалагъа аманат этиб, Джёгетей аягъында немча аскерни гардошун джангыдан арулаб, кеслерине хайырлары болмай, кюлде бишген гардошланы тымсыз къаба барадыла.

Айсанат, хызенчигинден бышлакъ бурху бла нартюх гютдюню чыгъарыб, тишируулагъа да, арбачыгъа да тигим этиб, кългъан кесегин кесин къабады. Хар бирине бирер къабын джетсе да, алашы разылыкълары, сюйюнсюнюб джарыкъ къаргъанларындан танылады. Бары бирден «спасибо» дейдиле.

Арадан сууукълукъ къораб, тишируулану бири, гурносбурун саплы къатын, мангылайыны башы бла кълын балбет чачыны эки джапына ару таралгъаны мутхуз джаулугъуну кыйыры бла кёрюне, Айсанатны имбашына дуппуш кълун салыб сорады:

— Орусча билемисе?

— Мала, мала.

— Баш нег урушдамыды?

Айсанатны джюрегини джизги тиегине къатылгъанча болады, джууаб бериб къоялмай, мычыйды. Бюгюн Анзорну саулугъу болуб, ол да, миллионлача, туугъан джуртун къоруулай, урушлада айланса, Айсанатны кёлю башха тюрю боллукъ эди, ол да сыйлы борчун толтурады деб, кёл басарыкъ эди, соруугъа да, тартыпмай джууаб берлик эди.

Муну муруккулугъун орусча билмегеннинден кёрюб бнягъы къатын, бармакълары бла мыйыкъларын бургъанча кёргозюб, — Муж на фронте? — дейди.

Айсанат да, башын кёлтюргеңлей энишге силкиб, алайды деб бегитгенча этеди.

Къарангы бола, Къарданик станисеге кире тебреген джерде, кенг джолну бир джапында, фонарны джарыгъында джылтырай тургъан машинадан тишируулану, эркиншлени джарыкъланыб кюлген тауушлары чыгъады. Аланы орталарында Джелкыыз да болгъанын эсирген ауазындан биллиб къояды Айсанат.

— Узеф, их либези, — деб, кыйсын эсе да эркелетиб сё-

лешгени ачык эштиледі. Джелкыз, кесине керекли талай сёз-
ню азбар этгенден озуб, немча тилли бек да билір эди.

Батырдыла, уятысыздыла фашистлеге тартханланы тиширыу-
лары да.

Къарангыда кесин танытмай баргъанына ийнанмагъанча бо-
ла, Джаланджукню къыйырына джетгенинде, хазырлаб тур-
гъан маркасын арбачыгъа узата, — спасибо, — дейди. Ол да:
— керек тюлдю, кесингде къой, — деб, алыргъа унамагъан-
лыкъ этсе да, ачханы кёзю сокъур азгъын къазакъны габрай
хурджуна быстырыб, Айсанат джолдан бир джанына буру-
лады да, къарангыда къайры баргъанын адам кёрмезча бола-
ды. «Энди кесими итлеге талатмай джеталсам» деб, аз туракъ-
лайды. Эки атлам этгенлей, къанга бурууну ичинден ит чабхан
таууш чыгъады да, орамны эки джаны бла къаранчлары аз та-
нылгъан юйлени арбазлары самыр юрген тауушдан толадыла.
Насыбха, сынджырдан бошланыб чабхан парий джокъду. Та-
лай буз ташны да кёкюрегине кысыб, алаша саламбаш юй-
чукге джетеди да, узунуна баргъан чирик олтургъучу къый-
ырына чёгеди. Ит орунчукдан башын бери чыгъарыб, маске-
чик къурмач чартлагъанча чартлаб башлагъанлай, Дусяны
ауазы чыгъады:

— Кимсе?

— Менме, Дуся!

— Айсанатчык! — деб, къууанч таууш этиб, калиткачыкны
ачыб, аны къучакъларгъа джабышханлай, Айсанат шыбырдай-
ды:

— Дусячыгъым, джаным, мени атымы айтыб сёлешме, Дау-
летни эгечлерини бириди де да къой, Даулет а юйдемиди?

— Юйдеди, — деб, Айсанатны, кесине кыса, джыяды юйге.

Даулет бла Дуся, Айсанатны таулу кийимле бла кёрюб, кю-
люб, жарыкъланыб, бирден къучакълаб ийнакълайдыла.

Айсанатны хапарына тынгылаб, не муратда келгенин бил-
генинде, Даулет айтады:

— Кийимлеринг билинмезге себеб боллукъдула, кюндюз
тышына кёрюнмей туралсанг. Бизге келген азды, ким да джан
къайгъылыды, олтуруб, сени смарлаб къарарыкъ табылмаз,
джаулугъунгу башындан ташлама. Бу станиседе Батырны та-
нымагъан джокъду, аны манга къарнашлыгъын билген ышан-
гылы адамла бардыла. Ала бир-бирлерине да, манга да та-
шатын тюбейдиле, кеслери да немча аскерин былайдагъыла-
рындан толу ханар джыйыб, талай кере тахсачы партизанлары-
бызгъа билдириб, душманнга кёб зара салгандыла. Кысха-
сы урушдан хапарлы бола тураллыкъбыз.

— Наратлыдан ким барды бу джанында бизни таңырыкъ?

— Преграднада бизни Сент-Аллийни юйдегиси бла джашагъанын биле болурса, таңсыкълай барыб, джай кёрюб кетген эдим. Сюлеменден хапарсызлыкъларына кыйналыб, мыдах эдиле.

— Къарамырзаны юйдегисини былайлада хапары чыгъа эди, аладан адам кёргенмисе?

— Джашы Къантемир Нарсана джанында оноуну къолгъа джыйыбды, арадан арагъа былайлагъа да урады бурнуи, тахталарын джокълай. Бек мурдар къан алыб айланынган хапарлары чыгъады аны да, Бапрамукъну да, кългъанланы да. Насыбха, менича уллайгъан кёккёз адам, къазакълагъа ушаб, кёзге тюртюлмейди, станисечиле да бизге юрсичек болгъандыла.

— Сёзге болуб, ауусланмай тураса, бери бурул да, бир кёр, — Дуся чалдышайкъ столчукъгъа тереп аякъны хантусу бла орнатады.

Айсанат, ич джаулугъу бла къалыб, бет-къол джуууб, неге сюртерин билалмагъанча болгъанлай, Дуся къюбюрчекден таза хота джаулукъну узатыб, — ма, мынга сюрте турурса, — дейди.

Бу кюнледе, кесини турмушу такъыр болуб тургъанлай, джаш анагъа джылыу табдыргъан орус тиширыу ажимсыз ангылабды баш неси Даулетни да, Мёлекни къызын да гитлерчиле билселе, аладан бошагъан бла къалмай, кесине да хатер салмазларын, алай а душманны кёрюб болмагъан Дуся бир затдан да къоркъарыкъ тюлдю, тюз адамлагъа болушургъа керек болса.

Урушну кюнлери, кечелери да тынгысыздыла. Сталинградда беднилик болгъанлы, Гитлерни былайдагъы мурдарлары, тёрт жанларын бютюн да талай, тегерекни дауурдан алдырыбдыла, алларына кишдик, къюкюк чыкъса да автоматны кекиртиб, аладан бошамай къоймайдыла...

Къалдырайыкъ былайда бир заманнга дери чохлу Айсанатны, анга да, биргесиндегиле да насыб теджеб...

Отуз төртюнчю башы

Оздула джылла джашау дыгаласда, къаты урунууда, иги умутчулукъда. Айсанат да къыргъызда ишлейди.

— Гриша, — дейди Айсанат кесине бегитилген «бобикни» джюрютуючюге, — Беловодскийге джетгенлей, агъач джюклю вагонланы къатларында тохтарбыз.

— Къалайгъа буюрсагъыз, алайда тохтарма сѣзсюз,— чамгъа бура халал къарайды кѣзюне шоферу.

Джылы кюнде, чачын токъмакъ байлаб, джаланбашлай туруучу Айсанат джолда джаулукъсуз болмайды. Дыды-дыды, душман сынасын къазах, къыргъыз тюзледе машина джюрюген асфальтсыз джолланы букъусун.

Гришаны джукъа бурну да джаякълары да бирден саргъа-лыб, бетине кѣуут урдурулганча кѣрюнеди. Айсанат чилле джаулукъчугъу бла башын бютеулей джабыбды, кеси да джолучулукъда болуусуча, ѳтген заманларындан бирер устуккуну эсине тюшюреди, алгъынныгы джылланы седиретиб башласа уа саулай юйюрлерин, юлю адамларын кѣрюб да къояды. Атасы, Кямал, Майыл, Мазан, Керим, Джаммот, Алимхан, Борисенко, ногъайлы Махамет-Герий, дагъыда алача сабийликден илешгенлери, Айсанатны къолундан тутуб айланганча, аз да таяргъа унамайдыла къатындан, санлары джерге джутолсала да, кеслерини унутулмазлыкъ иннет тылпыулары тин табдыргъанлай, ѳтемлигин тунчукъдурмай турадыла къыркъ бешинчи джылына атлагъан Айсанатны. Муну кѣз къарамы да, санларын къымылдатыуу да, тирилиги, таукеллиги да алкъын джаш къызлагъа ал бермезчадыла. Анзорну кѣзю бла къарагъан а Айсанатны ариудан ариу бола баргъанча да кѣрлюкдю.

Районну мюлклеринден алгъа джетер муратда, эртдерек къобуб, Беловодскийге атылыб барады джюзюмчю совхозну тамада агроному Айсанат.

Дунган элден озуб, Фрунзеге элтген асфальт джолгъа джетгенлей:

— Берекетибизни ташлайыкъ, — деб шофер «бобикни» тохтатханы бла, арлакъгъа атлаб, кийимлерин, бетин-къолун тазалайды да, Айсанат кесин тюзетиб, орнуна олтургъунчу, машинаны ичин ариулаб, экиси да барыр джерлерине угуладыла.

— Айсанат Батыровна, — дейди Гриша, кѣзлерин джолдан алмай, — сиз билимизге таяна, закон табарыгъызгъа базасыз, джерни тюбю бла джюрюген фитналаны лагъымларын билмейсиз.

— Мен лагъым кѣураучу болургъа излемейме, — болаллыкъ да тюлме.

— Да бир кесек табы бла атлар амалтын, бююн да джолубуз кесилмеге эди. Маллагъа да, адамлагъа да мекям керек болуб, хар ким агъач ючюн уруш-туйюш ача тургъанлай, сиз да шпалерлеге агъач даулагъанлыкъгъа кѣулакъгъа алырламы.

— Гриша, хар мюлк керекли затын министерствосуну тыйыншлы бѣлюмюне билдиреди да, огъартын берилген буйрукъ

бла юлешинедиле агъач да, кирпич да, башха затла да, бизни совхозгъа буюрулуб келгенни башхалагъа берирге болмайды. Алгъын келген затдан къуру къалгъаныбыз директорну терслигинденди. Станциядан келген къагъытны столуну яшигине атыб къойгъандан ары, не манга, не кесини орнунда олтуруучугъа билдирмегенди. Федор Иванович да, бизни сакълай безгенинде, районну тамадаларындан эркинлик алыб, агъачны башха мюлкюге бериб къойгъанды. Вагонланы бошуна тургъан кюнлерин ючюн да неллай бир тазир салыннганды совхозгъа!

— Тюзюн айтсакъ, директорубуз ал джылларындача джан аурутмайды ишге, юйдегиси Фрунзеде тургъаны да къыйын тиеди совхозгъа. Пенсиягъа чыгъар заманы джуукълашханында да, джангы юленинген джашча, башын юйдегисине атханлай туралды.

— Къой, Гриша, директорну чайнауну, аны оноуу этилгенди, ичкисиниб айтханымы къодулу этме, аны орнуна Куликов деб билимли адам келликди бу кюнледе.

— Алай эсе уа, бизге бир солуу чыгъар ансы, инсанла бары джукъугъа кетген заманда Романовну юйдегисине азыкъ ташыучу болуб эдик шоферла, — деб Гриша къууанчлы ышара, мор боккасын джанбаш къаблайды.

Беловодскийни станциясы, той баргъан арбаздача, адамдан толубду. Айсанатны шоферу кючден табады машинасына орун.

«Бобикден» чыкъгъанлай, тегерекге кез джетдириб:

— Гриша, былайдан тайма, мен Ивановичге джетейим, — деб, ашыгъыш кетеди вокзалгъа Айсанат. «Бююн излегеими табмай къайтмам, деб къаст этгени аякъ алышындан таныла, ачыгъыракъ эшикни босагъасындан начальникни кабинетине атлайды да, сейир затха тюртюледи: сыртлары эшикке айланыб олтургъанла Хызыр бла начальник, билеклерин чалышдырыб, бир-бири имбашларына къол аязларын салыб, урушда джылларын сагына, «эсингдемиди?» деб сорууларын тохтатмай, ушакъгъа кирибдиле.

Бусагъатда быланы сёзлерин бёлдюрген уллу гюнах табаркъды. Айсанат кымсыз турады кирген джеринде. Не келсин, къайсы эсе да бир ант джетмезлик босагъаны къатында джетгюреди да, Федор Иванович, артына бурулгъанлай, эшик джанында сюелген тиширыуну эслеб къобады:

— Қелигиз, кел, Айсанат Батыровна, теңгиме эсим кетгенден, сизни эслеялмагъанма, кечигиз, — аллына атлаб саламлашады.

Хызыр да, ёрге туруб, кёзлерин джумаракъ этиб ышарады.

— Сен а къайдан чыкъдың? — деб, Айсанат аждагъан къарнашыны кёкюрегине къысылады.

Анасын, Хызырны, Нафисаны, Ильясны джашчыгъын ыйыкъ сайын кѣргени бла къалмай, Беловодскийге иши бла келсе да, бир-эки минутну ала бла ашырмай кетмейди Айсанат. Алай а Хызыр эгечинден тансыкъ алалмайды энтда.

Бу эки джанны джарыгъанларын кѣрген начальник, быланы бир къандан болгъанларын билмей, сейирсиниб, кѣзлерин экинде кѣзюу ойнатады.

— Федя, сен билмейми тура эдинг Айсанат мени туугъан эгечим болгъанын? — деб, къалын къара чачын сингир бармакълы къолу бла артына сылай, тенгине ышарады Хызыр.

— Сен сауса деб да ийнанмай эдим бусагъатха дерн, эгечни къолун а энтда къайтара тутмай болмам, — деб начальник Айсанатха алгъындан да ийпакъ къараб, аны субай къолун эки къолу бла тутуб, — ма энди мени да эгечим болду, — бир кесекге кѣзлерине бушуу кѣлекке чабады, — юдегибизни бютеулей джокъ этгендиле фашистле, эгечсиз къалыб эдим, энди, — кѣрген къыйынлыкълары мыйысын, джюрегин кючлеб, кѣлю такыр эте, алайлыгъын билдиррге да таргына, ауузундан сѣз чыгъаралмай, Айсанатны къолун бошлаб, орнуна олтурады. Айсанат да, аны ангылаб, къатына чѣгеди.

— Эй, хомух Федя, къачаннга дери барлыкъса хыны заманланы эсинге тюшюре? Қъой ауур сагъышлагъа кесинги бошлама, сагъат джетиден атлагъанды, дуния юсюнге басынныкъды, — дейди Хызыр, тенгине джан аурутуб.

— Алайды-алай, — дей Федор Иванович, — терен ахсыныб, стакандан суу уртлаб, — Айсанат Батыровна, — деб, бери бурулгъанлай:

— Мен сизге эгеч болдум эсем, атамы атын айтмай, Хызырча, кесими атымы айта туругъуз, — дейди Айсанат, кѣзюне джылыулу къараб.

— Алай эсе, мен да Федялай къалайым, — джангыдан джарыйды начальник.

— Аны уа табыча этерме. Ишни юсюнде шохлугъубузну туругъа тутсакъ, ушагъыусуз кѣрюнюр, башха заманда уа сѣзсюз Федялай къаллыкъсыз.

— Айсанат, — дейди Иванович юйлю къанда, — агъач алыргымы келгенсиз?

— Башха зат ючюн а бери басмаучуму билесиз.

— Совхозгъа джиберген билдириуюбюзде кѣрюннген юч вагон агъачны районну колхозларыны араларында юлешиннгенди Ашимовну буйругъу бла.

— План бла келген затны райисполкомну тамадасы ушатханыча юлеширге къайдан табханды эркинлик? Келген вагонладан къоратылгъан бармыды?

— Огъай, вагонла келгенлерича джюклери бла турадыла.

— Федор, тилейме, бир деб бир колхозгъа бермегиз совхозгъа келгенден, мен бусагъатдан Ашимов бла райкомну секретарына тюбев келейим, — деб, кетерге тебрегенлей, Хызыр билегинден тутуб тыяды:

— Совхоз эмчек улан, колхозла да гыбышы болубму къалдыла?

Хызыр, Карловка колхозну тамада зоотехниги, эгечин джумышатыр джанындан, колхозлада халны ангылатыргъа къорешеди:

— Совхозда джюзюм джыйыла тургъанлай, шпалерлени джангыртыб башларыкъ тюлсюз, бизде уа, биз мени болсун деб айтырча, мал орнубуз да, малчыла турурча мекам да джокъду, колхозда къурулушчу бригада агъачны аллына къарабды, башха колхозла да бизничадыла. Кърмедингми ол къадар арбаны, машинаны? Ала кечени кече узуну станцияны те-регегинден таймай тургъандыла.

— Хызыр, хар ким кесине джетгенни биледи, къысха кесилген багъанала мекам ишлерге джарамазлары хакъды, джутлукъдан кёз къарангы этсегиз, хайырыгъыздан хатагъыз кёб болур, — деб, начальникге бурулады, — Федор, мынга бир сёз ангылат, мен кечикмезге керекме, — дейди.

— Мен этер мадар джокъду, — деб имбашларын ёрге тайдырыб, къолларын джаяды начальник, экисине да джылыулу къараб.

Айсанат эшик таба тебрегенлей, биягъы Хызыр аллына сюелиб тохтатады.

— Къой, Айсанат, башымы джерге кирлик этесе, къадар адамны хатерин кърмесенг, сизге энтда келир агъач, гузабалыкъ джокъду.

— Сен, айтханынгы этдириб, колхозунг юлюшюн болгъандан сора да, адамлада бююреу табаргъа излейсе, мени ишим джарсырын ангыламайса. Къутургъанлыкъдагъы чабама мынга бери, башха адамны пийиб къоймай? Не уа бизде джокъмудула малла, малчыла? Ала тюлмюдюле уллу совхозну минге джууукъ адамына азыкъ табдыргъанла? Билиб къал — не сени колхозунга, не башхалагъа бир багъана да берлик тюлме, — деб, Хызырны салпыландырыб кетеди Айсанат.

Бююн райисполкомда кенгеш бардырыллыкъ болуб, эллени, районну тамада къуллукъчулары джыйылыбдыла арбазгъа. Былада Айсанатны танымагъан, анга салам бермеген болмаз деб айтырчады. Ол а, адам бла сёзге кирирге излемей, акъ хызенчигин къолтугъуна къысыб, хар бирини саламын башын къа-къгъан бла сыйюмлю ала, дженгил чурукъчукъларыны юсле-

ринде джюзюб баргъанча атлай джетеди тыш эшикни сакълаучу къалынмыйкъ малкъарлыгъа. Иш башлангынчы адамы ичине бошламаучу киши, Айсанатны кѣргенлей, кюн тийгенча джарыб, джол береди.

Узун коридорну аргъы кыйырында Ашимовну кабинетине эшигин къакъмай киреди да, райкомну секретары Стародубовну да, дагъыда юч тамаданы Ашимовну къатында ушакъгъа кириб тургъанларын кѣрюб, ауазын бошламай, шыбырдагъанча саламлашады.

Бары бирден Айсанатха битедице. Уллу къайгъысы болмаса, адебли тиширыуну соруусуз кириб келмезин биледице.

— Айсанат Батыровна, не керекди? — дейди Ашимов кѣзюне джумушакъ къараб.

— Агъач, кесибизге буюрулуб келген юч вагон агъач...

— Алай инджиле эсгиз, алгъын келгенин заманында къоратсагъыз а.

— Аны нек къораталмагъаныбыз Стародубов джолдаша белгилиди, сиз да биле болурсуз.

— Колхозлапы барына билдирилгенди, кимге пенча бериллиги, таныб башлагъан болурла, — тамаданы джунчугъаны Стародубов таба тынгысыз къарауундан танылады.

— Бизге келген затны башхалагъа берирге болмагъанын мен ажимсыз билеме. Джангы оноу бар эсе, мени да шагърей этигиз, алай тюл эсе уа буйругъугъузну къурутугъуз, алкъын вагонлагъа киши къатылмагъанды. Ма тюнене станциядан джиберген къагъытлары бла келгенме, — деб, Ашимовха узатханлай, Стародубов алады да, аны окъуб, башын булгъайды, алай а сѣзге къошулмай тынгылайды.

— Айсанат Батыровна, бу джол чыда, колхозлагъа буюрулуб келген агъачдан кереклиси чакълы бирини алырса, — джалынчакъ къан алады тамада.

— Колхозлагъа уллу агъачла, илкиче, къангала келедиле, аладан шпалерге джараулу багъанала этер ючюн он къат джолургъа керек боллукъбуз, бизге келген къысха багъаналаны да колхозлагъа хайырлары боллукъ тюлдю. Ким да кесине келгенин алса табды.

— Мен агрономну джанындама, — дейди баш тѣбешине къараб тургъан Стародубов, — закон сакъланыргъа керекди.

— Табсыз иш болду, мюклени улоулары басынгандыла, ажимсыз, станциягъа, — деб, Ашимов джелкесин къашый келиб, телефон бла Фѣдор Ивановичге сѣлешеди, — джангылычлыкъ болгъанды, совхозгъа келгенин кесине бер, — телефон бла сѣлешгенин тауусуб, Айсанатха къараб, — ташыгъыз, энди мени да бедешлик этдигиз, — деб амалсыз ышарады.

— Айсанат Батыровна, хар заманда да быллай принципли болгъанлай туругъуз,— Стародубов, къобуб, къолун тутады да, бары бюсюреу этген кёзден къараб ашырадыла совхозну агрономун.

Айсанат алайдан учунуб чыкъгъаны бла машинагъа олтуруб:

— Гриша, шекер заводдан машинала тилерге керекбиз, ары бара анамлагъа бир минутха къайтырбыз,— деб кёзлери къуанчлы джана, атылыб кетеди ишине.

«Насыбым тартыб тюбедим эки тамадагъа бир бетде ансы, Ашимов алай дженгил бююлмез эди айтханыма... Фёдор да асыры оюмсузлукъ этгенди кесини ишинде район тамаданы законсуз буйругъуна сыйыннганын. Менича бир тынгысыз арлакъгъа билдирсе, айыб табмай къаллыкъ тюлдю. Бу затны юсюнден Федорну кеси бла энчи сёлеширме. Қъарнашды къарнаш энди Фёдор манга. Таб алай болмаса да, урушну сынагъанланы аяулу этерге керекбиз» деб, дагыда акъылы кёбге бёлюне барады.

Дунгандан айырылыб, ёрге элтген джолгъа чыкъгъанлай, кёзю тебелеге илинеди. Была адам къолу бла болдурулгъанларына ишек джокъду. Былайтын озгъаны сайып, алагъа узакъ ёмюрлени эскертмелеринеча, джюреги бир тюрлю тарала къарайды Айсанат. «Қъара тебе» деб нек аталгъанды бу джерге? Наратлы бла Джамагъатны орталарында эмнадан къырылгъан уллу элге, Қырылгъан аталыб къалгъанча, Қыргъызын бу джеринде да, уллу зарауатлыкъда къырылгъан халкъны сюеклеринден ёсген тебелеге къара тебе аталгъан болур ансы, ташсыз джерде таш тебеле къайдан чыгъарыкъдыла. Қъалай-алайда «къара тебе» деб айтылгъаны джылаулыкъ зат бла байланнганы хакъды.

— Гриша, — дейди Айсанат совхозгъа джетгенлей, — плантацияда бригадирлеге билдир да, ишден сора мени кабинетиме табылырча болсунла, кесинг да энди солу, сылыт болгъанса,— деб, шоферуи разы этиб, кеси чагъыр этилнучю кенг арбазгъа киреди.

Джюзюм сыгъылгъан джанында уллу бекшайлагъа тюрлю-тюрлю сусло тохтаусуз саркъгъанлай турады. Ишчиле, эки эркишиден къалгъанла бары гиширыуладыла, юслеринде кёк халатлары бла, кими саблы гоппан бла, кими да шлангала бла бир бекшайдан бирсине къотарадыла суслону (джюзюм сокну), талай заманны сюзюлюб тазаланнган суслону басхычсыз адам джеталмагъан мазаллы бёчгелеге къуядыла.

Совхозну кесини джюзюмюнден сора да бери контракт бла

башха мюкледен да ташылады. Бусагъатда да артиллерияча, саф тутуб, басынгандыла ящикле къаланган джюк машина-ла. Кесни районунда джюзюм ёсдюрген колхозланы барына киргенди Айсанатны къыйыны, билими бла болушхандан озуб, алагъа керек затны табдыргъа да себеб болады.

Чагъыр этилиучю джерге бюгюн плантациядан келтирилген джюзюмню санын, тукъумун билиб бошаб, кемсиз арыб лабораториягъа киреди да:

— Аня, манга рислинг сусло бер терк, суусабдан джаным чыгъады, — деб шиндикге олтургъанлай, лаборант тиширыу алтынча джылтырагъан таза сокну узатады мняла сауут бла. Андан уртлаб, солууун алгъынчы, чагъыр этилиучю джерни тамадасы инженер Евдокия Ильинична бла совхозну директору келедиле.

— Къайдасыз эртденли? — директор агрономгъа хыйла кёзлерин аралтады.

Кесини тамадалыгъын эскертир муратда усталагъа керексиз соруу этнучю директорну пенча дырхам тартханын билиб бошган Айсанат Романовха сый бералмайды.

— Мени насыбум тартса, конторда кабинетлени иелери кеслерини джумушларын тыйышлысыча толтурур эдиле да, мен экспедиторча айланмаз эдим, плантацияны да, сабанланы да бригадирлени кеслерине туарыб,—директоргъа сансыз къараб дагъыда къошады, тамбла агъач ташылыб башланлыкъды, тышндан келген шоферла ауузланырча таблыкъ къуаргъа керекди. Бу мени ишим тюлдю. билдириб къойгъанлыгъымды.

— Да тюненс ишгирде Ашимов бизге джукъ табылмазча айтхан эди да телефон бла.

— Излеген нени да табады, тынгылагъан теблениб къалады,—деб, Айсанат, кетерге тебрегенлей, лаборант бла инженер, аны туру сёзлююгюн ушатыб, ышарадыла. Башында башха къайгъыла къайнагъан Романов а аны джууабына тынгыларгъа излемей,

— Айсанат Батыровна, сизни бла энчи сёзюм барды,—дейди.

— Айтыгъыз.

— Аппчка, сен тышына чыкъ да, бери кишини бошламай тур,—дегенлей, лаборант чыгъады,— а сен къарыуланган мускат бла бышлакъ табдыр столгъа, — деб, Евдокиягъа бурулады да, Айсанатны да, инженерни да кесине сууукъ къаратады, алай болса да, бездиргич директорну гыргырын тохтатыр ючюн аслам спирт къошулгъан мускат шыша бла бышлакъ туурагъаны Романовну аллы сюремине орнатады Евдокия.

«Сёзю да, къарамы да, кесине хайыр тюшюрюуден озуб, мюлкию ишине джан аурутмагъаны да мынча джылны билин-

мей къалай тургъандыла?», деб, джангыдан сейирсипеди Айсанат хыштыууурт Романовну, арпа тулукъча, бутларына салынган быдырына кёзю илиниб.

— Дуся, — дейди Айсанат кесинден танг кичи Евдокиягъа, — лабораториягъыз ауузланыучу джер болубму къалгъанды?

Директорну кёрюб болмагъан Евдокия, тоюмсуз джыртхычны былайда олтургъанын онгсунмагъаны кёз къарамындан таныла, — дегустациягъа тышыннан келген усталагъа сакъланган бышлакъ кесекден башха зат джокъду, былайда башха адам кёрюнорге болмагъаны да къабыргъада джазылыбды, — дейди.

— Не бош затны да тергеуге алыуну кёюгъуз миллионлукъ совхозда, келигиз саулукъ ючюн тартайыкъ, — деб, алында фужерге мускатдан къуяды да, дагъыда къатында шкафыны кыйырында сюелген сауутладан экини алыб, аланы да толтуруб, эки тишируну алларына сюейди, кесипикин ёргеракъ тутуб, — саулукъ ючюн! — деб, Айсанат бла Евдокиягъа къарайды да, аланы нёгерлик этерлеринден тюнгюлюб, фужерни ауузуна къампайтады.

— Айтыргъыз не эди? Эртденли юйдегимиз джокъламагъанма, кетерге ашыгъышма, — Айсанат орнундан кёлтюрюлорге излегенча этеди.

— Айтырым — ючюбюзге да керекли затды, — Романовха маслыкъ кёна башлагъаны киштик кёзлерини гылтыныракъ къарагъанларындан биллиiedi, — кёресиз джыл сайын къаллай бир джюзюм джыйылады, чагъырларыбыз саулай республикада баш орунну алыбдыла, глюкоза этнуде да бизни джюзюмюбюзню джаратадыла, — биягъы чагъырны тигелетеди, — Фрунзеде шампан комбинатны джер тюбюнде толу кварталны алгъан, къадар тюрлю чагъырла сакъланган джерни кёргенсиз, анда да бизден баргъан чагъырланы, башхалагъа къатышдырмай, багъалатыб энчи тутадыла.

— Аланы барын да билебиз, айтыргъыз неди? — Айсанат чыдамсыз къарайды ауурлана баргъан директоргъа.

— Совхозну саудан байлыгъы экигизни кёлулгъуздады, — Романов шышаны артын этеди, — Айсанат Батыровна, мен тамадагъыз болгъанлыкъгъа сизден эркинликсиз бир зат табалмайма, эки-юч ящик джюзюм ючюн бригадирлсге, ишчилсге, неда былайда Евдокиягъа джалынмай болмайма, сиз джюзюмге, сабанлагъа, Евдокия да чагъыргъа, спиртге бий болгъансыз да, кыйсынга къалай сёлеширге билмейме. Мен да совхозгъа болгъан болушлукъну джагъуу этиб табама ансы, киши да сан этмез эди бизни, — деб, андан ары айтырын унутханча тынгылайды.

— Сора уа? — Айсанат сезгенди тамаданы кыалайга ууланганын, дагыда ачык айтырын сакълайды.

Айсанатдан хатер табмазын тамада аллындан да ангылагъан эди, амал табса орнуна башханы джарашдырлыкъ эди не келсин, тамада устала комбинатны эркинлигиндедиле. Бу тиширыу кеси да орун айыра билген, туру сёзлю кючлю устады.

«Айсанатны орнунда болсам, кемсиз рысхы табар эдим», деб анга сукъланган кюнлери кёб болгъанды директорну. Энди совхоздан кыоратыллыгы баямлангынычы, ахыр кыарыуун салыб, хайырланыргъа излейди.

Оздуруб тартханы таукеллик бериб, директор ышара кыарайды эки тиширыугъа.

— Кыруу да таблыкъ тюшюб бармайды адамга байыныргъа.

— Джашауда байыныудан башха талпыгъан затыгъыз джюкмууду? — Айсанат кюлюмсюреб сорса да, самаркыуун ангылаб, Евдокия ышарады.

Романов а, агрономну кёлю ачылгъанча кёрюб, — ким да бай болур ючюн джашайды, — дейди.

— Экеулен директорну сакълайдыла, — деб, Аня башын эшикден кыаратханлай:

— Сакъласынла, — деб, Романов кюлун силкенлей, Аня ташады да, — мынга чагыр этерге берген джюзюмюнгю сегиз тонна чакълы бирин кем кёргюз, тёртюнден этилген чагырыны манга теджерсиз, — кыалгъан тертюнден этилгенни да арада юлеширсиз, — деб, уллу ашхылыкъ этгенча, эки тиширыугъа кёзюу кыарайды кюлюмсюрей.

Евдокияны бети кыаралады, Айсанатны — агъарады.

— Сиз... Сиз адам тюсюз, ол кыадар кыйналыб ишлегенлени да, кыралны да ырысхыларын урларга излеген, билиб кыалыгъыз, бир грамм джюзюм да, бир стакан чагыр да бюгюнден ары сизге табылмазларын, — деб, Айсанат кыобады да инженерге бурулады, — Дуся, муну энди бери кыойма, кыыстаб ий, — деб кетеди.

Романовну кыызыл бети кёгереди.

— Кёремисе, кыайдан эсе да, Кавказдан келген шайтан агроном директорну башына олтурургъа умут этеди, мен аны алай кыоймам! — деб, джумдуругъун столчукъга ургъанлай, тиширыуланы тиллерине тиймеген чагырлы сауутла джерге тюшюб сынадыла, столчукъну юсю да, тегереги да халек боладыла.

— Неди бу кыатышкыуралыкъ?! — деб, Аня эшикден киргени бла директорну кёзюне хыны кыарайды.

— Барыгъыз сакълагъанлагъа, мени ишим кыатыды, джукъ

умут этиб берн басмагъыз, былайда аманлыкчыла джокъдула, — деб, Евдокия да, Романовха сууукъ къараб, чыгъыб кетеди.

Уллу тартыуну ахыр аккордуча ангылашды болур Романовха бусагъатда сынагъан заты, аны сакълагъанлагъа да бурулуб къарамай, «мешнасына» кюдден быстырылыб, — юйге! — деб, шоферуна буйрукъ бериб, Фрунзеге къорайды.

Отуз бешинчи башы

Келбетлиди, къууатлыды Къыргъызны ара шахары Фрунзе. Бюгюн былайда министрлени Советини уллу залы, адамдан толуб, тенгизча чайкъалады, гюрюлдейди, шууулдайды.

Къыргъызны бютеу совхозларыны директорлары, корхозларыны председателлери, эл мюлкню тамада усталары джыйылгъандыла кенгешге. Иш тюгел башланмагъанды, партияны Ара Комитетини секретары бла башха тамадала да келликдиле.

Къонакъ юйню номеринде душха киргенден сора да, кесин тюзете, кюзю аллында мычыйды Айсанат. Кийими, кеси ушатханча, юсюн къабыб, чачы деменгили джыйылыб, аягъыны бурнундан башлаб, тѣппесине дери неси да бирча джарашуу болмай, кенгешге атларыкъ тюлдю.

Сагъатчыгъына кѣзюн джетдириб, беш минутну алгъа табылырына хош болуб, санларын джарашуу къымылдата, кенг атлауучладап ѳрлеб, уллу залны эшигинден ичине атлайды да, бош орун излей, тѣгерекге къарайды. Залдагъылары кеси таба бурулгъанларын эслеб, кѣлю кѣлтюрюледи, башларын къагъыб, кенгден салам бергенлеге да, тыйгъылы ышара саламлашады, «кимди ол тиширу?» деб бир-бирлерине соруу этгенлени ауазлары да джюрегине дарманча джагъыла, олтурур джер кѣралмай туракълагъанлайына, сценада узун столну джанында къуш-муш эте тургъан тамадаланы бири, шампан комбинатны баш агроному Горелов, аскерчи кителни тюзете, орнунда кѣлтюрюледи да:

— Айсанат Батыровна, бери аллына ѳтюгюз, былайда орун барды, — деб, ал тизгинде креслону кѣргюзеди.

Юсюнден билинир-билинемез дух тылпыу ура, тишируу орнуна джетиб олтургъунчу, зал бир кесекге шум болады. Къайдан билсинле сукъланч къарагъанла отуз джылдан тамада кѣрюнмеген Айсанатны аскер къуллукъда джашы болгъанын?

Ол орнуна олтургъанлай, сол джанында креслодан биреу, андан тамадаракъ, тѣгерекбет эркиши, халал джаннган ала кѣзлерин анга аралтыб:

— Айсанат Батыровна, танышайыкъ, — мен Куликов Павел Степановичме, — деб, къолун узатады.

— Джангы директор сиз эсегиз, кѣб мычыдыгъыз да мюлке кѣрюнмей, — джумушакъ ышара тутады къолун агроном.

Была сѣзге кызыб тургъанлай, республиканы тамадалары сценада кѣрюнедиле да, залдагъыла, къол къагъа, бирден къо-бадыла.

Партияны Ара Комитетини эл мюлк бѣлюмюню тамадасы Асылбеков ачады кенгешни.

Джыйылгъанлапы, хазна къалмай, барыны ѣшюнлеринде орденлери, медаллары урушну отун сынагъанларына, керти адамла болгъанларына шагъатлыкъ этедиле, кеслери да залны ичин къууатлы кѣргюзедиле.

Эл мюлкню министри Къадырбеков эки сагъатлыкъ доклада тауусханлай, кенгеш джарым сагъатха бѣлюнеди да, адамла тышына чыгыб, папирос тарта, ишни юсюнден ушакъны бардырадыла, буфетде суусабларын къандыргъанла да бардыла. Айсанатны да Куликов сѣзге тыйганды да, ол аны сансыз этиб кеталмайды.

— Мен алгъын ишлеген джеримде да сизни хапарыгъызны эштиб, кѣрюрге талпыб тура эдим, кѣргенли уа бютюп да къууанама сизнича кавказлы тишируу бла бир мюлкде ишлериме, — кѣлю бла айта эсе да, алай болмай, супулана эсе да, Куликов кемсиз джарыкъ сѣлешеди.

— Иште танырбыз бир-бирибизни, — Айсанат ышарады.

— Ол а алайды.

— Энди лимонадха учайым, — деб Айсанат алай айтханлай, Куликов, — мен да пѣгер болайым, — деб, алгъа джетиб, лимонад стаканны узатады Айсанатха.

Къонгурау къагъылыб, ким да ордуна джарашыб, сѣлешу башланады. «Ким къалай тауусурукъду сѣзюп?» деб, бу затха эсин бѣлмей къалмаучанды Айсанат. «Иги умутла этебиз, алай а урунуубузну иш танытыр» деген сѣзюп, не быллай магъанада айтылгъан затны эштсе, кесине игилик этилгенча кѣреди. Оюмсузракъ сѣлешгенле уа «биз пени да толтурургъа, социалист эришиуде алгъа барыргъа партияны тамадаларын ийнандырабыз» деб, бармакъ ташны кѣкге атханча этедиле. Кѣбдю алкъын магъанасыз джаншау. Неден да пелах къагъытха къараб сѣлешуудю, эки минутну сѣлеширик да къагъытсыз болмайды. «Алгъаракъ джыллада къалай сюйюб тынгылаучан эдиле джыйылыулада къагъытсыз, кѣзлерине къараб, дамлы сѣлешгенлеге!» деб, джашыракъ заманларын эсине тюшюреди Айсанат.

Билмей тургъанлайына, тертаякълапыб келгенча, шампан

комбинатны кѳуукѳаж коменданты, башын ийилтиб джетеди да — подковникни аманаты бла келгенме, — деб, шыбырдаб, Айсанатны кѳолуна конвертни тутдуруб кетеди.

Айсанат, сейирсиниб кѳарайды да, конвертни тышында, сол мюйюшюнде Владивостокну суратын кѳерди, хаты тюрленнгенча болса да, «Айсанатны кесине» деб тышында сызылган сынгар эки сѳзю Далах джазганын билиб кѳалады.

Кѳзлери мынга тиреле, президиумда олтурганла да эслейдиле ал тизгиндеги кавказлы тишпыруну, конвертни кѳргенлей, кѳаныны тюрленнгенин, бетине иигил нюр урганын.

Айсанат халын билдирмез ючюн, башын аллына ийилтиб, мангылайын кѳол аязына тирейди. «Ачайыммы, ачмайыммы?» деб, кѳалайга дженгерге билалмай турганлайына, Асылбековну ауазы эшитиледи:

— Сѳз Сталин атлы джюзюмчю совхозну тамада агрономуна Суроланы Батырны кѳызы Айсанатха бериледи!

Зал бирден кѳол кѳагѳады. Айсанат, джунчуб кѳобса да, кесин кѳолгѳа алады, чачы джылтырай, этеклери арну чайкѳала, стемейге барганча, сюзюлюб джетеди кафедратга. Сѳлеширинден алгѳа, бары бла шагѳрей болургѳа излегенча, айтырын эсине тюшюре, джарыкѳ джанган кѳзлерин залдагѳа лагѳа джетдиреди да, артхаракѳа олтурган Хызырны да эслейди.

— Джолдашла! — дейди Айсанат, — мен кѳб сѳлеширик тюлме, ишибизде чырмау болган талай затны юсюнден айтырыкѳма. Бусагѳатда Кѳыргѳызы джюзюмчю совхозларында иш кѳоратыу мадарла хар мюлкино джерине, топрагѳына, сугѳарыу мадарларына кѳре тюрленмеселе, ишибиз алгѳа барлыкѳ тюлдю. Бу затха эс бѳлюр амалтын кѳб кѳыйналганлагѳа аз хакѳ тѳлениб, ишчиле маджал джал табар джерлерине кетиб, мюлкде урунганланы саплары джетишмей кѳалады, — деб, солуун ала тохтаганлай:

— Тюз айтады! Бек керекли затны айтады! — деген тауушланы эштиб, залны да, президиумну да эс бериб тынгылагѳанларын сезиб, сѳзюн бардырады.

— Экинчи айтырым, джюзюм кѳекшени бутакѳларын байларгѳа джыл сайын багѳаначыкѳланы джангыртуу уллу зырафлыкѳ салады, агѳач багѳанала чириб кѳаладыла, нек эсе да, кеслери да кѳыйын табыладыла, шпалерле чиримез ючюн, джерге джетген джерлерин цемент бетон бла джабаргѳа, педа темир бетон багѳанала сюсрге керекди, мен акѳыл этгенден.

— Сиз айтыудан, джюзюм бачхаланы хайырлары шпалерден кѳаллыкѳ тюлдю, — дейди орнуида кѳычырыб, Кѳара-балтадан келген бѳчге маталлы директор.

— Огъай, джолдаш, ат башындан сѣлешмейме, тергеб айта-ма, цемент тублюлеге, неда бетон багъаналагъа къоратылгъан ачха бусагъатда джоюмладан аз боллугъун ким да билликди ма бу тергеуюме кѣз джетдирсе, — деб, Айсанат къагъытны ѳрге тутханлай, — бери беригиз, марджа, — деб, шампан комбинатны тамадасы Закорин, президиумдан кѣлтюрюлюб, къагъытны алады, Биргесине олтургъанла да аны бла шагърей болуб, Айсанат таба суююмлю ышара къарайдыла.

— Ючюнчю айтырым, — дейди агроном тишируу, — бизни мюлкде аслам битим берген джюзюм тукъумла когор, рислинг, мускат, саперавидиле. Была чагъыргъа, глюкозагъа джарагъан тукъумладыла, ашаргъа буюрулгъан джюзюм тукъумларыбыз асыры кѣблюк этгенлерин билгенбиз. Хауун, харбыз, башха кѣгетле эркин табылгъан джерде джюзюмге уллу джуглукъ болмайды, аллай джюзюмню джыйсакъ, саталмай зырафлыкъ табханыбыз кертиди. Бу затны юсюнден бизге эркинлик берилсе, башында сагъынылгъан джюзюм тукъумланы джерге орнатыллыкъ бутакъчыкъларын заманында хазырларыкъ эдик.

— Бизде да, сатылмай, чириб къалыучанды кѣб джюзюм!

— Бир мюлкде битим да джетиширикди районнга!

— Ачханы бошуна суугъа атханчады! — деб, кѣбле Айсанат айтханны тюзсюнуб, орунларындан сѣз къошадыла.

Айсанат, залгъа къарай туруб, сѣзю эштилирча болгъанлай,

— Джюзюм плантацияда къол иш кемсиз кѣбдю. Неден да бек кереклисиз кѣкенлени араларында хансны арнулаучу, джерни чучхуб джумушатыучу гитче тракторчукъду. Аллайла Тау артында да, Краснодар джанында да болгъанларын барыбыз да билебиз. Аллай тракторчукъну иш къоратыуу къыркъ адамдан онгладу. Кюнине къыркъ ишчиге тѣленген хакъ юч джюзден асламды. Ол тракторда ишлеген джангыз адамгъа да, кюйдюрюллюк суусун отунга да — несине да саудан онджети сом джоюллубу. Мындан тергесек, совхозну бу ишинде отуз минг чакълы ачхасы аяулу боллукъ эди аллай тракторчукъ табылса. Былайда айтхан затларымы эсге алыб, министерство бла комбинат къолларындан келген зат бла себеб болсала, ишибизде бет джарыкълы болурубуб хакъды, — деб, Айсанат кафедрадан айырылгъанлай, аплодисментле кѣк кюкюрегенча башланыб, джукъланмай барадыла иги кесекни. Айсанат орнуна олтургъунчу, къатындагъы Куликов, кезлери къууанчлы джана, эрлай къобуб, таб сѣлешгени ючюн разылыгъын билдире, аны къолун тутады.

Айсанат олтургъанлай, хызенчигин тобукъларына салыб, конвертни тышына чыгъармай, ичинде ачады да, олтургъанла-

гъа эслетмез дыгаласда, джазманы эки кьолю бла джабаракъ этиб окъуйду.

«Манга кыйынлыкъгъа да, зауукъгъа да джаратылгъан унутулмазлыкъ Айсанат! Биз сакълагъан кюн туумады»...

Ал сёзлери огъуна кёлюн тактыр этедиле, башын энгишге ийиб, кёзлерин джумады, бир кесекни тубаннга киргенча бола туруб, кесин къатдырады да, джазманы андан аргысын окъуб башлайды:

«Джауум тохтагъандан сора джамчыгъа чабханчады мени амалсыз дыгаласым. Сабийликден джюрегимде кёюнган орнунгдан сени тышына атаргъа къарыуумдан келмейди. Талай джолда аджал бла сермешиуде манга къарыу табдыргъан да сени юсюнгден уллу муратларым эдиле. Оздула, кёмюлдюле манга къанат табдыргъан кюнле. Владивостокда аскерчилени араларында сени джашынг Сафаргъа тюбегенимде, санга ушагъан ышан табар дыгаласда, тюрсюнюне битген эдим, не келсин, саны да, къаны да, кёзю, къашы да мени джолуму кесген ахлума ушагъанын кёрюб, саудан ёлдюм. Ол билдирген адрес бла тюзеле джетгенме бери. Мени халымы билмеген мусхамлыкъгъа бардырлыкъды юйдегили тиширыуну ызындан айланыууму... Менде да барды эки камсык джашчыкъ. Аланы аналарына сёз табалмайма, билими да кылыгы да аман тюлдюле. Мени анга ийилтген аны кюллары болгъандыла, ала сеники-леча кёрюнедиле. Билиб бошагъанма, ач адам азыкъны кюсегенча, сени кюсей кетерими дуниядан. Табылмаз энди тюбер кюн. Бюгюн сени кенгден эслеб, джашлыгыма джолукъгъанча болгъанма. Сени биринчи кёргеним онбир джылда заманым эди, сен а алты, джети джылда эдинг. Наратлыда сабий челекчиклеринг бла уллайгъан тиширыуну биргесине суугъа бара тюбеген эдик Абрек бла мен сизге. Ол кюнден сора дуниям тюрленген эди, къалайгъа бассам да, ким бла сёлешсем да, сен кёзюме кёрюннгенлей турдунг. Сенсиз болалмай къалгъанымда, къапакъ башындан арбазыгъызгъа къараучу, Наратлы курортдан келиучю болдум. Къыркъ джылгъа джуукълашыб барады сен джандыргъан сюймеклик чыракъ джукъланмагъанлай.

Ёмюрюмю асламын зарауатлыкъда ашырдым, энди кюркьюулу къуллукъда кёбге созулмаз кюнню кёре туруб заманым. Сени кёрюб, кёзюнге къараб, ауазынгы эштиб кетсем, джаныма себеб болурча кёрюб, учуб келгенме джерни этегинден. Мени сансыз этмезинге ышана, сени бла сёлеширге термиле, къонакъ юйню вестибюлюнде сакълайма.

Далхат».

Джазманы джашырыб, кьолджаулукъчугъуну мюйюшю бла кёзлерини мылысын эслетмей сюртеди да, талагъан сагъышладан ычхыныр дыгаласда кафедрадан сёлешгенлеге тынгылаб да кёреди. Аланы сёзлеринде кесини аты айтылса да, Далхатдан башха зат башына кьонмайды. «Биз джарлыла бир-бири-бизге джол табалмай, сюймеклигибизни тунчукъдуругъа кюрешиб, бирер джаннга джалгъашханлыкъгъа, джюрекле зорлукъгъа бойсунмай кёреме... къалай этейим? Узакъдан термилиб келген Далхатны сан этмей «юйдегим болгъанын билесе, сени бла сёлешир сёзюм джокъду!» дерге болаллыкъ тюлме, джашлыгъыбызны да, кёб джылланы сакъланган таза сюймекликни да аяусуз теблегенча кёрюннюкдю...», деб, башы къатышыб тургъанлай, зал даурдан алады.

— Айсанат Батыровна, келигиз, кюнорталыкъгъа барайыкъ,—деб, Куликов къатына сюеледи, ышара.

Тюшден аязыгъанча къарай, Айсанат орнундан туруб, тебен джанын, чачын тюзете:

— Ашхы, барайыкъ,—деб, алда атлай, кьол тутаргъа излегенлеге да, кьолун амалсыз ышарыу бла узата, залдан чыгъады.

Батмакълада айланычу чыпчыкъны атын джюрютген Куликов, кертиси да къанатлыча учады Айсанатны тегерегинде, анга джол айыра, таблыкъ болдура. Кенг коридорну узунуна орнатылгъан, юслери тюрлю хантла бла, кёгетле бла джасалгъан кёб столчукъладан бирин сайлаб, директор бла Айсанат аны джанына чёкгенлей, ким эсе да тишируну имбашларына кьолларын салады. Быллай батырлыкъны тыш адам эталмазын ажымсыз билген Айсанат, кёзлерин эки джанына кёзюу джетдиргенлей билиб къалады узун бармакълы эркиши кьолла къарнашыныкыла болгъанларын,—Хызыр! —деб, аны онг кьолун джаягъына кысханлай, къарнашы кюле чыгъады туурасына:

— Сен а, ол джарлы Анзорну къатындан тайгъанлай, кесинге татах къураб кьоя кёреме,—деб, къарачайча чам эте, эки кьол аязын бир-бирине къагъыб кюледи.

— Павел Степанович, шагърейленигиз, бу мазаллы айю мени кичи къарнашымды.

Тубаннга кире тебреген Куликов, джарыб, Хызырны кьолун тутады.

— Сен да билиб къал совхозну джангы тамадасы бу болгъанын,—деб, къарнашына Куликовну кёргюзеди. Орденлерин, медалларын ёшюнюнде салындырыб джюрютген директор, Хызырны кюлбет жакетини кёкюрегинде орденлени орнуна беги-тилген тертгюл белгилени эслегенлей ангылагъанды бу джа-

рыкъ кёллю санлы эркишини сансыз адам болмагъанын. Кёзлерин эгеч бла къарнашны юслеринде ойната, была бла шагърейлигине къууана, сёлеширге ауузун ачханлай, комбинатны тамадасы чакъырады да, онгсунмай айырылады быладан кёккёз къашха киши.

Тамада къуллукъчуга бир заманда да керексиз сый бермеучю Хызыр, эгечи бла кесини энчи къалгъанларын онгсунуб, къарачайча сёлешиб башлайды.

— Къайда тохтагъанса?

— Къонакъ юде. Сен а?

— Биягъы Шамилдеме. Кенгеш тауусулгъанлай, экибиз да ары барыб, кече анда къалмасакъ мыдах боллукъду.

— Къалай этейим? Биргемдеги агроном тиширугъа сёз бергенме, бир джары бёлюнмей, номериме къайтыргъа, комбинатны инженерни Эмма Борисовна да, манга билет алыб, театрда барыргъа аллыма къараб турурча айтханды.

— Сылтаулары кьой, мени Шамилча тенгим болмагъанын билесе.

Кофеден да аз-аз уртлай, Айсанат сагъышха киргенча болады. «Далхатха уа не оноу? Не джарсыуун да ууучуна алыб, узакъ Къыргъызда босагъама келген Далхатны кёрмей, къалсам, анга да, кесиме да сингирилмез азаб болур».

— Хызыр, Шамилге ангылатырса биргенге барыргъа манга чюйре тюшгенин, сёзюме табылмазгъа тиширууладан тартынама.

— Къадыр ал туякъларын джерге тиреб тохтагъанча этиу сени адетингди, неди мадар, ангылатыргъа кюреширме, — бурнун тартханча этиб, ичинден ышарады, — ёнге, — дейди тауукъ бутну кемириб бошай, — бюгюннге дери билмей тургъанма сени сёзге усталыгъынгы.

— Селекелерге табсанг, сатыб да аллыкъса.

— Оллахий, кёлум бла айтама, халкъны бир джанына аударуб кьойгъанса таб сёлешгенинг бла. Тейри, Қакчыланы Атлы тюз айтхан кёреем санга, «бу къыз патчахгъа тыйыншлыды», деб, къайдан тагъылдың эсе да сарнау кёз Анзоргъа.

— Хызыр, къачаннга дери барлыкъса хыликкелей? — кюлюмсюрейди Айсанат, аждагъан къарнашыны чамын эште олтурургъа табханына къууана.

— Анамы тамада кызы, энди сен, бюгюн былайда табхан махтауунгу билмегенча этиб, омакъланма, тогъайгъан эсенг, залгъа барайыкъ, адамла кёлтюрюлюб башлагъандыла, — Айсанатны шиндик артына тагъылгъан хызенчигин анга узата, Хызыр эгечини чынасындан тутаракъ этиб, залгъа киреди да, эгечин орнуна чёкдюрюб, — мен нёгерлерим бла болайым, —

деб артха кетеди. Павел Степанович джетиб, орнуна олтургъачы бла къатындагъына бурулуб:

— Билемисиз, Айсанат Батыровна, бююн сёзюгюз тамадаланы сагъайтханды, кесигизге да уллу джюк къаланыргъа тебрегенди, — дейди.

— Насыбды сагъайгъанлары.

— Иш къоратыу мардалагъа хронометраж этиу, багъаналаны тюрлендириу, плантацияда джюзюмню тукъумун джангыдан эсеблеу—бары сизсиз тындырыллыкъ тюлдюле. Бу ишлени узайтмай, джюзюм кёкенле джерге бастырылгъынчы бошар ючюн, бизге комиссияла келиб башларча айтадыла.

— Ол ишле баджарылсала, ишчиле кёл салыб ишлерикдиле, адам керекли боллукъ тюлбюз.

«Анча джылны урунган джеримде энтда бир иги сокъмакъ къалдыра кетер ючюн а къарыууму аямай болушурма» деб, Айсанатны тюрсюню къууанчлы къан алады.

Къыргъызыны аралыкъ шахарына, ненча келсе да, тансыкълагъан кёзден къараучанды Айсанат, кёре юреннген тереклерине, мекамларына, не затына да.

Бусагъатда, кенгеш бошалгъанлай, буфетде ауузланыб, агроном тиширыу бла къонакъ юйге джууукълаша барады. Нёгери кенгине кетген тыкъ тыширыу, айтырын тегерге ашыкъгъанча, тохтаусуз сёлешеди, билалмайды Айсанатны къаллай сагъышлагъа бёлениб атлагъанын, башын кёлтюрюб, тегерекге алгъынча нек къарамагъанын.

Къонакъ юйню ичи, тышы да башха тюрлю джарыбдыла. Уллу кенгешге келгенлеге сый бере, несин да деменгили джасагъандыла. Тышындан кирген джерден башлаб, этажларыны узун коридорларына кюйюз джолчукъла тартылыб, къабыргъаларында треляжла, аланы къатларында ёреаякъ тюбюк-леге гюл джоппулу акъ гоппанла орнатылыб, хар этажны коридоруну кенг мюйюшюнде адамла бир бетден олтурурча, джылтырауукъ столну тегереги бла креслола тизилиб, бекшайда мазаллы фикус да, «келигиз къатыма» дегенча, къалын чапракълы бутакъдарын джайыб, джашнайды гюл тылпыулу таза къонакъ юй.

Муну къатына джетгенлей, Айсанатны джюреги бютюн да къысха тебиб башлайды. Таулу тиширыуну къарыуу джеталмагъанча кёрюб, пёгери мияла эшикни кенгине ачады. Айсанат, сабыр атлай кириб, джюрюшюн тохтатмай, кёзлерин тегерекке джетдиреди да, аны сакълагъан болмагъанын кёреди. Алай а, мыйысыны зин табдырычу кылы «ол мындады, ол сени сакълабды,» дегенлей турады лифтни кабинасына киргенден сора да.

Ючюнчю этажда тыкъ тиширыу бла къубабет Айсанат коридоргъа чыгъадыла. Номерлери аргъы кыйырындады. Негери, бабушча, эки джанына ауа, биягъынлай сѣзге кызыбды. Айсанат а, кѣзлери алас-булас кѣре, кыйы баргъанын билалмагъанча бола, фикусну туурасына джетеди да санлары тартынганча, аллына тебалмай тохтайды. Он метр чакълы бирин арлакъда мор кюйюзню юсюнде полковник кийимлери бла сюелген къатангы эркиши да, къара чачыны чал тырмылары кюмюш чыбыкълача агъара, кѣзлерин Айсанатха аралтыб, кыйда болгъанын эскералмай сиреледи да, бир кесекден башында тубан чачылыб, узун атлай Айсанатха джууукълашады.

— Далхат!—деб, ауазы къарыусуз чыгъа, Айсанат чубарбаш полковникни къолун тутады.

Далхатны бетинде къан ышаны къалмагъанды. Айсанатны тюрсюнюне ырызлы къараб, эринлери, сакъалы бирден къалтырай,—Айсанат, Айсанат, деб, атын кючден айта, кѣзлери мылы тартыб, башын ийилтеди.

Экиси да сабий заманларына, джашлыкъларына джангьдан джолукъгъанча болуб, кыйтмазлыкъ джылларына кыйтыбдыла бусагъатда.

Джылла бла ѳсе келген багъалы джюклерин кѣлтюралмай, солуулукъ излегенчады халлары. Уллуду, кемсиз уллуду таза суймекликни кючю. Ол джюрюген джерде намысны, адамлыкъны теблер ишет туумайды.

Коридорну теренинде сюелген агроном тиширыу бла этажны кереклисин тындырычу кѣзлюкю амма, быладан кѣзлерин алмай, таурухдан кѣрюнгеплегеча къарабдыла.

Айсанат, башын бир джанына буруб, арткаракъ туруб, къолджаулукъчугъу бла кесини кѣзлерин сюрте.

— Алайда олтурайыкъ,—деб, фикусну терезеге айланган джанын кѣргюзгенлей, Далхат алайгъа эки креслону орнатады да, экиси да чѣгедиле.

Насыбха, къонакъла алктын тышындадыла. Не заманда да эл мюлкню тамадалары шахаргъа келселе, ишден бошагъанлай, къауум-къауум болуб, ресторанлары, кинотеатрлары, кеслерини шахарчы шохлары джокълар, кеч кыйтыучандыла джатар джерлерине.

Далхат бла Айсанат, тюрсюнлеринде къорагъан, къошулгъан затны билрге излегенча, бир-бири бетлерине къарай туруб, ушакъгъа кѣчедиле.

— Айт хапарынгы, Айсанат,—дейди Далхат, бетине нюртѳюлюб.

— Сейирлик затым джокъду джашауумда. Сен айт, кече,

кюн да чабыуул бола тургъан чекде къалай джашайса? Кимледиле нёгерлеринг?

— Къыйынджюрекге къоркъуулу джер джараша болур, юренигеме, турама. Нёгерлерим да, башха миллетледен болсала да, къаныма джарашхан керти адамладыла.

— Джашчыкъларынг уллучукъла болгъанмыдыла?

— Бири бешде, гитче да юч джылдады,— дегени бла эки къашыны ортасы бла келген сызы теренирек болгъанча кёрюнеди.

Сабийлени юсюнден соруу джарасына туз себгенча тийгенин терк сезиб, «мени амалтын кеч юйлешиген Далхатны абадан балалары болмазын а билирге керек эдим» деб, кесини эссизлигине къыйналады Айсанат.

— Аналары уа къайсы миллетденди?

— Басханчыды, кеси да сени кёрюрге талпыйды.

— Къайдан биледи ол мени?

— Менден.

— Сора сен тиширыуунгу аяусузларгъа тартынмаймыса?

— Мени амалсыз этгенле тюшлерим болдула, кечеледе, атынгы айтыб, къычырыб уянганымы эште туруб, чыдамы тауусулуб,— кимди Айсанат? — деб къадалгъанында, Наратлыда башланган таурухуму айтмай болмадым.

— Бери кимни кёрюрге кетгенинги да билдиргенсе сора,— деб, кёзлерин джумаракъ этиб, башын ийлтеди, юй бийчесине ичин текгенин огъурамагъан къанда,— тюзюн айтсам,— дейди дагъыда Айсанат, кёзлерин полдан алмай,— мени ишим джокъду балаларынгы аналарына сёлешген сёзюнгде, экинге да ашхылыкъ теджейме, насыблы болугъуз.

Айсанатны тилинде сууукъ аязчыкъ тапылгъанча болуб, Далхатны бетине кёлеккечик чабады. «Энди сёзюмю да, джашауму да Айсанат сансызларча болдум шойду» деб, кёлюне келирча сууукъ айтылгъанды — «мени ишим джокъду» дегени.

— Алайсыз да тынчлыкъсыз тургъан тиширыугъа бери кетгеними сылтауи билдирирге къарыуум джетмедди,— Айсанатха сарнау кёзлерин аралтады.

Юй бийчесини юсюнден Далхатны аяулу сёлешгенин аныглаб, джюрегинде зарлыкъ бюртюкчюк орналса да, «хатерлиди, ырызлыды Далхат, насыблыды муну бла бир юй болуб джашагъан» деб, кёлюне келтиреди. Алай а, кесин аны орнуна салыб кёргендсй, ол тиширыуну джазыкъсынмай болмайды, зарлыкъ бюртюкчюк да тюшген джеринде къуруб къалады.

— Далхат, басханчы тиширыуну аты къалайды? — бети къызара сорады Айсанат.

— Асиятды,— деб тартына айтады.

— Къолларыбыз ушагъан бла къалмай, атларыбыз да бирча эштиле кёреме.

— Аны сени бла тенг кёраллыкъ тюлме бир заманда да, аны атын айтама деб, сеникин айтыб къойгъаным да болады.

«Эркишисини джаны узакъда болса, тиширыугъа не насыб?» Бу экиси ушакъгъа кызыб тургъанлай, тегереклери даурдан алыб башлайды. Кими лифт бла, кими да атлауучла бла чыгыб, къонакъла коридоргъа къуоладыла да, джукъулары дженгенле номерлерин ачадыла, башхала да джоппуджоппу болуб сюеледиле, селешгенлери тохтамай. Айсанатны негери агроном тиширыу талай джолда къолан халаты бла чыгыб къайтханды, фикусну артында олтургъанлагъа кезюн джетдириб. «Кимди Айсанатны къатындагъы бу асыл къанлы полковник?» деб, билирге излегенле андан сора да бардыла. Былайда олтурур муратда, келе келиб, быланы эслегенлей, ызларына айланыб кетгенле да, арлакъдан эслетмей къарайдыла джарашуу адамланы джукъгъа бёлюнмей селешилуерине.

— Багъалы къонакъла, сагъат онекиден атлагъанды, тынчайыр заманыгъыз болгъанды, кёбле джукъугъа киргендиле. Аланы да тынгысыз этмей, кесигизни орунларыгъызны табыгъыз, марджа,— кезлюклю амманы ауазы джаулу ичегиден тойгъанлыкъыча эштиледи.

Далхат сескекли къарайды тегерекге.

— Айсанат, сени кёрюр ахыр минутларым джетдиле, мындан арысында санга тюбемезимни билеме... — кёлю такъыр этгенча болуб джунчуйду, джан хурджунундан пил сиекден этилген аламат къаламны чыгъарыб, — саугъам буду санга, — деб бсреди.

Айсанат, алыб къарайды да, юсюне алтын суу бла «Джаныма — Д.» деб, аны хаты бла джазылгъанын кёрюб, эзиледи.

— Сау бол, Далхат, таймаздан биргеме боллукъну бердинг, — деб, аллына ийилиб, кесини хызенчигини ич хурджунуна тигилиб тургъан, назик чилледен этилген, Далхатны аты салынган айбат къолджаулукъчукну чыгъарыб, — Далхат, сени бушуу хапарынг келиб, ата юйюнгде джылау ачылгъан кюнледе, сеникилеге тюберге тартыныб, шахарны тёбеси джанында джылаууму тохтатмай тикген эдим муну, андан бери хызенчиклерими джангыртханым сайыр, муну да алада асырай тургъанма, иеси сенсе, — деб береди.

Далхат, санлары титирей къобады да, аллын терезеге айландырыб, къолджаулукъчукну эки къолу бла бетине къаблаб, билдирмез дыгалазда джыламукълары джутады, саугъасын хурджунуна джашырады.

Фикусну джанында сюелген Айсанат да, уф десенг ауарча болубду. Коридорда аладан сора джан кьалмагьанды, кёзлюк-лю аммадан башха.

— Айсанат, эртденбла сени тынгысыз эталмам, сагьат алтыда чыгьарыкьма джолгьа, — эсинден кетермезге излегенча, тиширууну аягьындан башына дери сымарлаб кьарайды да, — бююнню тюрсюнюнг да сейирлик кёрюннгенлей турлукьду манга, кесим дуниядан кьорагьынчы, сени балангы да сансыз кёрмем. Джюрегинги тазалай сакьлагьанынг ючюн бютюн да багьалыса, — Далхатны бети тюрлене, — сау кьал, — деб, Айсанатны кьолун тутуб, бармакьларын ба этгенлей, джунчуб, ызына кьысха бурулуб, ачыкь лифтге кириб, тёбениге атылады.

Ахыр тюбешулери юзюлдю...

Айсанат, сын ташча, орнундан тебмей, кёзлерин джумуб, башха дуниягьа тюшюбдю. Амманы джётелине сагьайыб, башын кёлтюреди да, кеси аллына сюелиб тургьанына тартыныб, номерине джыйылады.

Нёгери, асыры джукьугьа кетгенден, эшик ачылгьан тауушну да эштмейди. Айсанатха уа джукьу кьайда?

Бетин-кьолун тазалаб, орунга киргенинден сора да, Далхат бла олтургьан тёрт-беш сагьатын джангыдан седретиб кьарайды.

Башы джукьугьа кетгенча бола, кьалкьый келиб, талай джолда сагьайыб, сагьатчыгьын терезеден ургьан лампа джарыкьгьа тутуб кьарайды. Сагьат бешде чачын тараб джыяды, юсюне суу бетли чилле абасын кьаблайды, вазада гюл джопудан ариу тылпыулу гокка хансны кьолуна алыб, бурнуна джетдиргенлей, радио бла алты сагьат кьагьылгьаны эштиледи, ызы бла Союзна гимни согьулуб башлайды.

Айсанат, балконнга чыгьыб, кьонакь юйню тышындан кируючу эшиги таба кьарайды да, кенг атлауучладан орамгьа атлагьан джерде джылтырауукь кьара «Зимни» кьатында сюелген абадан чынлы аскерчилени орталарында Далхатны эслейди. Кьайдан билиб кьалды эсе да, ол да, фуражкасын кьолуна алыб, ючюнчю этажны балконунда, этеклерин джел тарай, анга кьараб тургьан Айсанатны кёреди да, джаш заманындача гузаба атлай барыб, балконну тюбюнден кьарайды, — Кьал, Айсанат, сау кьал, — дегенлей, Айсанатны кьолундан ычхынган кьызыл гюлню джерге тюшгюнчю тутуб, ызына бурула да, Айсанатха кьарай, кесича командирлени орталарына олтуруб, ачыкь машина ташайгьынчы, балкондан кёзюн алмай кьарайды...

ЭПИЛОГ

Айсанат тау шахарына кьайтханлы онбеш джыл ётдю. Бу джылланы ичинде ол сынагъан затланы кьаргъыш бла да айталлыкъ тюлдю адам. Анасы Мёлек, хора тайчыкъча ёсюб джетген джашчыгъы Аскерчик, Айсанат ючюн джанын берирге хазыр халал Анзор, унутулмазлыкъ Далхат, — бары ташладыла джашауну да, Айсанатны да.

Къараууз чачыны ортасы бла да, мангылайыны эки джаны бла да, акъ билезикчикле тартылгъанча, чал урубду. Алай а, кёз къарамы тин кьарыууну онглулугъун, джашаугъа тартханын билдиреди.

Къаты джумушлада тохтаусуз уруна келген тишируу джылларын тергеуге алыб да къарамайды, бушуугъа кесин хорлатыб да кьоймайды.

Тышында терекни бутакъларындан ачыкъ терезесини ичине джашил чапракъла салыныб, чегетни ортасында ишлегенча олтурады столну джанында, илму ишин джазыб тындыра.

Туудукълары эшикни кыйырын ачыб, «боллукъмуду кирирге?» дегенча башчыкъларын узатыб къарайдыла да, амманы кьолунда пил сюекли къаламы кьагъытны юсюнде солгъа-онга бара тургъанын кёрюб эшикни кьайтарыб, акъыртынчыкъ кетедиле. Бирси кюнден бери кьонакълыкда тургъан юйлю адамлары профессор Ион, ала кёзлери кьууанчдан толуб киреди эшикден. Къагъытларын джыйыб, джолгъа хазырлана тургъан Айсанат, китаб шкафны аллында бери бурулады.

— О, Ион Павиласович! Сизге Бештаудан эсе Къарачай сахар джарашханын билгенме, — дейди ышара.

— Тюз ангылагъансыз, Айсанат Батыровна, джандет деб быллайгъа айта болурла, эртденли чегетли таулада айланыб, кёрюниген сейирлик затладан кёзюм тоймай келеме.

— Иги этдигиз былайын теренирек кёргенигизни ансы, келгенигиз сайын, Доммайгъа учуучу болуб, тынчлыкъ табмай

эдигиз, — сагъатына кёзюн джетдириб, — сагъатдан аслам мычмай, джолгъа чыгъарча болайыкъ.

— Сиз айтхан бизге законду, — деб, джарыкълай чыгъады залгъа джылы Сафардан аз тамада профессор.

Эртденли баргъан джангур тегерекни бирден джылтыратханды. Къарачай-Черкес областны аралыкъ шахары, ариулугъундан да ариу болуб, къууанчы сыйындырыб болалмай, хар джаннга суюмлю ышарады.

Шахарны темир джол вокзалыны аллында эки «Волга», бир-бири ызларындан келиб тохтайдыла. Алдагъындан Айсанат бла Салима чыгъадыла. Насыбха, джауум тохтаб, кюн тийибди. Джыллары келген эгечле эски вокзалгъа тансыкълагъан кёзден къарай туруб, Джанболат, Хызыр, Ион къатларына джууукълашханлай, перроннга чыгъар акъылда ары атланадыла.

Бюгюн карел алим Вера Таркш келликди узакъдан Айсанатха къонакъгъа. Поездни сакълагъанла, уллу къууанчха джыйылгъанча, джарыбдыла. Къартлыкъда джюрек тоблукъ болады деу терси. Уллая баргъанны джюреги джумушай, ол кимге да насыб теджеучю, керти тенгликни, суймекликни сыйын кёлтюрюучю бола барады. О, биледи, кимден да кесгин биледи уллайгъан адам хатерли сёзню, намысны, кертиликни багъаларын.

— Аname тамада кызы, обур талагъанча нек болгъанса, маразлыгъынгмы барды? — Хызыр чамгъа чалышдыра айтса да, къайгъырыб къарайды эгечине.

— Джукъу керекли къалгъанма, — деб, Айсанат, темир джолну теренине кёзюн ийеди да, уллудан уллу бола келген темир бугъаны эслейди. Олсагъатдан ёкюрген тауушу да чыгъады, кысха солуй, кёб вагонланы сйреб, станцияны огъарлагъында тохтайды.

Къубабет Айсанат, джюреги тынгысыз тебе, тёбентин ургъан аяз къолан чачын сылай, Салиманы къолтугъундан кириб сюелгенди платформаны кыйырында. Бир кесекге терт джаны адамдан толуб, ийнакълагъан, кюлген, уппа этген, къууанчлы тауушла эштиледиле.

Кёзлерин вагонлагъа джетдире келиб, ючюнчю вагоннга битеди Айсанат. Эшигинде Сафар бла бир азгъын чалбаш тишируну эслейди. Сафар, алгъа тюшюб, ол тишируну тюшюредди, ала бирден атлай, сакълагъанланы къатларына джетедиле.

— Айсанат! — деб, чалбаш тишируу ауазын эштдиргенлей:

— Вера! — деб, кесине кысады джыламукълары тегюле джууукълашхан кеси тенгли тишируну.

Айсанатны биргесине келген эркишиле, къонакъгъа салам-

лашыргъа таблыкъ табмай, анга хазырлагъан гюл джоппула-
рын къолларында аяулу тутта, алим тиширыуланы сейирлери-
не къараб сирелгендиле къатларында. Къыркъ тёрт джылны
тюбешалмай туруб, энди джолукъгъан тенгле, джангыдан
джашлыкъгъа, рабфакда заманларына къайтханча халгъа
тюшюб, бир-бирлеринден айырылалмай асламыракъ мычыйды-
ла. Карел миллет бла къарачай халкъны эки тиширыуу джан-
дыргъан шохлукъ къууанч тегерекни бирден джарыта, «Вол-
гала» келген къонакъны да алыб, Айсанатны тау джуртуна
атыладыла.

БАШЛАРЫ

Биринчи башы	5
Экинчи башы	20
Ючюнчю башы	28
Тертюнчю башы	33
Бешинчи башы	35
Алтынчы башы	40
Джетинчи башы	45
Сегизинчи башы	47
Тогъузунчу башы	52
Онунчу башы	58
Онбиринчи башы	64
Онэкинчи башы	82
Онючюнчю башы	88
Онтёртюнчю башы	94
Онбешинчи башы	100
Оналтынчы башы	103
Онджетинчи башы	105
Онсегизинчи башы	108
Онтогъузунчу башы	116
Джыйырманчы башы	121
Джыйырма биринчи башы	123
Джыйырма экинчи башы	126
Джыйырма ючюнчю башы	131
Джыйырма төртюнчю башы	140
Джыйырма бешинчи башы	151
Джыйырма алтынчы башы	156
Джыйырма джетинчи башы	168
Джыйырма сегизинчи башы	172
Джыйырма тогузунчу башы	176
Отузунчу башы	180

Отуз биринчи башы					.194
Отуз экинчи башы					.222
Отуз ючюнчю башы					.233
Отуз төртюнчю башы					.240
Отуз бешинчи башы					.249
Эпilog					.262

ИБ № 1912

Урусова Аминат Мудалифовна

АЙСАНАТ

Р о м а н

Вторая книга

На карачаевском языке

Редактор А. И. Кубанов
Художник В. И. Бекетов
Худ. редактор Л. А. Асланова
Техн. редактор Г. И. Газиева
Корректор Р. О. Семенова

Карачаево-Черкесское отделение
Ставропольского книжного издательства
357100. Черкесск, пл. Кирова, 23, Дом печати

Карачаево-Черкесская укрупненная типография
357100. Черкесск, Первомайская, 47.

У73

Урусова А. М. Айсанат. Ставропольское книжное издательство. Карачаево-Черкесское отделение, 1987.

272 стр.

Главная героиня романа Айсанат покидает родной очаг в сороковые годы. Она едет в Россию учиться, но война, так жестоко ворвавшаяся в судьбу всей страны, подвергает суровому испытанию ее человеческие и гражданские достоинства...

Широко использовав богатый фактический материал, автор создал обаятельный образ девушки-горянки, воюющей за честь Страны.

С(Кар.)2

У 4702260000—9—68---87
М159(03)—86

БАГЪАЛЫ ОҚЪУУЧУЛА!

Бу китабны джарашдырылгъапыны, магъанасыны юсюнден кёлюгюзге келген затланы бизге бу туюнде адрес бла билдиригизни излейбиз:

**357100, Черкесск, Киров майданы
Басманы юю, Китаб басма.**

**Ставрополь китаб басманы
Къарачай-Черкес бёлюмю быйыл быллай
китабланы чыгъарыр муратдады:**

1. Байрамукъланы Халимат — «Гюрбеджи»
2. Лайпанланы Сент — «Бирмамытны джырлары»
3. Ортабайланы Римма — «Къарачай-черкес фольклор»
4. Ертенланы Азрет — «Насра Ходжаны хапарлары»
5. Байрамукъланы Нина — «Тама-тама — кёл болур».
6. Баучуланы Аубекир. — «Халилланы Саид».
7. Шаманланы Ибрагим — «Къобан башында»
8. Байкъулланы Абдул-Керим — «Мени сёзюм»
9. Семенланы Азрет — «Сейир тон»
10. Хубийланы Магомет — «Ёрлеу»
11. Джаубаланы Хусей — «Кюмюш джангур»
12. Хапчаланы Маммет — «Ишчи кьолла».

1 с. 20 к.